

GALI MÁTÉ

A PRÓBÁRA TETT NEMZET



„...a szakmájukat hivatásosan művelő történészeknek törekedniük kell arra, hogy a múlt eseményeit és szereplőit a tacitusi »harag és részrehajlás« nélkül ábrázolják, nem tévesztve szem elől a nagyszerű skót író, Sir Arthur Conan Doyle legendássá vált detektívfigurájának, Sherlock Holmesnak az örökbecsű meglátását: sohasem a tényeket igazítjuk az elmélethez, hanem az elméletet a tényekhez!”

X366.155

Tartalomjegyzék

GALI MÁTÉ

A PRÓBÁRA TETT NEMZET

*Fejezetek Magyarországról
modern kori történelméből*

**IMCC
PRESS**

Budapest, 2022

SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001473721



© MCC Press Kft., 2022

© Gali Máté, 2022

X366155

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás jogát,
a könyv egészére és egyes részeire is.

A borítóhoz felhasznált fotó forrása:

Fortepan / Vörös Hadsereg. Képszám: 175239.

ISBN 978-615-6351-77-7

Kiadja az MCC Press Kft.

Felelős vezető: Novák Tamás

Felelős szerkesztő: Gorács Anikó

Szerkesztő: Vladár Zsuzsanna

Korrektúra: Gángoly Attila

Layout és tördelés: Somos Péter

Borítóterv: Baranyai (b) András

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalomjegyzék

<i>Szakály Sándor ajánló sorai</i>	7
<i>Lectori salutem!</i>	9
Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről	15
Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés	31
Csehszlovák–magyar határtárgyalások és a Bartha–Hodža-egyezmény	51
A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája	71
Horthy Miklós útja a hatalomig	91
„...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”. <i>Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról</i> ..	III
Olaszország és a magyar revíziós politika (1920–1939)	133
Bethlen István eszmei arcéle	153
Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata	173
Bethlen István megítéléséről	193
A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban	209
A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban	229
Berzeviczy Albert és a numerus clausus 1928. évi módosítása ...	249
Emberek az embertelenségben: Rónai Mihály András és báró Szalay Gábor	267
A Horthy-korszak megítéléséről. <i>Historiográfiai áttekintés</i>	277
<i>A tanulmányok első megjelenési helye</i>	357
<i>Névmutató</i>	359

tanít is. A Mathias Corvinus Collegium tanáráként Gali Máté a nála nem sokkal fiatalabbaknak igyekszik átadni mindazon ismereteket, amelyek Magyarország 20. századi történetének első felére vonatkoznak. Ezek az ismeretek fontosak és meghatározók mindazok számára, akik elengedhetetlennek vélik a magyar múlt hiteles és szakszerű megismerését.

Gali Mátét meglátásom szerint az oly sokszor és sokat idézett „sine ira et studio” elv vezérli. Ennél jobbat a történész számára még nem fogalmaztak meg. Harag és elfogultság nélkül, pártatlanul. Nem könnyű megtartani ezt senkinek. A történész egy idő után kezd azonosulni a kutatása tárgyával, és ha az személy, nehezen vonja ki magát a hatása alól. Dicsérni vagy átkozni? Egyiket sem szabad. Ítélni még kevésbé. Néhai Gosztonyi Péter sokszor említette: a történész nem bíró. Nem ül bírói székben. Sokkal inkább detektív. Nyomoz, és összerakja a mozaikokat, amelyekből remélhetőleg hiteles történet kerekedik ki.

Magam úgy látom, Gali Mátéből jó nyomozó válhat. Forrásfeltárás, forráskezelés, elemzés, végkövetkeztetés. S hogy ez miként sikerült, arra a választ a tisztelt Olvasó adhatja meg. Az, aki kezébe veszi és elolvassa a szerző tanulmánykötetét. Érdemes!

Budapest, 2022. június 4.

Lectori salutem!

„Nem fogok tetszeni minden olvasónak,
de nekem sem tetszik minden olvasó.”

(BERZEVICZY GERGELY)¹

2020 nyarán, egy kellemesen meleg, szép kedd délutánon egykori kedves munkahelyemről, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárból tartottam hazafelé az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legkiválóbb szakértőjével, Hermann Róbert történésszel, az intézet Dualizmus-kori Kutatócsoportjának vezetőjével. A 2-es villamos éppen a Kossuth Lajos térre fordult be az Idősebb Antall József rakpartról, amikor Robi arról kezdett el mesélni, hogy nemrégiben megjelent egy gyűjteményes kötet a néhai neves historikus, Szabad György politikai-történeti munkáiból,² ami azért is nagyon fontos, mert ha egy történetíró bizonyos időközönként nem rendezi önálló könyvbe a különféle folyóiratokban, tanulmányköteteken vagy más egyéb kiadványokban publikált dolgozatait, akkor azok idővel egész egyszerűen „elvesznek”. E véleményt magam is osztottam, ezért határoztam ekkor úgy, hogy ha lehetőségem nyílik rá, én is egybefoglalom az addigi szakmai pályafutásom során közölt történettudományi értekezéseimből azokat, melyekről úgy érzem, hogy a témájuknál és a színvonaluknál fogva szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot. Így született meg tehát a 2014 és 2022 között jegyzett műveimből ez a válogatáskötet, amelyet a tisztelt Olvasó most a kezében tart.

Az írások kivétel nélkül hazánk 1867 és 1945 közötti történelméhez kapcsolódnak, azon időszakhoz, amely kutatóként engem elsődlegesen foglalkoztat. Olyan meghatározó témákat ölelnek fel, mint például a nemzetiségi kérdés, Trianon, a revízió, a zsidókérdés, illetve a korszak

¹ BERZEVICZY Gergely: *A közgazdaságról*. Budapest, Aula, 2006. 130.

² *Katedrától a pulpitusig. Válogatás Szabad György politikai-történeti munkáiból*. Szerk. MELKOVICS Tamás. Budapest, Országház, 2020.

historiográfiai értékelései. Ezen évtizedek két véres világháborúval, forradalmakkal, továbbá a történelmi Magyarország szétesésével komoly próbatételek elé állították a magyar nemzetet. E könyv arról szól, hogy a magyarság miként igyekezett megbirkózni ezekkel a próbatételekkel.

Műveim elkészítésénél mindig támaszkodhattam kiváló tanárain és kollégáim segítségére, ezért elmondhatatlanul hálás vagyok a Jóistennek, amiért megadatott számomra, hogy eddigi pályám során a modern kori magyar történelemmel foglalkozó legjelesebb szakemberek közül többektől tanulhattam, vagy dolgozhattam együtt, akiknek ezúton is szükségét érzem kifejezni a köszönetemet és nagyrabecsülésemet.

A Szegedi Tudományegyetem történészhallgatójaként a gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában sokat tanultam Tomka Bélától. Ugyancsak sokat tanultam Karsai Lászlótól a zsidókérdés, a holokauszt, illetőleg a szélsőjobboldali mozgalmak történetéről, de ő volt az is, akinek a közbenjárására 2012 őszén, frissen végzett egyetemistaként egy olyan publicisztikát jelentethettem meg Horthy Miklósról, illetve a róla elnevezett korszak megítéléséről az *Élet és Irodalom* hasábjain,³ amely egyrészt tárgyilagosságra törekedve kísérelt meg válaszolni egy korábbi, a témában született rendkívül negatív hangvételű cikkre,⁴ másrészt pedig amelyre – mint utóbb kiderült – több neves történészünk is felfigyelt.

Mindenekelőtt azonban Sipos Józsefnek, a föld- és parasztkérdés 19–20. századi története egyik legavatottabb kutatójának tartozom köszönettel, akinél a tudományos diákköri értekezésemet és a mesterszakos szakdolgozatomat is jegyeztem. Noha alapvetően másként láttuk a világot, és másként is éltük, Jóska vidám és nyitott, mindenre és mindenkire kíváncsi jelleme okán a viszonyunk mindvégig harmonikus volt. Barátságunk pedig, amely még az egyetemen kezdődött, Jóska tavaly télen bekövetkezett sajnálatos haláláig tartott. Az ő emlékének ajánlom e könyvet, tanítványi tisztelettel.

3 GALI Máté: Horthy, a diktátor. *Élet és Irodalom*, 2012. október 26. 12.

4 BOJTÁR Endre: Viszonzó. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 21. 10–11.

Szintén az egyetem időszakából keletkezik a jó személyes és szakmai kapcsolatom Hajdu Tiborral, a magyar történészek doyenjével, aki mindig készséggel volt a segítségemre, ha kérdésekkel, esetleg kérésekkel fordultam hozzá.

A Szegedi Tudományegyetem elvégzését követően kerültem Egerbe, az akkori főiskola (napjainkra már méltó módon Eszterházy Károly Katolikus Egyetem) Történelemtudományi Doktori Iskolájába. Sipos Jóska bátorítására jelentkeztem doktorandusznak Romsics Ignáchoz, akihez öt több évtizedes jó barátság fűzte. Szakmai szempontból ennél jobb döntést nem is hozhattam volna, hiszen Romsicsban nemcsak nagy-szerű tudóst, hanem remek pedagógust is megismerhettem. Ragyogóan értett ahhoz, miként motiválja és hozza ki a legjobb teljesítményt a tanítványaiból, akiknek az útját minden lehetséges módon egyengetni igyekezett. Rendkívül magas színvonalú szakmai felkészítést kaptam tőle, amelyet bármikor kamatoztatni tudtam a munkám során. Az egri doktori iskolából szép emlékeket őrzök még a halk szavú és intelligens Rainer M. Jánosról, az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik elsőrangú kutatójáról is, akinek a szemináriumai intellektuálisan igen érdekfeszítők voltak.

Romsics Ignác ajánlására kezdtem el dolgozni 2016 őszétől a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori Kutatócsoportjában. Életem végéig hálás leszek ezen intézménynek, amiért kezdő történészként álláslehetőséget biztosított számomra, az ötlétem alatt a lehető legteljesebb szellemi szabadságban kutathattam és írhattam, a munkatársaimmal pedig egyöntetűen jó kollegiális viszonyt ápolhattam. A jelen kötetben olvasható írások nagy többsége abban az 50 hónapban született, amikor a VERITAS alkalmazottja voltam. Sok közleményt eredetileg a fáradhatatlan Ujváry Gábor, a két világháború közötti magyar kulturális politika legavatottabb ismerője, egyben a Horthy-kori Kutatócsoport vezetője szerkesztett. Rajta kívül mindenben a segítségemre volt Hermann Róbert; főigazgató-helyettesként Antall József egykori kabinetfőnöke, a mindig kifogástalan modorú Marinovich Endre; továbbá Dobos László közgazdász-szociológus, aki napjainkban a Jászok Egyesületének elnöke. Leginkább pedig Szakály

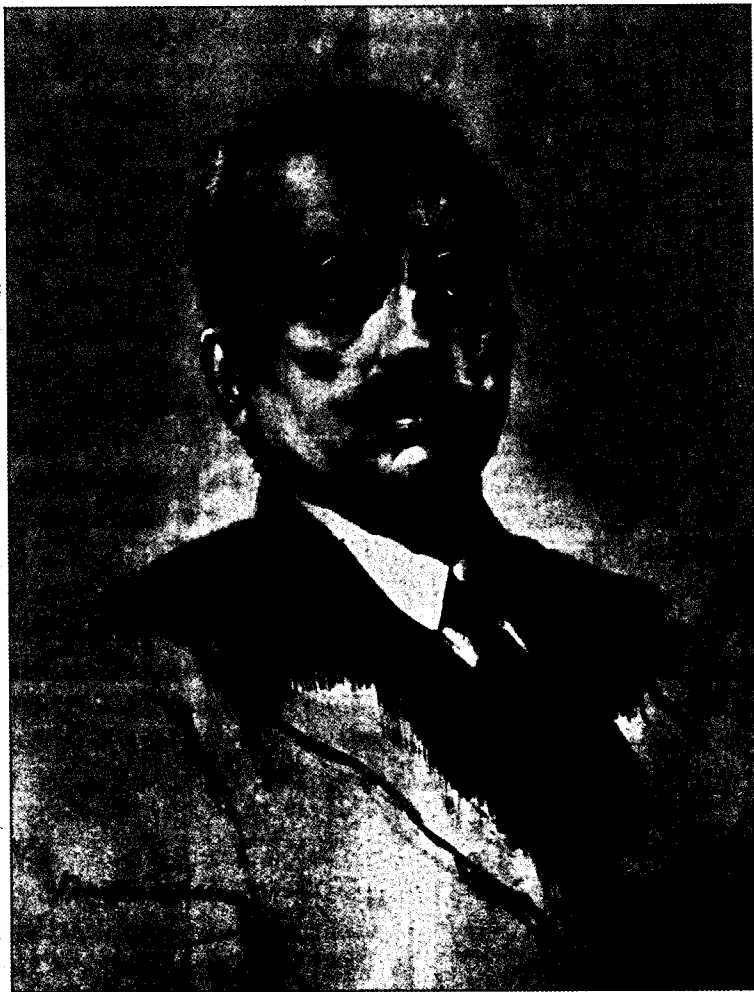
Sándor főigazgatónak mondok köszönetet a kezdő történészként belém fektetett bizalomért, azért, amiért mindmáig bátran fordulhatok hozzá bármilyen ügyben. Hálás vagyok azért, hogy megtisztelt azzal, hogy kedves ajánló sorokat írt a tanulmánykötetem elé.

A VERITAS-ból 2020 őszén kerültem a frissen megalakult Rubicon Intézetbe, melynek társelnöke, a munkámat mindig megbecsülő Szalai Zoltán 2021-ben előbb fél-, majd teljes állásban vett át a Kárpát-medence legnagyobb tehetséggondozó intézményéhez, a Mathias Corvinus Collegiumhoz (MCC). Az MCC szellemisége és intellektuális pezsgése azonnal magával ragadott, ráadásul szervezeti egységem, a Társadalom- és Történelemtudományi Iskola multidiszciplináris jellege – hiszen itt nemcsak történészekkel, de szociológusokkal és politológusokkal is együtt dolgozom – folyamatosan tágítja a látóköröm. Mindemellett pedig iskolánk felkészült és jó vezetője, Gallai Sándor politológus lényegében véve ezen kötet „keresztapjának” is tekinthető, hiszen ő volt az, aki *A próbára tett nemzet* főcímet javasolta a könyvnek. A mű az MCC Press gondozásában jelent meg, és ezért köszönet illeti a kiadó valamennyi vele foglalatосkodó munkatársát.

Köszönettel tartozom továbbá azon kitűnő történészeknek is, akikkel bár egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid ideig dolgoztam egy intézményben, ámde a pályám során mindvégig számíthattam a segítségükre és támogatásukra: Ablonczy Balázsnak, ifjabb Bertényi Ivánnak, Bödök Gergelynek, Ignác Károlynak, L. Balogh Béninek, Máthé Áronnak, Papp Istvánnak, Pritz Pálnak, Püski Leventének, Szarka Lászlónak, Vörös Boldizsárnak és Zeidler Miklósnak.

S végül, de közel sem utolsósorban a legnagyobb hálával családtagjaimnak tartozom, akik az elmúlt egy évtizedben végtelen türelemmel tolerálták a munkámmal járó lemondásokat, az olykor rajtuk levezetett stresszt, valamint azt, hogy szeretett nógrádsápi otthonunkban a két tüneményes macskánkon, Málnán és Jankán kívül még Berzeviczy Albert, Bethlen István, Horthy Miklós, Tisza István és sok más történelmi személyiség is velünk lakott.

Nógrádsáp, 2022 pünkösdvasárnapján.



Lühnsdorf Károly rajza Berzeviczy Albertről

(Képes Pesti Hírlap, 1933. június 8. 1. oldal)

Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről

A modern nacionalizmusok 18–19. század fordulóján történt megjelenésével a nemzetiségi kérdés a multietnikus régi Magyarország egyik kulcsproblémájává vált. A kérdés megnyugtató rendezése az elkövetkezendő évtizedekben számos kortárs gondolkodót foglalkoztatott; köztük a magyar nemzeti szabadelvűség jeles alakjának számító Berzeviczy Albertet (1853–1936) is, aki hosszú és érdemdús közéleti pályája során többek között Tisza István (1861–1918) első kormányának vallás- és közoktatásügyi minisztere (1903–1905), a Magyar Tudományos Akadémia leghosszabb ideig hivatalban lévő elnöke (1905–1936), illetve a Magyar Olimpiai Bizottság alapító elnöke (1895–1904) volt.

Ezt igazolja az alábbiakban közölt két levél is,¹ melyek 1893-ban íródtak, és az akkor még kultuszminisztériumi államtitkárként dolgozó Berzeviczy gróf Csáky Albin (1841–1912) vallás- és közoktatásügyi miniszternek címezte őket. E dokumentumok bepillantást engednek abba, hogy a kultusztárca – amely az ország egyik legfontosabb kormányzati szerve volt – magas beosztásban és döntési pozícióban lévő vezetői miként vélekedtek a kor legfontosabb kulcskérdéséről, különösképpen annak erdélyi vonatkozásairól.

A nemzetiségi kérdés kezelésére Berzeviczy javaslatai között a következők szerepeltek:

- tervszerű állami népiskola-építések a vegyes ajkú vidékeken
- az állami középiskolákban ingyenes internátusok kialakítása a tehetséges román ifjak számára

¹ A dokumentumok pontos levéltári jelzete: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Csáky, Karton 235/24. Politische Schriften 1888–1893.

- ösztöndíjrendszer bevezetése a román fiatalok körében, elősegítendő a magyarosítást
- a tanintézményekben a hazafias szellemű nevelés erősítése, elsősorban a magyar történelem oktatását illetően, s ennek keretében az állami tankönyvek felülvizsgálata
- a közoktatásügyi tárca költségvetési támogatásának emelése
- az 1868. évi népiskolai törvény „okvetlenül szükséges” revíziója

Az államtitkár kézzel írott üzeneteit – melyek Csáky Albin bécsi irathagyatékában találhatók² – betűhűen publikáljuk. A levelek eredeti szóhasználatán és jellegzetes szófordulatain egyetlen alkalommal sem változtattunk, és megtartottuk a kiemelést jelző aláhúzásokat is.

² A gróf osztrák fővárosban őrzött irathagyatékáról bővebben ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Csáky Albin bécsi irathagyatéka (jegyzék). In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlmények*. Főszerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Külgazdasági és Külügyminisztérium – Balassi Intézet – MTA BTK – MNL OL – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – OSZK, 2017. 357–388.

FORRÁS: Berzeviczy Albert gróf Csáky Albinnek
(Berzevice, 1893. augusztus 4.)

Hegyelmes Uram!

Végigolvastam a Szathmáry³ memorandumát a dakoromanizmusról, annak legtöbb részével egyetértek, némely részével nem. Tekintettel a dolog fontosságára, óhajtanám arra vonatkozó nézeteimet behatóbban, hivatalos alakban is kifejtetni, s szándékozom is ezt az e célból eszközölt feljegyzések alapján a tengeri fürdőben megtenni. Miután azonban a memorandumra szükségem van, sietek azt visszaküldeni, s annak leglényegesebb pontjait illetőleg véleményemet röviden a következőekben jelezni.

A nemzetiségek részéről fenyegető veszély elhárítása szempontjából én is legszükségesebbnek tartom a közoktatásügyi tárca és különösen a népnevelési javaslatom dotációjának folytonos erős növelését, s ennek alapján a még magyarokkal vegyes nemzetiségi vidékeknek jó állami iskolákkal való sűrű ellátását. Igen helyes Sz. ama nézete, hogy főleg a Szabolcs megye és a Maros közötti terület volna ígyképpen a magyarságra nézve megerősítendő, mert ez által sikerülne a terjeszkedő oláh áradatot áttörnünk.

Helyes az is, amit az oláh ifjúságnak az állami középiskolákba való bevonásáról mond, de erre nézve gondolom, nem jelöli meg a kellő eszközt. A brádi gymnasiumot elközségesíteni nem fog sikerülni, Abrudbányán vagy Vöröspatakon új áll. középiskolát felállítani fölösleges volna, de e helyett célravezetőbbnek tartanám a román vidékeken létező állami középiskoláknál (Nagyvárad, Szamosújvár, Erzsébetváros, Déva, Székelyudvarhely, Brassó) internátusok felállítását illetőleg

³ Szathmáry György (1845–1898) műfordító és újságíró, oktatáspolitikai szakember. 1890-től miniszteri tanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.

a meglevők fejlesztését állami ingyenes helyekkel, melyek főleg román ajkú ifjakkal töltetnének be, kik ily módon jó hazafiakká neveltetnének.

Ékettőt tartom a leglényegesebb és legéletrevalóbb dolognak; a többi jobbra vagy hatástalan, vagy nagyon távoli feladat. Egészen elhibázott dolognak, sőt valódi szerencsétlenségnek tartanám egy külön nemzetiségügyi osztály felállítását a Minisiterelnökségnél. Mire való volna ez? Legföljebb arra, hogy egy pár ember elhelyeztessék. Az ily osztály felállítását a nemzetiségek úgy tüntetnék fel a világ előtt mintha az ő sanyargatásukra egy „fekete kabinet”⁴ szerveztetnék. A statisztikai munkát elvégezheti a statisztikai hivatal, s a helyszíni jelentéseket az illető közegek beküldhetik a leginkább érdekelt ministernek; e végből tehát ilyen osztályra szükség nincs; ha pedig ez az osztály intézkedni és kormányozni is akarna, akkor szüntelen illetékességi összeütközések, ujjhúzások támadnának. Magyarországon minden minisiternek és minden ministeriumbeli osztálynak át kell hatva lennie a nemzetiségi fontosságának és annak tudatától, hogy neki e kérdésben mi a tennivalója. Ha ez megvan, akkor az ilyen külön osztály fölösleges, ha ez nincs meg, akkor ennek hiányát semmiféle külön osztály nem pótolhatná. Ennél fogva ezt az eszmét föltétlenül elejtendőnek vélném.

A Románia részéről magyarországi iskolák részére adott, és a budgetbe fölvett dotáció tényét én valóban botrányosnak tartom, szemben azzal a túl loyális – vagy talán félénk – magatartással, amelyet mi a romániai csángókkal szemben követünk.⁵

4 Franciául: cabinet noir. A titkosszolgálat, illetve az államrendőrség szinonimája.

5 A dualizmus időszakában a magyar kormányok a moldvai csángók nemzeti önazonosságának felélesztésére, valamint a román nacionalizáló folyamatok elhárítására törekedtek. Ennek keretében megkísérelték többek között a moldvai csángó fiatalok papi képzésének kormányzati befolyásolását, továbbá egyházközsegeik társadalmi úton történő támogatását is. Számottevő sikert azonban ezek az ún. „csángómentő” akciók nem értek el. Ld. erről SERES Attila: „Csángómentés” Moldvában a XIX–XX. században. *Pro Minoritate*, 2002/4. 17–47.

Ha ezt megakadályozni nem tudjuk, akkor inkább követnünk kellene a példát, és nyíltan lépni fel a romániai magyarság védelmére; csakhogy persze ott nem ismernek olyan nemzetiségi jogokat, amelyek az ilyen védelmet lehetővé tennék, ott erőszakkal elnyomnak minden más nemzetiséget és valószínűleg több eredményt érnek el vele, mint a mi nemes, de impracticus nemzetiségi politikánkkal, amely legkevesebb elismerésre – maguknál a nemzetiségeknél talál.

Egyébiránt nem bocsátkozom most bővebben e témába, hanem bezárom leveletem, s még csak megragadom az alkalmat, hogy ma volt nagybecsű, megnyugtató soraidért hálás köszönetet mondjak.

A tornatanárookra vonatkozó hírlapi közleményt én is olvastam, s még elmenetelem előtt átadtam Klamariknak,⁶ ki megígérte, hogy azt rectificáltatni⁷ s a netán csakugyan expedi-tiót váró néhány utalványt expediáltatni⁸ fogja.

A Grófnő Ó exciájának⁹ kézsókomat kérve jelentetni, igaz mely tisztelettel vagyok.

Kegyelmes Uram
mindig szolgálatkész híved

Berzevicze 893. aug. 4.

Berzeviczy Albert

6 Klamarik János (1832–1898) pedagógus, a középiskolai oktatás szakértője a kultuszminisztériumban.

7 Helyesbít, helyreigazít. (latin)

8 Elküld, eljuttat, továbbít. (latin)

9 Bolza Anna grófnő (1847–1925), Csáky Albin felesége.

Nagyméltóságú Gróf, Minister Úr!

Méltóztatott nyilatkozás végett velem közölni Szathmáry György kebelb. ministeri tanácsos úrnak a dakoromanismus veszélyeit, s az azok ellenében teendő intézkedéseket tárgyzó nagy érdekű és tartalmas emlékiratát, melyre vonatkozó igénytelen nézetemet a következőkben van szerencsém lehető rövidséggel összefoglalni.

Mindenekelőtt örömmel constatálom, hogy az emlékirat írójával nemcsak a kiindulási pontra s a végcélra nézve, hanem konkrét javaslatai legtöbbjét illetőleg is teljesen egyetértek, s csak az eddig történtek megítélése tekintetében, valamint némely a min. tanácsos úr által ajánlott rendszabály határa és értékére nézve térnek el kissé véleményeink.

Így – bár tökéletesen helyeslem azt a felfogást, hogy az állami népiskolák egyik főfeladata a magyarságot ott, ahol a nemzetiségekkel érintkezik, megerősíteni, esetleg megmenteni, – az állami népiskolák felállításánál egyedüli és kizárólagos szempontból ezt elfogadhatónak nem tartom, s az e szempont ellenére létre jött összes állami népiskolákat elhibázottnak nem tekinthetem. Sok esetben megtörténik ugyanis, hogy az állam valahol – az illető tényezők megegyező kívánsága folytán – kezeibe veheti a népiskolaügyet csekély áldozattal, s ez által ott az oktatás színvonalának emelését s a céltudatosabb vezetését biztosíthatja. Ilyen esetekben az államosítást indokoltnak és helyesnek tartom egészen eltekintve a nemzetiségi szemponttól. Hogy a legújabb időben is történtek és történnek – egész helyesen – ilyen államosítások, azt mutatja például Harvan példája, ahol a népiskolák tiszta magyar vidéken lettek felekezetiekből államiakká változtatva.

Hasonlóképpen némileg eltérve az emlékirat írójának felfogásától, nem látom a kormánypolitika mulasztásának symptomáját abban, hogy nálunk a társadalom a nemzeti népművelés ügyét felkarolta; elismerem, hogy az állam részéről többnek kellett volna történnie, de ha több is történt volna, akkor is fennmaradt volna a társadalomra nézve az a kötelesség, hogy ennek a par excellence nemzeti feladatnak szolgálatába álljon, s annak terén, mint egy nemes versenyre keljen az állammal.

Nem látok hibát a felekezeti középiskolák meglátogatására kiküldött ministeri megbízottak részére kiadott utasítás ama rendelkezésében sem, mely kötelességökké teszi, hogy látogatásaikról a felekezeti főhatóságot előzetesen értesítsék. Ez egyszerű udvariassági tekintet, amely annál ártalmatlanabb, mert itt a tanintézetek szellemének megbírálásáról lévén szó, egy feladatának magaslatán álló ministeri megbízott eljárásának sikerét az ily előzetes értesítés meg nem hiúsíthatja. Külső rend, pontosság, tisztaság stb. oly dolgok, amelyeknek ellenőrzésénél a meglepetések fontos szerepet vihetnek, de ott hol – ismétlem – az intézet tanításának szelleme forog kérdésben, amely állandó viszonyok hatása alatt áll, s amelyet csak a növendékekre előre be nem tanítható, mert a kérdésektől függő feleleteiből ismerhet meg egy avatott vizsgáló: ott az előzetes értesítés a nyerendő kép tisztaságának és hűségének rovására sohasem lehet.

Hogy kívánatos volna, ha főigazgatóink tankerületök nemzetiségi középiskoláinak tannyelvét minden esetben tökéletesen bírnák, azt elismerem; ámde az éppen sajnos, hogy tanfőrfiaink között vajmi kevesen vannak, akik a nemzetiségek nyelvének elsajátítását feladatukul tűznék ki, s e feladat fontosságának tudatával bírnának. Miután pedig a főigazgatónak tekintettel tágkörű és nagy horderejű hivatására mégiscsak elsősorban politikailag teljesen megbízható, s a tanítás úgymint a tanügyi adminisztráció kérdéseiben tökéletesen járatos egyénnek kell lennie, s arra valamely nemzetiségi nyelv bírása még magában véve nem qualificálhat: ez vonzza éppen

a nagy nehézségeket, amelyek ezen theoretice egészen jogosult követelmény teljesítésének útjában állanak, s amelyek elkerülhetetlenné teszik, hogy a nemzetiségi középiskolára vonatkozó információk megszerzésére a főigazgatók mellett még külön biztosok is alkalmaztassanak.

Égész lélekkel csatlakozom a min. tanácsos úr abbéli javaslatához, hogy feladatául tűzessék ki a legközelebbi 10 év alatt legalább 400 állami népiskola felállítása¹⁰ azokon a vidékeken, ahol a magyarság nemzetiségekkel vegyül, s az elmagyarítalanodás veszélyeinek van kitéve. Különös figyelmet érdemel e tekintetben az a vidék, amelyet a min. tanácsos úr is helyesen kiemel, s amelyen a terjeszkedő oláhság a magyarságot áttörve az erdélyrészi magyarság elszigetelését fogja előidézni, ami végfolyamatban ennek a magyarságnak a nemzetiségi elemek általi felszívására vezethet. A létesítendő új állami népiskolák legnagyobb zömének okvetlenül erre a területre kellene jutnia.

Továbbá örömmel üdvözlöm az emlékirat írójának azt a javaslatát is, hogy a magasabb műveltséget kereső román ifjúságot erősebben kell igyekeznünk a jó szellemű állami középiskolák körébe bevonni, s ez által a román középiskolák befolyását az új nemzedék fejlődésére csökkenteni. De e cél szempontjából sem a brádi gymnasium községivé változtatását, sem Verespatakon vagy Abrudbányán egy új állami középiskola felállítását ajánlatos eszköznek nem tartom. Az elsőt azért nem, mert akármit sikerülne az alapítási okmányokból kiderítenünk, a magyar kormány által is elismert jelen állapottal szemben a középiskolának a felekezeti kezelésből való elvonása mégis

a jogfosztás látszatával bírna, s egy új és nehezebben czáfolható vádat szolgáltatna fegyverül a nemzetiségi izgatók kezébe.

Egy állami középiskolának Verespatakon vagy Abrudbányán való felállítását szükségesnek nem tartom, tekintettel arra, hogy az erdélyi részekben már szép számmal állanak fenn állami középiskolák, amelyek – kivált ha az egységes középiskola létrejötte után minden irányú képzést fognak nyújtani – az emlékiratban helyesen jelzett célra igen jól lesznek fölhasználhatók, ha (s ezt tekintem a leglényegesebbnek) internátussal lesznek ellátva, amelyben állami ingyenhelyek létesítetnének, és pedig lehetőleg úgy, hogy azok élvezői a középiskola elvégzése után a jótéteményt kézi ösztöndíj alakjában kapnák meg hazai egyetemen folytatandó felsőbb tanulmányaik idejére. Ilyen ösztöndíjjalállomások akadálytalanul lehetne a már létező dévai és székelyudvarhelyi internátusoknál létesíteni, s ilyenekkel egybekötött internátusok volnának lehetőleg a nagy-szebeni állami gymnasium mellett (melynek úgyis most fogunk épületet emelni), továbbá a brassói reáliskola, és a most létesítendő szamosújvári állami főgymnasium mellett felállítandók.

Ezek az ösztöndíjjalállomások azután elsősorban román nemzetiségű ifjaknak hazafias szellemben való felnevelésére volnának fordítandók. Ily jelentékeny és értékes állami jótétemény vonzereje erősebbnek bizonyulna a nemzetiségek bizalmatlanságánál és merészségénél, s az így a magyar szellemű nevelés körébe bevont ifjak mindegyike egy-egy megnyert posztót képviselne a románság ellenséges táborában.

Egyetértek az emlékirat ama tételével, hogy a magyar történelem mikénti tanítására a középiskolákban főszóly fektetendő, s hogy a nemzetiségi iskolák főleg e szempontból ellenőrizendők, mert a magyar történelem mikénti tanításában nyilatkozik leghatározottabban a tanintézet hazafias vagy hazafiatlan szelleme. Nívánatosnak tartom azt is, hogy újabb tankönyvirodalmunk a rendelkezésre álló tudományos adatok felhasználá-

¹⁰ Komoly államnépiskola-építési hullámra végül nem Csáky Albin, hanem Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminisztersége idején (1895–1903) került sor. Ekkor ezer új állami népiskolát létesítettek a millennium jegyében meghirdetett „ezer év – ezer iskola” program keretében.

sával közrehaszon ama tévnézetek eloszlátására, amelyek a románság eredetét, múltját illetőleg tendenciosusan terjesztettek, s magyar írók által is részben – jóhiszeműleg – recipiáltattak.¹¹ Mindenesetre jó lesz, ha a közoktatási tanács új tankönyvek engedélyezésénél az újabb kutatások eredményeinek figyelembevételét meg fogja követelni.

Amde azt, hogy a tanároknak hivatalosan utasítás adásuk bizonyos történeti események és korok így vagy úgy leendő tárgyalására és feltüntetésére, föltétlenül elkerülendőnek vélném, mert ily utasítás-adásnak a tudomány tantételei körében helye egyáltalán nincs, s azzal csak ártanánk az ügynek, és gyöngyűtenők az így elterjeszteni kívánt tantételek tudományos igazságának erejét.

Eppoly kevésbé tartom hibáztathatónak azt, hogy Anonymus könyve, habár a dakoroman mesét szintén tartalmazza,¹²

11 A hazai és nemzetközi tudományosság – néhány fontos 18. századi kivételtől eltekintve – lényegében az 1860-as és 1870-es évekig magától értetődő tényként tekintett az ókori római Dacia provincia romanizált lakossága és a Duna északi partján, a későbbi Havasalföld, Moldva, valamint Erdély területén élő neolatin nyelvű népesség, azaz a románság közötti közvetlen etnikai folytonosságra. A 19. században önálló tudományágként létrejövő összehasonlító nyelvészet eredményeire támaszkodó Robert Rösler osztrák történész (1836–1874), továbbá Hunfalvy Pál (1810–1891) nyelvész-etnológus hatására azonban e hagyományos dakoromán felfogást viszonylag rövid idő alatt felváltotta a hazai és nemzetközi tudományosság terén is a középkori balkáni román etnogenezis és északra vándorlás elmélete. Hunfalvyt illetően bővebben ld. LAJTAI L. László: Nemzeti eredetkérdések a historiográfiában. Hunfalvy Pál és a Századok. Századok, 2016/5. 1164–1170.

12 Ahogyan arra Hunfalvy Pál – részben Rösler nyomán – többször is felhívta a figyelmet, a románság erdélyi őshonosságának egyedüli középkori krónikás igazolása Anonymus Gesta Hungarorumában olvasható. Az évszázadokig lappangó, majd a 18. század közepén előkerült és nyomtatásban kiadott írásmű eredetiségéről évtizedekig zajló tudományos vita támadt (szerzőjéről pedig napjainkban is folyik, ahogyan a keltezéséről is), ám a honfoglalás korában említett „oláhok” kérdése az 1870-es évekig elsősorban a hazai román értelmiség számára bírt nemzetépítő jelentőséggel, a magyar történetírás Hunfalvy hatására kezdte csak komolyabb kritikai vizsgálatban részesíteni.

a tanári könyvtárakba felvétellett; a tanári könyvtárakban minden könyvnek helye van, egészen hiábavaló volna a tanárokat óvni akarni a tévtanokat tartalmazó könyvektől, sőt ellenkezőleg, ismerniök kell azokat is, hogy azok tévedéseik megcáfolásában közreműködhesse.

Az emlékiratban foglalt további konkrét javaslatokat kevésbé lényegesnek tartom, így nevezetesen a főispánok buzdítását a népnevelés ügyének felkarolására, s a tanfelügyelőket arra, hogy ifjúsági egyesületeket igyekezzenek létrehozni. Ily dolgokban a körrendeleti felhívások nem szoktak sok eredménnyel járni, azt, hogy a tanfelügyelők az ifjúsági egyesületek felől még évenként külön jelentést is tegyenek, tekintettel a már gyakorlatban levő jelentések és kimutatások nagy számára, egyenesen mellőzendőnek vélném.

Nagy érdekű az, amit az emlékirat írója Romániának a magyarországi román népiskolák leplezeilen anyagi támogatása körüli eljárásról elmond. Ha ilyesminek ama „barátságos” politikai viszony mellett, amely az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között fennáll, véget vetni nem lehet, akkor legalább le kellene belőle vonni a consequentiákat, és a Romániában még mindig nagy számmal levő, s ott rendszeres és kíméletlen eloláhoztatásnak kitett csángó-magyarok magyarságának megőrzése érdekében kellene államunknak – minden álszemérem és túlságos kíméletlenség félretételével – áldozatkészen közbelépnie.

Ami a jutalmakat és kitüntetésekkel illeti, ezek mindenesetre hatályos eszközök, amelyek mindéz ideig (alkotmányunk helyreállítása óta)¹³ vajmi kevésbé lettek nemzeti kultúránk előmozdítására fölhasználva, az első pénzügyi az utóbbiak egyéb akadályok miatt.

Sajnálatomra egyáltalán nem járulhatok hozzá az emlékiratban foglaltak ama javaslatához, amely egy, a miniszterelnök-

13 1867 óta.

ségben felállítandó, s a nemzetiségi ügyek nyilvántartására és vezetésére hivatott külön ügyosztályra vonatkozik.

En az ilyen külön ministeriális ügyosztály felállítását vagy fölöslegesnek, vagy esetleg egyenesen károsnak tartanám. Ha ugyanis feladatává csak azt tennők, hogy a nemzetiségek viszonyainak minden mozzanatát figyelemmel kísérje, mintegy nyilvántartva és azokról az intézkedésre hivatott kormányhatóságoknak információt nyújtson, esetleg javaslatokat tegyen: akkor feleslegesnek tűnik fel az ilyen ügyosztály, mert hiszen minden kormányhatóságnak kötelessége e mozzanatokat figyelemmel kísérni; s a maga reszortját érdeklő vonatkozásaiban nyilvántartani, és mint központi közeg, ez a külön ügyosztály is információt utóvégre a legtöbb esetben csak a kormány helyi bizalmi közegeinek jelentéseiből meríthetné, melyeket azok éppoly jól, sőt gyorsabban juttathatnak közvetlenül az intézkedésre hivatott hatóságok tudomására, mint ezen ügyosztály közvetítésével. Azonkívül – miután kormányzatunknak alig van egyetlen ága is, amely a nemzetiségi kérdés bizonyos részére kihatni hivatva nem volna, s ily sok szak képviselőit abban a ministerelnöki ügyosztályban mind egyesíteni alig volna lehetséges, ezen ügyosztály konkrét javaslatai szakszerűség szempontjából (legalább némely reszortra nézve) sok kívánni valót hagynának, s aligha bírnának nagy értékkel.

Hogy pedig ez az ügyosztály intézkedő jogkörrel ruháztassék fel, azt elképzelni is nehéz, mert hiszen ez a jelenlegi kormányzati ágak némelyikéből – s főleg a közoktatásiból – a teendőik egy jelentékeny részének a ministerelnökség hatáskörébe való átutalását jelentené.

De bármily óvatosan és szerényen vonatnék is meg az a kör, amelyre ennek az ügyosztálynak intézkedési joga kiterjedne, annyi bizonyos, hogy ennek gyakorlása a szóban forgó külön ügyosztály (tehát a ministerelnökség és a többi ministériumok) közötti folytonos illetékességi összeütközésekre,

ellentmondásra, s ebből folyó oly zavarokra vezetne, amelyek az adminisztrációra határozottan látványosak volnának s nem igen alkalmasak a kormány tekintélyének a nemzetiségek előtti emelésére.

Magyarországon a nemzetiségi kérdés sikeres megoldása csak úgy képzelhető, ha minden egyes ministerium át van hatta e kérdés fontosságának tudatától, s a kormányzat minden ágából céltudatosan teljesíti azt, ami hatáskörében ama sikeres megoldást előmozdíthatja. Ezzel egy kormányközeg, vagy egy ministérium speciális és úgyszólván kizárólagos feladatává tenni nem lehet.

Mindez okokból e javaslatot keresztülvitelre nem ajánlhatom.

Annál készségesebben és minden fenntartás nélkül járulok hozzá mindazokhoz, amiket az emlékirat írója általánosságban a közoktatásügyi tárcza jobb dotálásának szükségességéről, némely más tárczának a közoktatási téren is való térfoglalásáról, úgyszintén az 1868-iki népnevelési törvény revidálásának elkerülhetetlen voltáról mond.

Tagadhatatlan, hogy dacára a jelentékeny javulásnak, mely e tárcza dotációja tekintetében az utóbbi években mutatkozik, annak javadalma még mindig nincs arányban nemcsak a feladatok nagyságával, de azzal a mértékkel sem, amellyel némely más tárcza szükségleteinek kielégítéséről gondoskodva van.

All ez különösen azokról a tárczáról, amelyek tetemes jövedelmeket hajtó állami üzemeket s birtokokat kezelnek, s ezért abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy kiadásaik emelkedését bevételeik fokozásával könnyebben ellensúlyozhatják. Hogy pedig ez az aránytalanság tényleg fennforog, azt mi sem mutatja oly világosan, mint ama tény, (amelyre az emlékirat is reá mutat) hogy bizonyos iskolai szükségletek, amelyek fedezése e tárcza keretében sehoggy sem, vagy csak nehéz küzdelem-

mel biztosítható, azonnal könnyűszerrel fedezhetőkké lesznek, mihelyt azoknak vagy más tárcza hatáskörébe való átutalása, vagy egy más ministerium befolyásvételének biztosítása mellett más tárcza javadalma vétethetik igénybe.

Tehát ilyenkor mindig bebizonyul, hogy annak a szükségletnek a kielégítésére fedezet van, s hogy másrészt a jövedelmező tárczák kiadási tételei nem szükségkép s nem mind föltételei a jövedelmezőségnek.

Ennek pedig nem volna szabad így lennie; mert az egyes ministeri tárczák kezelése nem külön-külön államháztartást képez, és mert az államnak minden külön rendeltetéssel nem bíró bevétele egyneműnek volna tekintendő, s ezekkel a bevételekkel szemben a szükségletek egyedül fontosságuk és sürgősségük, nem pedig valamely jövedelmi ághoz adminisztratív tekintetben való közelállásuk szerint volnának sorakoztatandók.

Elsősorban a nemzetiségi kérdés megoldása, – még ha alatta nem is a nehezen elérhető teljes nyelvi egységet, de a magyar nyelvnek és a magyar nemzeti kultúrájának az egész nemzet szellemi élete fölötti föltétlen uralmát értjük, – csak a közoktatásügyi tárcza bőkezűbb javadalmazásától várható.

De okvetlenül szükséges e célra némely fennálló törvény revisiója is. Nem sorolom föltétlenül ezek közé a nemzetiségi törvényt, mert elismerem, hogy annak megváltoztatása nagy elkeseredést és harcot idézne föl, habár másrészt tagadhatatlan, hogy attól a – nézetem szerint – helytelen iránytól, amelyet e törvény kijelölt, és amely politikai életünk fejleményei során teljesen megbukottnak tekinthető, későbbi törvényeinkben már sokszerűen eltérni voltunk kénytelenek, és így a nemzetiségi törvény már ma is egy sok részében túlhaladott és megtagadott közjogi álláspontot képvisel. Ellenben okvetlenül szükségesnek vélem az 1868: XXXVIII. t. cikk (a népnevelésről) teljes revisióját, mert amíg annak rendelkezései fennállanak, s az államkormányt a felekezeti népiskolával szemben egészen tehetetlen

szerepre kárhoztatják,¹⁴ s épp ez által a felekezeti népiskolát a nemzetiségi particularismusnak, sőt az állam elleni üzelmeknek is biztos menhelyévé teszik: addig a nemzeti megerősödéssre és a nemzeti kultúra elterjesztésére irányzott legbuzgóbb s legáldozatkészebb törekvéseink is csak féleredményre vezethetnek.

Ennek a törvénynek az állami és nemzeti érdekek által megjelölt irányban való módosítása már megkezdett a néptanítói fizetésekre vonatkozó törvényjavaslat¹⁵ letárgyalása által, és a tovább haladás irányát megmutatta, s úját előkészítette a rokon természetű középiskolai¹⁶ és kisdédovási törvény.¹⁷ A teljes reform el nem maradhat soká – ha csak nem kellene azt tapasztalnunk, amit talán hinni nem is szabad –, hogy Magyarországon a felekezeti jogok és érdekekhez való ragaszkodás erősebb.

Berzevicze 1893. szeptemb. 12.

Berzeviczy Albert
áll. titkár

14 Az elemi népoktatásban a dualizmus öt évtizede alatt a felekezeti fenntartású intézmények voltak túlsúlyban. Az egyházak autonómiájának körébe tartozott az iskolák tanítási nyelvének megválasztása, továbbá a felekezeti önállóság miatt az állam ezen intézmények és oktatóik ellen nehezebben tudott fellépni. Ezt Berzeviczy mindig is nehezményezte, és ezért oktatáspolitikusi pályája során az 1868-as népnevelési törvény revíziójára törekedett. Ennek jegyében vallás- és közoktatásügyi miniszterként új népiskolai jogszabálytervezetet nyújtott be az Országgyűlésnek, amelyet végül nem fogadtak el. Számos eleme viszont beépült az 1907-es Apponyi Albert-féle népoktatási törvényekbe (Lex Apponyi).

15 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók (tanítónők) fizetésének rendezéséről.

16 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.

17 1891. évi XV. törvénycikk a kisdédovásról.



Berzeviczy Albert díszmagyarban.

(A Szalay-Berzeviczy család tulajdona)

Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés

A soknemzetiségű történelmi Magyarországon a reformkor óta a magyar uralkodó elit és a politikai gondolkodókat élenként foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés, illetve annak lehetséges megoldásai. Nem képezett ez alól kivételt az egyik legrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicei és kakaslomnici Berzeviczy Albert (1853–1936) sem. Az édesanyja révén Szinyei Merse Pállal is elsőfokú unokatestvérségben álló Berzeviczy az etnikailag erősen kevert Sáros vármegyéből származott. Már gyermekfejjel szembesült hazánk multietnikus jellegével, aminek nyomán az ifjúkórától 1907-ben közölt visszaemlékezésében is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy amikor az 1868–69-es tanévben a Lőcsei Királyi Katolikus Főgimnázium tanulója volt, számos német és szlovák diáktársa akadt, viszont „[...] a sok tót fiú közt; kikkel együtt voltunk, semmi áskálódó magyar-üldöletet nem tapasztaltunk”!

1881-től kezdve közel négy évtizeden át Berzeviczy a kiegyezés rendszerét támogató nagy kormányzó pártok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) színeiben foglalt helyet a budapesti Országgyűlésben. Az Osztrák–Magyar Monarchia létét elengedhetetlen szükségszerűségnek tartotta, mivel úgy vélte, hogy a kétközpontú állam a szláv és germán népek közé ékelődött magyarság megmaradásának záloga. Parlamenti képviselőként és értelmiségiként a nyilvános megszólalásaiban kezdetektől érintette a nemzetiségi kérdést. 1883–84 fordulóján például többrészes cikksorozatban fejtette ki gondolatait a *Sárosmegyei Közlöny* számára az etnikai szempontból sokszínű Felvidék magyarosodása-

I BERZEVICZY Albert: *Régi emlékek, 1853–1870*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1907. 297.

magyarosítása kapcsán. Írásában amellest tört lándzsát, hogy hazánkban a nemzeti szellemet és az ország történeti hivatását elsősorban képviselő magyar nemzetiségnek kell a maga számarányával, nyelvével és kultúrájával dominálnia. A magyar nyelv és kultúra terjesztésének leghatékonyabb eszközét a kettős feladatot betölteni hivatott népnevelésben látta. Egyrészt szerinte annak kell biztosítania a feltételeit, hogy azok a népiskolából kikerült állampolgárok, akik a legalacsonyabb iskolázottsági foknál magasabbra vágnak, a magyar kultúra befogadására alkalmasak legyenek. Másrészt olyan szellemben kell nevelni őket, hogy törekedjenek is arra. A magyar nyelvű és nemzeti eszméjű nevelést, a nyelvünket „játszva terjesztő” kisdédóvókban kívánta elkezdni, majd a népiskolákban folytatni. A népiskolai tanítóknak a megfogalmazása szerint a „magyarosítás apostolaivá” kell válniuk. Ugyanakkor bevallotta, hogy csak kívánni meri, remélni nem, hogy néhány évtizeden belül a köznép minden egyes tagja magyarul fog beszélni.² Cikksorozatát az alábbi megállapítással zárta: „A fődolog, hogy ne keressük feladatainkat a távolban, de a közelben; ne várjunk mindent mástól, de fogjunk a munkához magunk. Önmagunkban, közvetlen körünkben ott, ahová kihatni ezer módunk van, találunk még tennivalót. Mind egyikünk keze ügyében van egy darab »Hungaria irredenta«, amelyet erős akarattal és eszélyel meghódíthatunk a magyarságnak; csak elégedjünk meg a közkatona szerepével is, és ne igyekezzünk mindnyájan nagy vezérek lenni vagy mindent tétlenül a vezérekre bízni.”³

Berzeviczy Albert gondolkodása, társadalom- és világképe a 19. századi konzervatív liberális eszmerendszerben gyökerezett. Ennek jegyében a dualizmus időszakának nemzeti liberális integrációs politikáját vallotta. Úgy vélte, hogy a polgári átalakulás során végrehajtott jogkiterjesztésnek köszönhetően az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségeiktől függetlenül hajlandóak lesznek nyelvükben, valamint érzéseikben magyarrá válni. Nem képviselt sovíniszta, erőszakosan magyarosító nézeteket a nemzetiségi kérdést illetően sem. 1892 nyarán, az

² Uő.: A magyarosodásról I. *Sármegyei Közlöny*, 1883. december 20.

³ Uő.: A magyarosodásról IV. *Sármegyei Közlöny*, 1884. január 10.

Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület budapesti közgyűlésén is arról értekezett, hogy mi, magyarok, a kultúrpolitikánk és a közművelődési egyesületeink révén „[...] senkitől semmit elvenni nem akarunk, csak adni akarunk, (*Élénk helyeslés.*) szellemi kincseket akarunk adni a szellemileg szűkölködőknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által. Senkit nem akarunk leigázni, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a haza közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzete, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése által.”⁴ Négy évvel később az eperjesi magyar közművelődési egyesület, a Széchenyi-kör ezredévi díszgyűlésén pedig úgy fogalmazott, hogy hazánk nemzetiségeinek kultúrái nem lehetnek alárendelt szerepben a magyarral szemben, mivel azok „[...] nem arra vannak hivatva, hogy egyéni sajátságukkal egészen elenyésszenek a magyarságban, hanem arra, hogy a magyarságon és annak kultúráján belül külön árnyalatot képviseljenek, s ezáltal gazdagítsák nemzeti kultúránk tartalmát, fokozzák annak becsét.”⁵

Bármennyire is igyekezett toleránsnak lenni a honi nemzetiségeink kultúrájával szemben, sok más kortársához hasonlóan arra mégis alapvetésként tekintett, hogy az állam nyelvének magyarnak kell lennie, és aki a hazai tudományos vagy művészeti életben érvényesülni akar, esetleg az államigazgatásban óhajt elhelyezkedni, annak a saját érdekében valamilyen szinten meg kell tanulnia magyarul. A magyar „kultúrfölény” hívének számított, mert úgy hitte, hogy az lesz majd – gróf Széchenyi István szavaival élve – „olvasztó felsősséggel” a hazai nemzetiségek irányába. A millennium évében elhangzott egyik beszédében utalt is arra, hogy létezik a magyar kultúrának „nem szóval hirdetett, de tényekben nyilvánuló fölénye” az ország más nemzetiségeihez képest, hozzátéve, hogy a magyar nemzeti műveltség és kultúra „ebben az országban nem erőszakos uralomra, de fölényen alapuló uralomra

⁴ Uő.: Nemzeti culturpolitikánk igazolása. In: Uő.: *Beszédek és tanulmányok*. I. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, 1905. 293. (a továbbiakban: BERZEVICZY, 1905)

⁵ Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t. védnök beszéde az Eperjesi Széchenyi-kör 1896. november 22-én tartott ezeréves díszgyűlésén. In: *Az Eperjesi Széchenyi-kör évkönyve. Az 1895/6. évről*. Szerk. HORVÁTH Ödön. Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomtató Intézete, 1896. 6–7.

hivatva" van.⁶ (A két világháború közötti időszakban pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződéssel a határainkon túlra szakított kisebbségi magyarságot nem engedhetjük „szellemileg elszakadni”, mivel az elcsatolt területeket a magyar „kultúrfölény” segíthet majd nekünk visszaszerezni. Meggyőződése alapján „[...] csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elvesztett nagysága magaslatára”).⁷

Berzeviczy Albert nemzetiségi kérdésben vallott elképzelései szoros összefüggésben álltak oktatáspolitikai elgondolásaival. Utóbbiak lényegi elemének számított az iskolákban a magyar államnyelv tanításának fokozott(abb) érvényesítése, és a magyar nemzeti szellemű nevelés meghonosítása az intézmények falain belül. Már 1883-ban, a középiskolai reformról rendezett országgyűlési vitában e kettő fontosságát hangsúlyozta, a középiskolák feletti állami főfelügyelet szükségességén túl.⁸ Szorgalmazta, hogy a felekezeti fenntartású iskolák helyett minél több állami kézben lévő tanintézmény létesüljön. Ennek oka az volt, hogy főképpen az elemi népoktatás terén a dualizmus öt évtizede alatt a felekezeti fenntartású intézmények voltak túlsúlyban. Nemzetiségi lakosságú vidékeken az egyházak autonómiájának körébe tartozott az iskolák tanítási nyelvének megválasztása, és a felekezeti önállóság miatt az állam ezen intézmények és oktatóik ellen nehezebben tudott fellépni.⁹ Berzeviczy az 1894-ben közzétett *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* című munkájában is amellet szálalt síkra, hogy a budapesti és a kolozsvári egyetem mellé létesülő harmadik felsőoktatási intézménynek államnak kell lennie, mert ha példának okáért a dél-erdélyi Nagyszeben vá-

6 Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t. a hazai közművelődési egyleteknek Budapesten, 1896. évi szeptember hó 8-án tartott országos kongresszusán. In: *Az Eperjesi Széchenyi-kör évkönyve. Az 1895/6. évről.* Szerk. HORVÁTH Ödön. Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomtató Intézete, 1896. 19.

7 BERZEVICZY Albert: Nemzeti katastrópháink. In: *Akadémiai Értesítő.* XXXI. kötet. Szerk. HEINRICH Gusztáv. Budapest, MTA, 1920. 179.

8 *Képviselőházi napló*, 1881. X. kötet. 376–383.

9 TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Debrecen, Csokonai, 1998. 15.

rosában a görögkeleti egyház egyetemet alapíthatna, ott a balsejtelmei alapján annak szellemisége minden valószínűség szerint „a magyar állameszmé iránti rokonszenv terjedésének nem kedvezne”. A felekezetek további iskolaállítási törekvéseinek visszaszorításával tehát el kívánta volna kerülni, hogy a kezükben lévő iskolákban, különösen a nemzeti-ségi vidékeken, a szeparatista propaganda táptalajra találhasson.¹⁰

Berzeviczy legfőbb tanügyi célkitűzése az 1868-as népoktatási törvény revíziója volt, mert álláspontja szerint a báró Eötvös József által megalkotott jogszabály nem tudta megteremteni Magyarország nyelvi homogenitását. (A modern nacionalizmusok időszakában pedig a nyelv, illetőleg a nyelvre támaszkodó kultúra jelentette a nemzetépítés alapját.) A népiskolai törvény módosítását többek között 1896-ban, a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson is sürgette, ahol végső célként az egységes, nemzeti szellemű közoktatás megteremtését jelölte meg, melynek legelső lépése egy olyan tanítóképző rendszer felállítása, amelyik a tanárokat és tanítókat egyaránt magyar nemzeti érzéssel hatja át, amelyet ők aztán a diákjaiknak adnak tovább.¹¹

Berzeviczy a népoktatást szabályozó 1868. évi XXXVIII. törvény-cikk felülvizsgálatához ténylegesen azt követően láthatott (volna) hozzá a gyakorlatban, hogy 1903 novemberében vallás- és közoktatásügyi miniszteri kinevezést kapott a személyes jóbarátja és politikai idolja, gróf Tisza István vezetésével (első ízben) alakult kormányban. Ennek érdekében kívánt benyújtani egy jogszabálytervezetet, amelynek főbb vonalai már korábban megfogalmazódtak benne, ám végső formába öntésüket Halász Ferenc miniszteri tanácsosra bízta. Halász 1904 májusára készült el a feladattal, melynek eredményét a kultuszminiszter hatnapos értekezlet keretében vitatta meg az érdekelt egyházi, politikai és tanügyi szervek képviselőivel.

Az összejövetelen Berzeviczy Albert egyebek mellett arra tett javaslatot, hogy a felekezeti iskolákat államosítás helyett államsegély-

10 BERZEVICZY Albert: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem.* Budapest, Singer és Wolfner, 1894. 79.

11 Uő.: *Egységes nemzeti közoktatás.* In: BERZEVICZY, 1905, 343–361.

lyel emeljék az állami népiskolák színvonalára, de az oktatási rendszer pénzügyi oldalát illetően szólt arról is, hogy javítani szükséges a tanítók és tanárok anyagi helyzetén, azzal egyidejűleg, hogy emeljék a képesítésük színvonalát. Csakis így érhető el ugyanis a meglátása szerint, hogy hazánkban „[...] minden népiskolai tanerő az állam iránti hűség és odaadás szellemétől legyen áthatva, s a magyar nyelv mint állami nyelv oktatásának teljes képességével bírjon”.¹²

A szaktanácskozás naplójából Berzeviczy egy-egy példányt minden parlamenti képviselő padjára lerakott, amikor 1904. július 30-án, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium éves költségvetésének képviselőházi tárgyalásán elmondta kultuszminiszteri programbeszédét. Fel szólalásában számos szakpolitikai kérdés érintésén túl szólt arról, hogy rövidesen törvényjavaslatot fog beterjeszteni az 1868-as népoktatási törvény revíziójáról. Beadványának sarokpontjai a szigorúbb tanfelügyelet, a tanítókkal szembeni fegyelmezési jog, a tanítóképzés színvonalának emelése, nem utolsósorban pedig a magyar nyelv tanításának eredményesebbé tétele lesznek. Legfőbb céljából ugyanis nem volt hajlandó engedni, és pedig hogy „minden magyar honpolgár, aki az elemi iskolát elhagyja, tudjon magyar polgártársaival magyar nyelven érintkezni”. Mindez szerinte elsősorban az ország nem magyar anyanyelvű lakosai érdekében szükséges, hiszen az államnyelv ismeretének birtokában „[...] magyar polgártársával szemben nem fogja többé idegennek, elszigeteltnek érezni magát, az érvényesülni fog minden irányban, és minden téren boldogulni fog éppen úgy, mint magyar polgártársa.”¹³

Berzeviczy Albert gondolataira többen is reflektáltak a Képviselőházban. Veres József függetlenségi képviselő közvetlenül utána emelkedett szólásra. Expozéjában a magyar nyelv tanításával kapcsolatban támogatandónak tartotta a kultuszminiszter elképzeléseit. Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy az állami népiskolák építését a jövő-

12 A vallás- és közoktatásügyi miniszter által a népiskolai törvények módosítása tárgyában kidolgozott előadói tervet tárgyalására 1904. évi május hó 27-ikére összehívott szaktanácskozmány naplója. Szerk. Mosdóssy Imre. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1904. 6.

13 Képviselőházi napló, 1901. XXVIII. kötet. 78–84.

ben mindenekelőtt az Alföldön és más színmagyar területeken érdemes szorgalmazni, mert úgy vélte, hogy az előző kormányok nemzetiségi területeken végrehajtott nép- és középiskola-építései sikertelenek voltak. Az elgondolásuk az volt, hogy az iskolahálózat magyarosítja majd a nemzetiségeket, valamint az ország peremterületein gyéren, de még meglévő magyar népességet nyelvében és kultúrájában megtartja. Ehelyett azonban a nem magyarokat a magyarok ellen fordította, s a fiataljaikat magasabb műveltséghez juttatta a magyarok kárára. Vészsíjoló szavai szerint az „[...] ellenséget felébresztettük, de megnyugtatni már nem bírtuk”.¹⁴ A Képviselőház másnapi ülésén Eötvös Károly író és publicista, Nagykovács városának függetlenségi képviselője is az állami népiskolák építése mellett szólalt fel, melyekkel nem „a nemzetiségek irtása, nem a nemzetiségeknek saját kultúrájuk művelődésében való meggátolása, nem annak akadályozása” a cél, hanem az, hogy az ország minden egyes lakója, gyermekkorától fogva értse és beszélje az állam nyelvét.¹⁵

A készülő népiskolai törvényjavaslatot a nemzetiségek súlyos sérelmeként élték meg. Az állami felügyelet kiterjesztése ugyanis sértette a kulturális autonómiájukat. Constantin Gurban borosjenői görögkeleti román esperes 1904. augusztus 31-én és szeptember 1-jén *A Berzeviczy javaslatához* címmel kétrészes vezércikket közölt az aradi *Tribuna* nevű román hírlapban. Írásában úgy fogalmazott, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter célja: „[...] a nemzetiségek megmagyarosítása és ezek etnikai egyesítése, az uralkodó magyar elem felfuvalkodottságának a kielégítése, amely azt kiáltja: intézetek rohamot, magyarosítsatok, amíg nincs késő!” Gurban szerint Berzeviczy Albert tervezett beadványának több eleme is nevetséges, sőt szánalomra méltó. A törvényjavaslat ezért „inkább megfelel egy álmoknak, egy ábrándos képzelődésnek, inkább megfelel egy heves, érzelmős fiatal embernek, de nem felel meg komoly férfiak ítéletének”. Ebből kifolyólag nem is tanácsolhat mást szerzőinek, mint hogy „egyszerűen tegyék a láda fenekére, hogy az ne

14 Uo. 84–87.

15 Uo. 106–113.

láss a napvilágot”.¹⁶ Berzeviczy a cikkek publikálása után vizsgálatot indított Gurban ellen annak egyházi előjárójánál, az aradi görögkeleti püspöknél, aki azonban védelmébe vette az esperest. Állítása szerint Gurban a kihallgatása során elmondta, hogy ő nem a kormányt és a magyarságot támadta, hanem a törvényjavaslatot bírálta, amihez egy magát alkotmányosnak és szabadelvűnek valló állam polgáraként joga van. Berzeviczy vélhetően belátta Gurban érvelésének jogosságát, mert az ügynek nem lett folytatása.¹⁷

A román esperes mellett a neves ellenzéki hírlapíró és politikus, a kolozsvári *Ellenzék* című lap alapító főszerkesztője, Bartha Miklós is kritizálta Berzeviczy törvényjavaslatát. Mégpedig azért, mert a tanítóképzőkben kötelezővé kívánta tenni a német nyelv és irodalom tanítását. Bartha szerint a német kultúra „nem a mi nemzeti testünkre van szabva”, s emiatt a reform „[...] létjogát nem találom. Turáni mivoltunk is belebotlik, a nemzetiségek is belebotlanak. Sem minket nem elégít ki, sem azokat. Hanem az osztrák császárság germán szellemét kielégíti.” A beadvány nem erősíti a „magyar szellemi önállóságot”, ekképpen Berzeviczy „süsse meg az ilyen reformot”.¹⁸

Berzeviczy végül 1904. szeptember 23-án terjesztette be népoktatási törvényjavaslatát a minisztertanácshoz, amely másnap tárgyalta meg a javaslatot. A jogszabálytervezet végleges formába öntött változatát – indoklással kiegészítve – pedig 1904. október 20-án nyújtotta be a Képviselőháznak, *Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868: XXXVIII., és a népiskolai hatóságokról szóló 1876: XXVIII. t.-cz. módosítása tárgyában* címmel.¹⁹

A 94 cikkelyből álló beadvány hat fejezetre oszlott. Iskolafenntartótól függetlenül rögzítette az elemi népiskolában tanítandó kötelező

16 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. III. kötet. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. 378–383. (a továbbiakban: KEMÉNY G., 1964)

17 Uo. 435–436.

18 BARTHA Miklós: Iskolai reform. *Ellenzék*, 1904. szeptember 15. 1–2.

19 *Képviselőházi irományok*, 1901. XXXV. kötet. 380–456.

tantárgyak listáját, melyeket magyar nyelven kellett oktatni az állami népiskolákban. A hit- és erkölcstan esetében viszont a magyar mellett az illető egyházi főhatóság kívánságára a gyermek anyanyelve is tanítási nyelv lehetett. A magyar nyelv tanítására vonatkozó tantervet a kultuszminisztérium állítja össze. A nem állami kézben lévő mindennapos elemi népiskolákban a tanítás nyelvét a fenntartó választhatja meg. Ám ha az intézménybe legalább húsz magyar diák jár, vagy a beiratkozott növendékek 20 százaléka magyar anyanyelvű, akkor a magyar is oktatási nyelvként használandó.

A dokumentum 15. paragrafusa a magyar nyelv kötelező tanítását illetően rendelkezett arról, hogy „[...] mindazon elemi népiskolákban, amelyekben a tanítás nyelve nem magyar, olyan mértékben valósítandó meg, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek az elemi népiskola mindennapi hatéves tanfolyama alatt a magyar nyelvet annyira elsajátítsa, hogy az ő életviszonyainak megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni.”

A törvényjavaslat értelmében a tanító akkor követ el fegyelmi vétiséget, ha a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, a kormányzat által tiltott tankönyveket és taneszközöket használ, államellenes eszméket terjeszt, vagy kivándorlási ügyekkel foglalkozik. A magyar nyelv tanításának hatékonyságát fegyelmi bizottság előtt kell igazolnia a tanítónak, melynek tagja a királyi tanfelügyelő vagy annak helyettese, az illetékes iskolaszék képviselője, továbbá a járási főszolgabíró és a közigazgatási bizottság kiküldöttjei. Ha a bizottság azt állapítja meg, hogy a magyar nyelv eredménytelen tanításának oka nem a tanító mulasztásából, hanem alkalmatlanságából fakad, akkor a tanító végkielégítéssel nyugdíjazandó, amennyiben tagja az Országos Tanítói Nyugdíjintézetnek. Ha nem tagja, akkor kellő felkészültséggel rendelkező tanítójelöltet kell mellé felvenni. A fentebb említett másik három kihágás – külön kiemelve az államellenes tevékenységet – elbocsátást vagy nyugdíjmegvonást von maga után.

A községi és állami fenntartású tanító- és tanítónőképzők tantervét a kultusztárca határozza meg. A felekezeti fenntartásúakét nem, el-

lenben tantervüket, tankönyveiket és taneszközöket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bármikor felülvizsgálhatja, kiszűrve belőle az állam-, alkotmány- vagy törvényellenes tételeket. Államellenes működés tanúsítása esetén az intézmény hallgatói és tanerői ellen fegyelmi eljárás indítható. Akárcsak botrányt okozó magaviselet, illetve a kötelesség hanyag teljesítése esetén. A fegyelmi büntetés dorgálás, a fizetés 10 százalékaig terjedő illetménymegvonás, továbbá hivatalvesztés lehet. A fegyelmi eljárás keretében elmozdított személy hat évig egyetlen tanintézetben sem alkalmazható.

A törvényjavaslathoz csatolt indoklás terjedelmesebb volt, mint maga az indítvány, mivel részletes magyarázatot tartalmazott minden egyes paragrafushoz, több ponton is aprólékos statisztikai adatokra és nemzetközi példákra hivatkozva. Az indoklás kifejtette, hogy azért volt szükség az 1868-as népoktatási törvénynek, valamint az 1879-es népiskolai nyelvrendeletnek a revíziójára (ez utóbbi a nem magyar nyelvű népiskolák számára előírta a magyarnak mint államnyelvnek a tanítását), mert az 1900. évi népszámlálás azt a „képtelen helyzetet” állapította meg, hogy az ország lakosságának legalább 40 százaléka nem beszél magyarul, és a nem magyar anyanyelvű lakosság 83,2 százaléka egyáltalán nem érti és nem is beszél az állam hivatalos nyelvét. Ezek a tények tették „égetően szükségessé” a népoktatás hatékonyabbá tételét.

A magyarországi nemzetiségek tiltakoztak Berzeviczy törvényjavaslata ellen. Október 26-án az erdélyi szász országgyűlési képviselők nyilatkozatot tettek közzé, melyben kijelentették, hogy visszautasítják a tervezetet, mivel az az evangélikus egyház „törvényben biztosított autonómiájának messzemenő korlátozását jelenti, valamint népiskoláinak létét veszélyezteti”.²⁰ November 26-án a Bécsben tanuló szerb és horvát egyetemi ifjúság tiltakozó nagygyűlést szervezett, ahol a magyarországi szlovák, román és német egyetemisták küldöttei is megjelentek. A rendezvényen határozatot fogadtak el, amelyben felléptek a törvényjavaslat „[...] sovínisza és kultúrellenes törekvései ellen, melyek nemcsak a magyarországi nemzetiségek törvénnyel biztosított

egyenjogúsága, de pusztán létük ellen is irányulnak”.²¹ Erdély románok lakta vidékein szintén egy sor tiltakozó népgyűlést tartottak 1904–05 fordulóján. Ezeken magas rangú görögkeleti egyházi személyiségek is megjelentek, akik kemény hangvétellű beszédekben bírálták a törvényjavaslatot. Tisza István Berzeviczynek 1905 májusában küldött átirata szerint a népgyűléseken olyan „hazafiatlan” felszólalások hangzottak el, miszerint a javaslat kiszorítaná a népiskolákból a román nyelvet, elrabolná gyermekeik lelkét, és kést döfne a hazai románság szívébe. Tiltakozó gyűlések voltak többek között Szelicsén, Kisjenőn, Marosillyén, Brádon, Szászsebesen és Világoson is.²²

A '48-as alapon álló parlamenti ellenzék sem volt elégedett a törvényjavaslattal. Szerintük az túlságosan enyhe volt, mivel nem akarta kizárólagos oktatási nyelvvé tenni a magyart. A Függetlenségi Párt *Egyetértés* nevű lapjában egy névtelen szerző Berzeviczy elképzeléseit jóakarátúnak, de nem célravezetőnek nevezte. A nemzetiségekkel szembeni erélyesebb fellépést követelt, mert „a kímélet ideje lejárt”, és „[...] a nemzetiségek az elnézést, a jóakaratot a legféltetlenebb izgatással hálálják meg”.²³ Egy másik cikkíró pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a nemzetiségeket illetően elérkezett „az erősebb eszközök ideje: a méregtömlőt ki kell csavarni a kezeikből, és iskolai életüket pórázra kell fűzni. Egyházi életük rejtett zugaiba is be kell vinni az állami ellenőrzés fényes napvilágát.”²⁴

1904. november 7-én aztán a Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága is emlékiratot intézett a Képviselőházhoz, amelyben bírálta a beadványt, mivel azt módfelett engedékenynek érezte az egyházi iskolákkal szemben. Elvetendőnek tartva, hogy az állami és községi iskolákban a hittant a nem magyar diákok anyanyelvükön is tanulthassák. A tanítóképzés kizárólagos állami kézbe vételét sürgetve, mert úgy

²¹ Uo. 432.

²² Uo. 436–439.

²³ A nemzetiségek és az iskola. *Egyetértés*, 1904. július 17. 1.

²⁴ A közoktatási reformjavaslat és a nemzetiségek. *Egyetértés*, 1904. december 4. 9.

²⁰ KEMÉNY G., 1964, 429.

vélték, hogy „[...] csak így lesz mindenki, aki magyar földön tanít, szívében és nyelvén magyarra”.²⁵

A gyakorlatilag minden oldalról támadott oktatási jogszabálytervezet végül még az érdemi képviselőházi tárgyalásig sem jutott el. 1904. november 15-én ugyanis Tisza István annak érdekében, hogy törvényt fogadtathasson el a házszabály-revízióról, visszavont minden függőben lévő kormányindítványt. Ily módon kívánta letörni azt az ellenzéki obstrukciót, amely végigkísérte kormánya teljes hivatali működését. A népoktatási indítvány előbb ideiglenesen, majd a Szabadelvű Párt 1905-ös választási vereségét követően véglegesen lekerült a napirendről. Számos eleme azonban (nem függetlenül attól, hogy Halász Ferenc utóbb gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter mellett is miniszteri tanácsosként dolgozott) beépült az Apponyi-féle 1907. évi népiskolai törvényekbe. Ezek közé tartozott a később az „erőszakos magyarosítás” egyik szimbólumaként is emlegetett passzus, mely arról rendelkezett, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv „[...] oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. Berzeviczy voltaképpen tehát még szerencsésnek is mondhatja magát a tekintetben, hogy nem sikerült elfogadtatnia a törvényjavaslatát, hiszen a történeti emlékezetben így az ún. Lex Apponyi vált hírhedtté, nem pedig a Lex Berzeviczy.

A miniszteri bársonyszékből való távozását követően Berzeviczy Albert többé már nem került olyan tisztségbe, amelyből közvetlenül irányíthatta volna hazánk oktatáspolitikáját. Noha a kéziratban lévő visszaemlékezésében feljegyezte, hogy 1913 nyarán, második kormányalakítása alkalmával Tisza István ismételten őt kérte fel kultuszminiszternek, ám ő visszautasította a miniszterelnök ajánlatát, mivel úgy vélte, hogy a Tisza-adminisztráció a magyar parlamentben az ellenzék és a kormányzó Nemzeti Munkapárt között elhatalmasodott feszült és kiélezett viszony miatt gyors bukásra van ítélve.²⁶

²⁵ A tanítók memoranduma. *Budapesti Hírlap*, 1904. november 8. 6.

²⁶ BERZEVICZY Albert: *Berzeviczei házam története. Családi krónika*. Kézirat, a Szalay-Berzeviczy család tulajdona, é. n. [1920]. 192.

Várákozásai e téren nem igazolódtak, mivel gróf Tisza István kormánya egészen 1917-ig hatalmon maradt. A kormányfő az erős kéz politikájának híve volt, a nemzetiségi kérdésben azonban az első világháború árnyékában a békés utat tartotta célravezetőnek. Nemzetiségi politikájának középpontjába a hazai románság ügyét állította. Már 1910-ben engedményeket helyezett kilátásba számukra, majd 1912 végén tárgyalásokba is kezdett az erdélyi Román Nemzeti Párttal. Külpolitikai téren Románia tartós semlegesítése volt a célja, míg belpolitikai szempontból a kiegyezés rendszerének megszilárdítása, s ezzel egyidejűleg a dualizmust bomlasztó erők visszaszorítása. Az egyeztetések sem akkor, sem pedig az 1913–14 fordulóján történt újbóli kapcsolatfelvételnél nem vezettek eredményre. A miniszterelnök törekvéseit a magyar parlamenti ellenzék élesen bírálta, mert nemzetünk elárulását, továbbá Erdély kiárúsítását vélték felfedezni bennük.²⁷

A román tárgyalások körül zajlott képviselőházi vitához Berzeviczy 1914. március 12-én szólott hozzá. Kijelentette, hogy a magyar miniszterelnök nem térhetett ki egy olyan súlyú ügy rendezése elől, mint a hazai románság helyzete. Az egyeztetések megkezdésének időpontját azonban nem tartotta szerencsésnek. Románia ugyanis megerősödve került ki az 1912–1913. évi Balkán-háborúból, nemzetközi tekintélye jelentékenyen emelkedett, ami megnövelte a honi román ajkú lakosság önértékét, és arra ösztönözte őket, hogy merész igényekkel álljanak elő. A magyarországi románság oktatással kapcsolatban támasztott elvárásait (a tanszabadság elvének biztosítása, a román nyelv használata az állami és községi tanintézményekben stb.) illetően egykori művelődéspolitikusként a nemtetszését fejezte ki, amiért a követelések között szerepelt, hogy a nemzetiségi diákok a magyar tannyelvű középiskolákban a hittant az anyanyelvükön tanulhassák. Szerinte ezzel az a látszat keletkezne, hogy az illető valláshoz tartozó tanulókat mesterségesen elválasztják társaiktól, ami az intézmény belső életében káros lehet. Az állami elemi népiskolákban ugyanakkor fontosnak nevezte az anyanyelv tanítását, különösen az anyanyelvi hit- és erkölcstanórákat. Ezt

²⁷ VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 219–233.

követően felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi vidékek iskoláiban tanuló kisebbségi magyar diákok magyar nyelvű és magyar nemzeti szellemű oktatásáról megfelelő módon szükséges gondoskodni.

Beszédében az 1868. évi, Eötvös József-féle nemzetiségi törvényről is megosztotta a gondolatait. A törvényre szerinte a nemzetiségek Magna Chartaként hivatkoznak, és annak betartását kérték számon minden kormányzaton, miközben ők maguk álltak elő a jogszabály szellemével ellentétes követelésekkel. Sajnálatosnak ítélte, hogy a külföldi közvéleményben Magyarországról egy hamis, a nemzetiségeit elnyomó állam képe él. Véleménye szerint a nem magyar anyanyelvű lakosság erőszakos asszimilációjára hazánkban senki sem törekszik, mivel mindenki tisztában van a lehetetlenségével. Ellenben nagy veszélyt látott a német és olasz egyesítéssel az 1870-es években kezdődő modern, nacionalista alapú államépítésben. Elrettentésül a Balkán-háborúkat hozta példaként, ahol a nemzetiségi és etnográfiai viszonyok megváltoztatásához vérrel és vassal láttak hozzá. Attól tartott, hogy a balkáni példa követőkre talál majd a magyarországi szerb és román nemzeti kisebbségek között.

Felszólalása végén amellet tört lándzsát, hogy a nyelvi különállásnak nem lehet politikai elkülönülés a következménye. Szavai szerint ugyanis el kell fogadni, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam fogalmai nem minden esetben fedik teljes egészében egymást. Ennélfogva meg kell találni a módját annak, miként lehet egy államban a leghatékonyabban biztosítani minden népcsoport nyelvi és kulturális jogait úgy, hogy azok az államnyelvet közvetítő nyelvként elfogadják, és a többségi nemzettel együtt békében éljenek. Amint erre megoldás születik, az eltérő etnikumok közti konfliktusok „játszva el lesznek oszthatók”.²⁸

Berzeviczy parlamenti beszédének elhangzásakor már tudvalévő volt, hogy a románokkal folytatott értekezletek eredménytelenül zárultak. A bécsi udvar, valamint az 1882-ben létrejött német–olasz–osztrák–magyar hármasszövetség számára Romániát megtartani igyekvő Fe-

²⁸ Képviselőházi napló, 1910. XXII. kötet. 532–539.

renc Ferdinánd trónörökös biztosította az erdélyi román vezetőket arról, hogy a románság helyzetét rendezni fogja, függetlenül attól, hogy megegyeznek-e Tisza gróffal, vagy sem. A trónörökös kezdeményezése miatt pedig elbukott az utolsó kísérlet is, amely megpróbálta volna integrálni a hazai románságot a magyar politikai életbe.²⁹

A nemzetiségi kérdés rendezése tehát a történelmi Magyarország megoldatlan problémája volt 1914 nyarán, amikor Ferenc Ferdinánd és neje meggyilkolása ürügyén kirobbant az első világháború. Az elhúzódó harcok során Berzeviczy a naplójában többször is hangot adott a közös hadsereg nemzetiségi katonáinak megbízhatatlanságáról alkotott véleményének. „A nemzetiségek viselkedése a háborúban – köztudomás szerint – nem volt mindenütt és minden esetben kifogástalan” – írta az 1914. november 8-án kelt naplójegyzésében. Többek között ezért is ellenezte a nemzetiségek saját zászló- és jelvényhasználatát, és bírálta Tiszát, aki 1914 szeptemberében felvetette az 1907-es népiskolai törvény felekezeti iskolákra vonatkozó előírásainak revízióját (ezt a miniszterelnök a Monarchia hadseregében szolgáló román nemzetiségű katonák helytállása okán helyezte kilátásba).³⁰

A nemzetiségek háborús helytállásával kapcsolatos ellenérzései dacára Berzeviczy szinte egészen az Osztrák–Magyar Monarchia – és annak részeként a történelmi Magyarország – 1918 őszén bekövetkezett összeomlásáig remélte a nemzetiségi kérdés megnyugtató megoldását. Mindezt jól szemlélteti, hogy 1918 júniusának első napjaiban – amikor a dualista állam ellenségei közül már sikerült térdre kényszeríteni Szerbiát, Romániát és Oroszországot, az olasz fronton pedig nagy támadásra készült a közös hadsereg a Piave mentén – Bécsben, egy politikai tárgyú előadásában arról értekezett, hogy:

I. A nemzetiségi különállóság nem minden esetben jogosít fel állami önállóságra.

²⁹ Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. In: *Erdély története*. III. kötet. Szerk. Uő. Budapest, Akadémiai, 1988. 1686–1687.

³⁰ Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Szerk. Gali Máté. Budapest, Helikon, 2015. 74–76.

2. A nyelvi rokonság nem feltétlenül követeli meg az egyazon nyelvet beszélő népek állami összetartozását.
3. Tudomásul kell venni – ahogy már az 1914-es román paktum-tárgyalások alatt is hangoztatta – azt a realitást, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam keretei nem fedik le teljes egészében egymást. Éppen ezért módot kell találni arra, miként lehet úgy biztosítani minden nép nyelvi és kulturális jogait, hogy azok más nemzetiségekkel együtt békében éljenek, és az adott állam területi integritását ne veszélyeztessék.

Beszédében a Woodrow Wilson amerikai elnök által hangoztatott népek önrendelkezési jogát egyszerű propagandafogásnak minősítette, amellyel valójában az Egyesült Államok a vele szemben álló Ausztria–Magyarország feldarabolására vonatkozó terveit próbálja palástolni.³¹

A császárvárosban történt szereplését követően szűk két hónappal Berzeviczy beszédet mondott a magyar Országgyűlés Főrendiházában, melynek 1917 februárja óta IV. Károly császár és király kinevezése alapján tagja volt. Felszólalásában a választójog terítéken lévő kiterjesztése mellett érvelt – három hónappal a régi Magyarország szétesése előtt –, azzal egészítve ki az okfejtését, hogy véleménye szerint a jövőben nincs szükség a választójog megadását a magyar nyelv ismeretéhez kötni. Meglátása alapján ugyanis népiskolai törvényeink „[...] fokozatos, következetes és minél szigorúbb végrehajtása remélhetőleg a választók azon nagy kontingensére nézve, amely Magyarország népiskoláin megy keresztül, ezt a kérdést úgyszólván rövid idő múlva tárgyalanná fogja tenni. Hátramarad az a töredéke a választóknak, akik nem a magyarországi népiskolában szereztek első ismereteiket. Ezekkel szemben az a méltányos elnézés, amelyet velük szemben gyakorlunk, őket remélhetőleg arra fogja indítani, hogy annál inkább megbarátkozzanak a magyar állam követelményeivel, és nyelvileg is igyekezzenek a nemzethez hozzásimulni.” Gondolatai optimizmusának dacára expozéja végén figyel-

meztette a Főrendiház tagjait, hogy „[...] körülöttünk egy egész világ merül el, mely soha többé úgy, ahogy volt, visszatérni nem fog”.³²

Szavai hamarosan váteszinek bizonyultak. Az Osztrák–Magyar Monarchia s vele együtt a régi Magyarország 1918 és 1920 között a darabjaira hullott. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés értelmében ugyanis hazánk elvesztette területének és lakosságának hozzávetőlegesen kétharmad részét, amin felül hárommillió magyar került kisebbségi helyzetbe az utódállamokban. A két világháború közötti időszakban Berzeviczy Albert következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy a régi Magyarország elsősorban a nemzetiségi kérdés rendezetlensége miatt esett szét. Úgy vélte, hogy egyetlen nemzetiségünknek sem adhattunk volna több jogot, mint amennyit a horvátoknak biztosítottunk az 1868-as horvát–magyar kiegyezéssel,³³ de minden bizonnyal ez sem menthette volna meg az államot, hiszen éppen Horvátország volt 1918 őszén az első országrész, amelyik elszakadt tőlünk.³⁴ Az volt a meggyőződése, hogy lehet a külföld részéről utólag sovínisztának bélyegezni a liberális elveken nyugvó dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát, ám az mégis lényegesen jobb volt az utódállamokban az első világháborút követően tapasztalttnál.³⁵ Utóbbival személyesen is szembesült, mivel 1920 után a felvidéki birtokai Csehszlovákiához kerültek, őt pedig a prágai kormányzat részéről több diszkriminatív intézkedés sújtotta.

32 *Főrendiházi napló*, 1910. V. kötet. 210–211.

33 Az 1868-as horvát–magyar kiegyezés értelmében belügyi, vallási és közoktatási kérdésekben Horvátország önkormányzati jogkört kapott. A törvényhozás joga a zágrábi horvát országgyűlést illette meg, melynek élén a horvát bán állt. Horvátország területén az autonóm szervek és a közös minisztérium a rendeleteit horvát nyelven volt köteles kiadni. Az autonómia körébe nem eső közös ügyek tárgyalására a horvátok képviselőket delegáltak a budapesti Országgyűlésbe, ahol az anyanyelvükön szólalhattak fel. A kiegyezésben biztosított autonómia mindezek ellenére a horvát politikai elit többségét nem elégítette ki. (Ld. KARUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914*. Pécs, Kronosz, 2012. 319–323.)

34 BERZEVICZY Albert: Történelmi defetizmus. *Budapesti Hírlap*, 1927. október 23. 1–2.

35 Uő.: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Llyod*, 1931. február 8. 1–2.

31 BERZEVICZY Albert: A nemzetiségi kérdés és a háború. *Budapesti Szemle*, 1918/501. 331–333.

A Horthy-korszakban – a klebelsbergi kormánypolitika célkitűzéseihez hasonlóan – síkra szállt amellett, hogy „[...] a trianoni határok között is élünk és élni fogunk, mégpedig sokkal tovább, mint a trianoni mű. Józan és okos politikával s összetartással mostani határaink között is lehet olyan megszilárdulást és jólétet elérnünk, amely bennünket a szomszéd államok fölé emeljen”.³⁶ Az 1936 tavaszán bekövetkező haláláig a magyar kultúrfölény eszméjének híve maradt, és a nemzetközi fórumokon – elsősorban az Interparlamentáris Unióban – élete végéig kiállt a határainkon túlra szakadt magyar kisebbségek érdekeinek védelmében.

³⁶ Uő.: Legitimizmus és irredentizmus. *Budapesti Hírlap*, 1926. augusztus 29. 1–2.





Milan Hodža budapesti csehszlovák követ
(Az *Érdekes Újság*, 1918. december 5. 32. oldal)

Csehszlovák–magyar határtárgyalások és a Bartha–Hodža-egyezmény

Az 1918-as esztendő sorsfordító időszak volt Magyarország történelmében. Tavasszal még úgy tűnt, hogy az első világháború balkáni és keleti hadszínterein aratott győzelmeivel az Osztrák–Magyar Monarchiának sikerült letörnie a szerb és román irredenta célokat, illetve kihúznia a nálánál sokkal hatalmasabb cári Oroszország hódító törekvéseinek méregfogát.¹ Június elején a mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap* napilap vezércikke a központi hatalmak háborús győzelmébe vetett hit optimizmusával az alábbiakat írta: „Mialatt a Nyugat legerősebb államai az új világrész segítségével birkóznak Németországgal s a véres küzdelmek elérték tetőfokukat, azalatt a központi hatalmak szépen csöndben tárgyalgatnak az összes keleti kérdésekben. Mire a nagy általános békekonferencia összeül, mi már a Kelet és a Balkán problémáit mind megoldottuk, s befejezett tényekkel állunk majd az entente elé.”²

Röviddel e cikk megjelenését követően azonban a hadi helyzet drámaian megváltozott. 1918. augusztus 8-án a világégés igazi súlypontjának számító nyugati fronton az antant összehangolt támadást indított a németekkel szemben. Túlerőben lévő csapataik áttörték az arcvonalat, és szeptember végére súlyos vereséget mértek ellenségeikre.³ Németország ezzel végleg elvesztette a konfliktus győztes befejezésének esélyét, Erich Ludendorff német gyalogsági tábornok pedig úgy

- 1 Ifj. BERTÉNYI Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségkutatás*, 2008/3. 478–481.
- 2 Világtörténelmi kérdések. *Pesti Hírlap*, 1918. június 5. 1.
- 3 HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 330. (a továbbiakban: HAJDU–POLLMANN, 2014)

foglalmazott a világháborús emlékirataiban, hogy augusztus 8-a volt „a német hadsereg fekete napja”.⁴

Az olasz fronton sem voltak kedvezőbbek a körülmények. Június második felére kudarcba fulladt az osztrák–magyar hadsereg utolsó nagy offenzívája – második piavei csata –, aminek nyomán az ifjú uralkodó, IV. Károly király felmentette annak legfőbb szorgalmazóját, Franz Conrad von Hötzendorf tábornagyot. A neves magyar katonai szakíró és katonatiszt, Julier Ferenc a világháborúról közölt fontos művében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „[...] a szerencsétlen piavei csatában [...] véglegesen elhagyott bennünket a hadiszerencse. A sors nyilván nem akarta, hogy a Monarchia ezt a szerencsétlen háborút túlélje.”⁵

A háború utolsó évében ugyanakkor Ausztria–Magyarországnak nemcsak a frontokon szembenálló ellenséges hadseregekkel, hanem a hátszágban szaporodó katonalázadásokkal, sztrájkokkal és utcai tüntetésekkel is meg kellett birkóznia. Mindezt tetőzték a nemzetiségek elszakadási törekvései. 1918 áprilisában a Monarchia „elnyomott népei” kongresszust rendeztek az olasz fővárosban, ahol a képviselők nemzeti önállóságot követeltek. Május 24-én Matúš Dulának (magyarosan Dula Máté), a Szlovák Nemzeti Párt elnökének felhívására magyarországi szlovák politikusok titkos gyűlést szerveztek Turócszentmártonban (a korabeli szlovákság politikai, társadalmi és kulturális életének egyik központjában), melynek jegyzőkönyvében rögzítették, hogy önrendelkezést akarnak, elkötelezve magukat a születőfélben lévő csehszlovák állam mellett.⁶ Az értekezleten jelen lévő Andrej Hlinka katolikus pap, a Szlovák Néppárt elnöke ekkor tette azt az elhíresült kijelentését, miszerint „[...] a cseh–szlovák orientáció mellett vagyunk. Az ezeréves há-

zasság a magyarokkal nem sikerült. Szét kell válnunk.”⁷ Hat nappal később az egyesült államokbeli Pittsburghben az amerikai szlovák, illetve cseh emigráns szervezetek küldöttei kidolgoztak egy egyezségokmányt, amelyben lefektették a majdani Csehszlovákián belül létrejövő szlovák autonómia alappilléreit.⁸ Június folyamán pedig előbb Franciaország, majd augusztusban Nagy-Britannia is szövetségesként ismerte el a világháború alatt Párizsban emigráns kormányként működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot.⁹

A magyar politikai elit a történelmi államkeret integritásának megőrzésére alapvetésként tekintett. Amikor 1918 szeptemberében az uralkodó megbízásából a korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) magyar miniszterelnök, gróf Tisza István a dualista állam balkáni vidékein járt tényfeltáró körúton, még arra figyelmeztette Sarajevóban a délszlávok egységét és önrendelkezéshez való jogát hangsúlyozó boszniai szerb, illetve horvát politikusokat: „Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összeúzza, mielőtt maga is elpusztulna.”¹⁰ Hazafelé tartva, Eszéken pedig közölte Ante Pinterović horvát politikussal, hogy a dualizmus rendszerét mindenáron fenn kell tartani, más út nem is lehetséges.¹¹

Tisza Istvánnál békülékenyebb hangot ütött meg a parlamenti ellenzék egyik vezéralakja, a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt feje, gróf Károlyi Mihály. 1918 szeptemberének utolsó napjaiban – a szövetséges Bulgária összeomlásának és fegyverletételének árnyékában – az arisztokrata tárgyalásokat kezdeményezett Budapesten nemzetiségi képviselőkkel. Pártja nevében a horvátokat illetően hajlandó lett volna lemondani Horvátországról, Dalmáciáról és Bosznia-Hercegovináról, amennyiben Magyarországnál maradhatnak a Dráván inneni délszláv

4 LUDENDORFF, Erich: *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1919. 547.

5 JULIER Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1933. 255–256.

6 SZARKA László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában, 1918–1992*. Pozsony, Kalligram, 2016. 61. (a továbbiakban: SZARKA, 2016)

7 G. KOVÁCS László: „Szlováknak születtem, szlovák vagyok.” Andrej Hlinka magyar-honi évei: vázlat politikai pályájának 1918-ig tartó szakaszáról. *Limes*, 1999/1. 104.

8 PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 114.

9 HAJDU–POLLMANN, 2014. 325.

10 TONELLI Sándor: *Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)*. Szeged, A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1941. 97.

11 VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 462.

területek, továbbá sikerülne megoldást találni a fiumei kikötő magyar használatára. A románoknak széles körű autonómiát ajánlott, illetve résztvett a majdan megalakuló Károlyi-kormányban, továbbá meg-egyeztelt egy Erdély kérdését érintő későbbi népszavazás kiírásáról. A gróf előterjesztéseit azonban a nemzetiségi politikusok elutasították, mert tisztában voltak azzal, hogy Károlyi semmi olyasmit nem tud ajánlani nekik, amit a magyar állam nélkül ne nyerhettek volna el.¹²

Károlyi és megbízottjai a szlovákokkal is tárgyalásokba bocsátkoztak. Elsőként az 1905 és 1910 között a magyar Országgyűlés Képviselőházában helyet foglaló Milan Hodžát keresték fel, majd Matúš Dulát. Az egyeztetések alapját a hazánk állami keretein belül létrehozandó szlovák autonómia jelentette, amelynek elfogadását Dula – a gróf memoárja szerint – Károlyi miniszterelnöki kinevezésétől tette függővé. Károlyi ekképpen számolt be a tapasztalatairól: „Az a tény, hogy velem akkor a szlovák autonómiáról, a jövő politikájáról, az új kormányról és az új berendezkedésről tárgyaltak, az ő akkori nyilatkozataikon túlmenően ténnyel bizonyítja azt, hogy a Magyarországtól való teljes elszakadásra akkor, a tőlem ajánlott előfeltételek megvalósítása esetén, a szlovák nép vezeterei éppen úgy nem gondoltak, mint ahogyan nem gondolt rá maga a lakosság.”¹³

Károlyiék a tárgyalások alatt legfeljebb sejtették, de nem tudták, hogy a szlovákok csak taktikai jelleggel, időhúzás gyanánt léptek érintkezésbe velük. Hiszen ahogyan Hodža egy szeptember 27-i levelében megfogalmazta Anton Štefánek későbbi csehszlovák oktatási és népművelési miniszternek: „Feltétlenül szükséges, hogy Károlyiék zabláját ne engedjük ki a kezünk közül, mert ők most minden kezük ügyébe eső követ megmozgatnak. Engedjük hát, hogy egy kis ideig még örüljenek, és azután végérvényesen lehetetlenné kell tennünk őket.”¹⁴ 1918 őszére ugyanis a szlovák politika valamennyi meghatározó szereplője a külön-

válás mellett tört lándzsát, és népe önrendelkezését, valamint a leendő Csehszlovákiához történő csatlakozását tartotta kívánatosnak.¹⁵

Október folyamán már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása elkerülhetetlen. Birodalma szét- esése közben IV. Károly megpróbálkozott előremenekülni, és – belső konszenzus, valamint külső nagyhatalmi támogatás nélkül – október 16-án uralkodói kiáltványában Ausztriát föderatív állammá nyilvánította. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök még aznap bejelentette a budapesti Képviselőházban a perszonáluniót, s vele a dualizmus rendszerének végét,¹⁶ Károlyi Mihály pedig kimondta, hogy a háborút elvesztettük, így a továbbiakban csak az lehet a célunk, hogy „a békét ne veszítsük el”.¹⁷ A következő napon Tisza István is helyt adott Károlyi szavainak, beismerve a vereségünket.¹⁸

Október 18-án a Képviselőházban a szlovák származású Ferdiš Juriga (magyarosan Juriga Nándor) hosszú beszédben követelt önrendelkezést a szlovák népnek, a még meg sem alakult Szlovák Nemzeti Tanács nevében,¹⁹ miközben a szavait Tisza István „krajcáros komédiának” minősítette.²⁰ Juriga felszólalásával egy időben Milan Hodža *Slovenský Týždeník* című budapesti szlovák politikai hetilapja a szlovákok önrendelkezési jogának elismerését sürgette: „Tudomásul vesszük, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia az önrendelkezés alapján kínálta fel a békét.”²¹ Követeljük tehát ezt a jogot nemzetünk számára is. [...] Többet nem kérünk, kevesebbet nem akarunk.”²²

15 Uő.: A kisnemzeti önrendelkezés esélyei (Szlovák különválás 1918 őszén). In: *Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI.* Szerk. OROSZ István. Debrecen, KLTE, 1987. 35.

16 A kormányfő beszédét közli: *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. 273–276.

17 Uo. 277.

18 Uo. 292.

19 Uo. 345–357.

20 Uo. 349.

21 1918. szeptember 14-én gróf Burián István osztrák–magyar közös külügyminiszter békejegyzéket intézett valamennyi hadviselő félhez. Ebben a Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 januárjában meghirdetett ún. „14 pont” – amely szólt a nemzeti önrendelkezésről is – alapján kompromisszumos békét javasolt. A felhívásra azonban az antanthatalmak részéről elutasító válaszok érkeztek.

22 SZARKA, 1999, 136.

12 HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, Kossuth, 1978. 271–272.

13 KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen.* Budapest, Gondolat, 1965. 302–303.

14 SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918.* Pozsony, Kalligram, 1999. 135. (a továbbiakban: SZARKA, 1999)

A gyakorlatilag már csak a frontokon létező Ausztria–Magyarország területén októberben sorra alakultak meg a különböző népcsoportok nemzetiségi tanácsai. Elsőként Zágrábban a délszláv, majd Krakkóban a lengyel, és Aradon a román. Október 25-én, Budapesten a Károlyi-párt, a Jászi Oszkár vezetése alatt álló Országos Polgári Radikális Párt, valamint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt létrehozta a Magyar Nemzeti Tanácsot. A Szlovák Nemzeti Tanácsot október 30-án hívták életre Turócszentmártonban, két nappal azután, hogy a Prágában székelő Csehszlovák Nemzeti Bizottság kimondta a független Csehszlovákia megalakulását. Turóc vármegye székhelyén a küldöttek egy nyilatkozatot adtak ki, melyben kinyilvánították a szlovák nemzet csatlakozását Csehszlovákiához.²³ Károlyi a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként még aznap táviratot intézett a Szlovák Nemzeti Tanácshoz, melyben elismerte, hogy minden népet megillet az önrendelkezés joga, ám reményét fejezte ki, hogy a szlovákok nemzeti önrendelkezésüket Magyarország keretein belül óhajtják megvalósítani. A sürgöny úgy fogalmazott, hogy „[...] mély meggyőződésünk és szent hitünk szerint a tót és a magyar nép egymásra van utalva, és hogy békés megegyezésben és testvéri együttműködésben kell keresnünk szebb jövőnket és a jobb életnek feltételeit és biztosítékait”.²⁴ Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke válaszában történelmi jelentőségűnek ítélte Károlyiék üzenetét, mert a „[...] mai napon szolt első ízben a magyar nemzet képviselte a szlovák nemzet képviselőjéhez, mint testvér a testvérhez”. Azt azonban a telegramja végén nyomatékosította, hogy a két nép kapcsolatát csakis két külön állam viszonylatában tudja elképzelni, és „[...] a szabad csehszlovák nemzet a magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni”.²⁵

23 HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 256–257.

24 Károlyi Mihály távirata a Szlovák Nemzeti Tanácshoz (Budapest, 1918. október 30.). In: *Károlyi Mihály levelezése*. I. kötet. Szerk. LITVÁN György. Budapest, Akadémiai, 1978. 251–252. (a továbbiakban: LITVÁN, 1978)

25 Dula Máté távirata Károlyi Mihályhoz (Turócszentmárton, 1918. november 2.). In: Uo. 254.

A turócszentmártoni tanácskozással egy időben tárgyalások zajlottak az észak-olaszországi Padovában is. Az ősi egyetemi város melletti Villa Giustiban Armando Diaz, az olasz haderő vezérkari főnöke egyeztetett Viktor Weber császári és királyi gyalogsági tábornokkal, miután az olasz front összeomlását (a harmadik piavei/Vittorio Venetó-i csata következtében) látva az Osztrák–Magyar Monarchia hadsereg-főparancsnoksága kapcsolatba lépett az olaszokkal a fegyverszünetet illetően. A fegyvernyugvási megállapodást 1918. november 3-án írták alá.²⁶ A szerződés többek között rögzítette az osztrák–magyar alakulatok részéről a svájci határtól Dalmáciáig kiűritendő övezeteket, ami nagyjából egybeesett Olaszország első világháborús hadicéljaival.²⁷

A padovai egyezséget – mivel nem volt az olasz vezérkari főnöknek alárendelve – nem tartotta magára vonatkozóknak a balkáni antant-hadsereget vezénylő francia tábornok, Louis Franchet d'Espèrey. Csapataival átkelt a Száván, és megüzente az őszirózsás forradalom nyomán október 31-én kormányra kerülő Károlyi Mihálynak, hogy kabinetje képviselőit Belgrádba várja fegyverszüneti értekezletre. A miniszterelnök vezette küldöttség november 7-én tárgyalt a francia főparancsnokkal a szerb fővárosban. A kormányfő másnap visszautazott Budapestre, ezért az ún. belgrádi katonai konvenciót november 13-án magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter szignálta.²⁸ A 18 pontból álló szerződés egyebek mellett előírta, hogy a Károlyi-kormány köteles kiűriteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánági vidékeket, továbbá a Szeged–Baja–Pécs–Varasd- vonaltól délre eső területeket, tehát a Bácskát és a Drávaközt. A konvenció megszabta azt is, hogy Magyarország hat gyalogos és két lovashadosztályból álló hadsereget tarthat fenn, és szükség esetén biztosítania kell az antant katonaságának szabad átvonulását

26 HAJDU–POLLMANN, 2014, 386–391.

27 A padovai fegyverszüneti megállapodás teljes szövegét közli: Megkötöttük a fegyverszünetet. A fegyverszünet feltételei. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 5. 7–8.

28 HAJDU Tibor: A padovai fegyverszüneti és a belgrádi katonai egyezmény. In: *Magyarország az első világháborúban*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Kossuth – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 174–177.

az ország egész területén. Emellett az antant megszállási joga hazánk teljes területén minden helysére és stratégiai pontra kiterjedt, melyeknek – a szerződés szövege szerint – „folyamatos kijelölése a szövetséges hadseregek főparancsnokának”, azaz Franchet-nak a hatásköre.²⁹

A belgrádi katonai konvenció nem vonatkozott a történeti Felvidékre, mellyel kapcsolatban a Csehszlovák Köztársaság vezetői területi igénytel léptek fel. Prágában november 2-án úgy döntöttek, hogy a létrehozandó önálló csehszlovák hadseregnek mielőbb meg kell kezdenie a felvidéki magyar és rutén többségű területek megszállását, hogy a majdani békekonferenciát katonai szempontból kész tények elé állítsák.³⁰ Már azon a napon a császári és királyi 25. morva gyalogezred egy század erejű különítménye Szokolcánál behatolt magyar területre, és a következő napokban idegen uralom alá került Malacka, Nagyszombat és Trenčín is.³¹

A megszállókkal szemben katonai és karhatalmi alakulatok, illetve helyi polgárőrségek vették fel a küzdelmet, sok helyütt sikerrel. Károlyiék azonban a nyílt fegyveres ellenállást, valamint az aktív honvédelmet annak dacára sem támogatták, hogy a november 12-i lapokban az ország népéhez címzett kiáltványukban leszögezték, hogy a kormány a határokat minden „[...] a nemzetközi jogba ütköző támadás ellen fegyveresen megvédi”.³² Károlyi és a minisztereinek többsége ugyanis elvi pacifista, tehát háborúellenes volt, akik abban bíztak, hogy a győztes antanthatalmak hazánkkal szemben kéréllhetetlenül ellenséges hozzáállását a szomszédos népekkel való békés megegyezések révén mérsékelni tudják.³³

A szomszédos nemzetek ezzel ellentétben úgy vélték, hogy jogukban áll birtokba venni az antant által a háború alatti titkos megállapodásokban számukra megítélt területeket. Edvard Beneš, a csehszlovák diplomácia 1915 óta Párizsban „előszobázó” vezéralakja november 6-án kelt levelében sürgette Georges Clemenceau francia miniszterelnököt, hogy a győztesek nevében csapataik megszállhassák Pozsonyt, Komáromot, Esztergomot, Rimaszombatot, Vácot, Kassát, Eperjest, Csapot és Máramarosszigetet. Másnap Supka Géza, a Károlyi-kabinet prágai követe – és jeles régész-művészettörténész – jelentette Budapestre, hogy a csehszlovák döntéshozók hazánk északi területeire vetettek szemet a Duna vonala–Vác–Gyöngyös–Miskolc–Tokaj–Csap–Máramarossziget–Verecke-vonalig.³⁴

A Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli minisztere, Jászi Oszkár a nemzetiségek nagyhatalmi segédlettel megvalósítandó önrendelkezése helyett a svájci kantonrendszer mintájára az ország népcsoportok szerinti belső demokratikus föderatív átszervezésére törekedett. S bár tudatában volt annak, hogy a kantonizáció megvalósításának esélye minimális, mégis kísérletet tett a párizsi békekonferenciáig terjedően ideiglenes megállapodásokat kötni a nemzetiségekkel.³⁵ A miniszter a kantonális elképzelést képviselte a Román Nemzeti Tanács megbízottjaival 1918. november 13-án és 14-én Aradon folytatott tárgyalásain is, amelyek azonban teljes kudarccal végződtek. A román delegátusok ugyanis kifogásolták a megoldás bonyolultságát és a további nemzetiségi konfliktusok kiéleződésétől tartva visszautasították Jászi ajánlatát.³⁶

Az aradi tárgyalásokkal egy időben, 1918. november 14-én Karel Kramář, a Csehszlovák Köztársaság miniszterelnöke jegyzéket intézett Károlyihoz, amelyben arra való hivatkozással, hogy a magyar kormány elismerte az október 30-i turócszentmártoni nyilatkozatot, valamint

34 SUBA János: Demarkációs vonalak Felvidéken, 1918. (Kartográfia-elemzés) *Közép-Európai Közlemények*, 2018/1. 109. (a továbbiakban: SUBA, 2018)

35 SZARKA, 1998, 114–115.

36 LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 146–150.

29 A belgrádi katonai egyezmény (Belgrád, 1918. november 13.). In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2008. 31–32.

30 POPÉLY Gyula: *Felvidék, 1914–1920*. Budapest, Magyar Napló, 2010. 173. (a továbbiakban: POPÉLY, 2010)

31 FOGARASSY László: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XII. kötet. Szerk. BODÓ Sándor – SZABADALVI József. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1973. 225–226.

32 A kormány kiáltványa. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 12. 9.

33 SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Ister, 1998. 114. (a továbbiakban: SZARKA, 1998)

országát az antant szövetségesnek tekinti, követelte a magyar katonaság mielőbbi kivonását a Felvidékről. Táviratában a cseh csapatok intervencióját a szlovákok kérésével indokolta, mivel „[...] a magyar közigazgatási hatóságok és a csendőrök elhagyták szolgálati helyüket, és [a szlovákok] az erőszak, az anarchia megakadályozására minket kértek fel”.³⁷ Három nappal később kelt válaszában a magyar kormányfő arra szólította fel Kramárt, hogy rendelje el a megszálló erők kivonását az országból, mivel jelenlétük és tevékenységük („hogy átvegyék a közigazgatást”) teljesen ellentétes nemcsak a nemzetközi joggal, hanem a belgrádi katonai konvencióval is, melynek 17. pontja a polgári közigazgatást magyar kézben hagyta.³⁸

A magyar kormánynak ütőképes haderő hiányában nem volt megfelelő eszköz a kezében ahhoz, hogy érvényesítse az akaratát a csehszlovák féllal szemben. A hadügyminiszter Bartha Albert egy novemberi minisztertanácson Kunfi Zsigmond népjóléti és munkaügyi miniszter kérdésére nyíltan beismerte, hogy a háborús összeomlás következtében hazánk nem rendelkezik olyan hadsereggel, amellyel bármit is rá tudna kényszeríteni a szomszédjaira. A Felvidéken tartózkodó, zömében irreguláris egységeket pedig nem tartotta elégségesnek arra, hogy – Kunfit idézve – „[...] az entente-tal szövetségben lévő cseh–szlovák állam ellen megszállott területről rendes háborút folytathassunk”.³⁹

Ebben a helyzetben Jászi Oszkár Magyarország peremterületein regionális népszavazások lefolytatását, illetve a provizórikus jellegű tárgyalások megkezdését tartotta célravezetőbbnek. Utóbbira a csehszlovákok is hajlottak, mivel tisztában voltak azzal, hogy hadseregük még közel sem olyan erős, hogy minden megszállt területet szilárdan

az uralma alatt tartson. Időt próbáltak tehát nyerni, miközben sürgettek a hadifoglyaik hazaszállítását Olaszországból és Franciaországból, valamint a Csehszlovák Légio hazatérésének lehetővé tételét Szovjet-Oroszországból.⁴⁰ A kétoldalú tanácskozásokba emellett azért is egyeztek bele, hogy képesek legyenek meggátolni az esetleges népszavazásokat. Milan Hodža az egy évtized múlva papírra vetett visszaemlékezéseiben úgy fogalmazott, hogy „[...] Szlovákiában mindenáron meg kellett akadályozni a plebiszcitumot”. A későbbi csehszlovák pénzügyminiszter, Vavro Šrobár pedig arról írt a memoárjában, hogy népszavazás révén a magyarok „[...] kiszakították volna a szlovákokat a csehszlovák államból, de a legrosszabb esetben is nem vesztették volna el Pozsonyt, a Csallóközt, egész Dél- és Kelet-Szlovákiát”.⁴¹

Kramár november 23-án visszahívta Budapestről Emil Stodola követet, Milan Hodžát nevezve ki a helyére. A magyarországi szlovák és általában a hazai nemzetiségi politikában már az első világháború előtt komoly presztízsre szert tevő Hodža – aki korábban Ferenc Ferdinánd trónörökös egyik tanácsadója is volt – feladata lett a Károlyi-kormánnyal való kapcsolatfelvétel, valamint a likvidációs ügyek intézése. A csehszlovákizmus elkötelezett hívének számított, s bár kimaradt az első csehszlovák kormányból, budapesti missziója jelezte, hogy Prágában azért tisztában voltak a képességeivel.⁴²

Hodža november 25-én érkezett a fővárosba, egy nappal azután, hogy a lapok közölték a kormány proklamációját „a népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez”. Ebben Károlyiék messzemenő nyelvi jogokat ígértek a nemzetiségeknek, valamint a földbirtokreform és az általános választójog bevezetésének ajánlatával próbálták megnyerni őket Magyarország mellett. Közleményükben gazdasági érveket is felsorakoztattak: „[...] ha az ország sokféle szakad, akkor a hegyi lakóknak nem lesz gabonájuk, az Alföldön megállnak a gyárak, mert nem

37 Karel Kramář távirata Károlyi Mihályhoz (Prága, 1918. november 14.). In: LITVÁN, 1978, 271–272.

38 Károlyi Mihály távirata Karel Kramářhoz (Budapest, 1918. november 17.). In: Uo. 274–279.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1918. november 29-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4. (a továbbiakban: MNL OL K 27.)

40 ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 103. (a továbbiakban: ORMOS, 1983)

41 POPÉLY, 2010, 191.

42 SZARKA, 2016, 77–78.

lesz szén, ahol fa van, ott nem lesz rét, ahol rét van, nem lesznek erdők. Baj és hiányosság lesz mindenütt.”⁴³

A kormány kiáltványa Hodža esetében egészen biztosan nem ért célzt, aki Budapesten elsőként a felső-magyarországi szlovák régió eseményeire, valamint a Szlovák Nemzeti Tanáccsal történő kapcsolatok kiépítésére a kezdetektől nagy hangsúlyt fektető Jászit kereste fel, aki vel már régebből személyesen ismerték és kölcsönösen tisztelték egymást.⁴⁴ Ezt követően Károlynál járt, aki nek átadta a megbízólevelét; és közölte, hogy rendezni kívánja a magyar kormánnyal a felvidéki területek katonai és politikai helyzetét. A miniszterelnök tudatta vele, hogy kormánya a felvidéki szlovák többségű járásokban, az úgynevezett Tót Impérium területén – melynek tervezetéről a kabinetben belül éles viták folytak – hajlandó széles körű kulturális és közigazgatási autonómiát, valamint kormányzati kondomíniumot (azaz közös szlovák–magyar fennhatóságot) felajánlani. Szlovák kormányzat alá kerültek volna így a szinte kizárólag szlovák etnikumú vármegyék – Árva, Liptó, Trencsén, Turóc, Zólyom –, illetőleg a többi tíz felvidéki vármegye szlovák többségű járásai. A szlovák közigazgatási terület része lett volna Bártfa, Kisszeben, Eperjes, Késmárk, Igló, Rózsahegy, Pöstyén, Szliács és a Táttra nagy része is; míg a magyar adminisztráció ellenőrzése alatt maradt volna Pozsony, Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Dobšina, Gölnicbánya, Kassa és Ungvár.⁴⁵

A kormányfőnél tett bemutatkozó látogatása után Hodža jelentést küldött Prágába, melyben optimistán táviratozta: „Megállapítottam, hogy a szlovák kérdésben a helyzet javulását látom, amennyiben a magyar kormány a szlovákoktól már nem követeli Magyarország integritásának elismerését annak feltételeként, hogy az államhatalmat a szlovák területen a turócszentmártoni Cseh–szlovák Nemzeti Tanácsnak engedjék át. Amennyiben biztosítékot adnak a tekintetben, hogy a ma-

gyar kormány hátsó szándékok nélkül átadja a politikai és a katonai hatalmat Szlovákiában, abban az esetben kész vagyok abban az irányban közreműködni, hogy a turócszentmártoni Nemzeti Tanács ez ügyben tárgyaljon a magyar kormánnyal.”⁴⁶

A közelgő tárgyalásokra a Károlyi-kormány az ország teljes szét hullását megakadályozó utolsó esélyként tekintett. Ezt támasztják alá a miniszterelnököknek az 1918. november 28-i minisztertanácsi értekezleten elhangzott gondolatai is, melyekben amellet érvelt, hogy az antanthatalmak „[...] addig a magyar köztársaságot el nem ismerik, amíg nem létesítenek megegyezést a nemzetiségekkel. Ha az egyezményt [a csehszlovákokkal kötendő] nem fogadják el, felborul a helyzet. Rögtön meg kell csinálni a jugoszlávokkal és a német nyelvűekkel is a megegyezést, mely magával fogja ragadni a románokat is.”⁴⁷ Feszülten várakoztak a felső-magyarországi vármegyékben is. Thuróczy Károly nyitrai alispán például azt jelentette a kormánynak, hogy az „[...] egész vármegye szorongva és aggódva várja a budapesti tárgyalások eredményét, és az utolsó órában kérjük minden lehető módon befejezését, és a cseh csapatok azonnali kiharancsolását sürgetni, ellen[kező] esetben a közrend és biztonság teljes[en] felbomol, és beláthatatlan események következnek be”.⁴⁸

November 29-én Hodža Budapestre hívta a Szlovák Nemzeti Tanács Matúš Dula vezette hatfős delegációját (Ján Kohút, Ján Ruman, Ľudovít Bazovský, Peter Makovický, Vladimír Fajnor), hogy a magyar kormánnyal közvetlen tárgyalásokat folytassanak. A küldöttek egy előértekezlet keretében megállapodtak abban, hogy a csehszlovák kormánnyal folytatott konzultáció nélkül nem fogadják el a Károlyiék által a Tót Impérium részére felajánlott autonómiát.⁴⁹ A két fél között a pesti

46 Uő.: A szlovák autonómia alternatívája 1918 őszén. In: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat–Várpalota, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Szindbád Kht., 2002. 176.

47 MNL OL K 27. Az 1918. november 28-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4.

48 SUBA, 2018, 110.

49 SZARKA, 2016, 79.

43 A kormány szózata a nemzetiségekhez. *Budapesti Hírlap*, 1918. november 24. 3–4.

44 SZARKA László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. *Századok*, 1985/5–6. 1168–1194.

45 SZARKA, 1998, 121.

Astoria Szállóban kezdődtek meg az egyeztetések. A patinás *Pesti Napló* napilap november 29-i kiadása olvasóinak Milan Hodžát „a tótok egyik legképzettebb és legrokonszenvesebb vezérférfiaként” mutatta be, míg Jászi Oszkár azt nyilatkozta róla, hogy személyében „politikailag a legmegbízhatóbb egyéniség” a tárgyalópartnere. Azt is hozzátette, hogy „[...] mindkettőnknek az a kiindulási pontunk, hogy provizóriumot kell létesíteni, amely nem teremt befejezett helyzetet a béketárgyalásokig, mert a mai állapotok ránk is, valamint a tótokra nézve is úgyszólván elviselhetetlenek”.⁵⁰

A magyar kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács vezetői között elindult megbeszéléseken Károlyiék nem hivatalos ajánlata a Tót Impériumot a Szlovák Nemzeti Tanács irányítása alá kívánta helyezni. E testület ellenőrizte volna az oktatásügyet, a pénzügyeket, továbbá a közigazgatást. Minden vonalon a szlovák lett volna a terület hivatalos nyelve, és a magyart csak a magyar hatóságokkal való érintkezésben, illetőleg az övezetben élő magyar kisebbség vonatkozásában lett volna szükséges használni. Károlyi és Jászi előterjesztésére Hodža egy kilenc pontból álló ellentervezetet készített. Ebben azt követelte, hogy a népek önrendelkezési jogának közös megegyezéssel történő érvényesítése érdekében a magyar állam az ország szlováklakta területein a teljes állami, kormányzati és katonai hatalmat adja át a Szlovák Nemzeti Tanácsnak. Az ő értelmezésében „Magyarország szlováklakta területét” a szlovák–magyar nyelvhatár által nem érintett kilenc vármegye (Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Zólyom), a Csallóköz nélküli Pozsony vármegye, illetőleg Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj, Zemplén és Ung vármegyéknek a nyelvhatártól északra fekvő részei alkották. Az ellenjavaslat 7. pontja értelmében ez az övezet „[...] feltétlenül a Szlovák Nemzeti Tanács hatalmában marad. Az országos határok végleges megállapítását az általános békekonferencia fogja eszközölni.” A dokumentum ragaszkodott ahhoz is, hogy a szlovák területekről a magyar reguláris és irreguláris erők – katonaság, nemzetőrség, nép-

őrség – fegyvertelenül távozzanak, a további egyezségek megkötéséig pedig a Tót Impérium összes költségvetési kiadását a magyar állam állja. Mindezekon felül a két fél kölcsönösen garantálta volna a kisebbségek nyelvi jogait.⁵¹

A merészebb területszerző célokat dédelgető prágai vezetést nem elégítette ki a Hodža-féle ellentervezet. 1918. december 1-jén ezért arra hivatkozva, hogy budapesti követük túllépte a hatáskörét, és önkényesen járt el, dezavualták a politikust. Az erről szóló kormányközlemény szerint: „A csehszlovák kormány részéről senki nem kapott rá felhatalmazást, hogy bárminemű, akár politikai, gazdasági vagy katonai kérdésekről tárgyaljon a magyar kormánnyal [...] Hodža képviselőt csakis azzal a céllal küldtük Budapestre, hogy szükség esetén tárgyalja meg a volt magyar–szlovák közös ügyek felszámolásának kérdését a volt magyar állammal.”⁵²

Budapesti tartózkodása idején Hodžának nemcsak a csehszlovák kormánnyal akadtak nézeteltérései, hanem Fernand Vix alezredessel, a magyar fővárosba vezényelt francia katonai misszió vezetőjével is. Vix ugyanis még november 30-án számonkérte őt a cseh alakulatok felvidéki betörései, valamint az általuk elkövetett atrocitások miatt. Hodža azzal védekezett, hogy az intervenciót a szlovákok kérték, hogy megvédjék magukat a magyaroktól. A francia alezredes szerint azonban ez teljesen összeegyeztethetetlen a belgrádi katonai konvenció rendelkezéseivel, a találkozót követően pedig megírta a felettesének, Paul Prosper Henryst tábornoknak: „[...] Magyarország északi határát tehát az én véleményem szerint a csehszlovákoknak nem szabad átlépniük, s ez utóbbiak minden erre a területre irányuló követelését majd csak a békekongresszuson lehet megvitatni.” Henryst a válaszában csak arra utasította az alezredest, hogy segítse elő a magyar és csehszlovák kormányok megegyezését egy demarkációs vonal meghúzásában, amivel elkerülhető a további összeütközés. December 2-án végül

51 FOGARASSY László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*, 1990/5. 83–87. (a továbbiakban: FOGARASSY, 1990)

52 POPÉLY, 2010, 205.

50 Fontos tárgyalások a tótok és románok képviselőivel. *Pesti Napló*, 1918. november 29. 3.

Franchet d'Espèrey arról tájékoztatta Henrys-t, hogy Ferdinand Foch marsall határozata alapján a csehszlovák államot és hadseregét a győztesek szövetségesnek ismerték el, akiknek így jogukban áll a Felvidéken tartózkodni.⁵³ Ezzel szemben „[...] föl kell szólítani a magyar hatóságokat, haladéktalanul vonják ki csapataikat a szlovák területekről, ahol – tekintettel a szövetséges megszállásra – semmiképpen sem maradhatnak”.⁵⁴

A francia alezredes az antant döntéséről szóló határozatot 1918. december 3-án nyújtotta át Károlyinak. Az aznap esti minisztertanácson Diener-Dénes József külügyi államtitkár olvasta fel Vix levelét, melyre gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter rezignáltan csak annyit felelt: „[...] opponálni nem lehet, ezt végre kell hajtani.”⁵⁵ A magyar kormány válaszjegyzékében,⁵⁶ továbbá a december 5-i újságokban közölt és a magyar nemzethez intézett kiáltványában leszögezte, hogy azért enged a kényszernek, mert minden erőszakos fellépés csak rontana hazánk tárgyalási pozícióin a majdani békekonferencián. Tiltakozik azonban a győztesek fellépése, valamint azon felfogás ellen, mintha Felső-Magyarország elszakítása már befejezett tény lenne.⁵⁷

Mivel az antant jegyzéke nem határozta meg pontosan, hogy mit kell „szlovák terület” („le territoire slovaque”) alatt érteni, s így a magyar erőket honnan és hová kell kivonni, a továbbra is Budapesten tartózkodó Hodža nem hivatalos jelleggel folytatta tárgyalásait a magyar kormány képviselőivel.⁵⁸ December 4-én pedig Vix távirókulcsával üzenetet küldött Párizsba Benešnek, hogy kérjen felhatalmazást a győztesektől az alábbi városok megszállására: Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Komárom, Léva, Ipolyság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagyrőce, Kassa, valamint onnantól délre a Csap-

Ungvár-vonalig, továbbá a Dunát egészen az Ipoly torkolatáig szerezze meg határként.⁵⁹

Vix alezredes hozzájárult, hogy a magyar és csehszlovák fél közvetlenül egyezzenek meg egy ideiglenes demarkációs vonalról, míg a végleges határokról nem születik döntés. A Károlyi-kormány álláspontja az volt, hogy a felvidéki területek kiürítése nem politikai kérdés, hanem stratégiai célszerűség dolga, ezért a Hodzával történő tárgyalások lebonyolítását Bartha Albert hadügyminiszterre bízták. A két politikus 1918. december 6-án állapodott meg a demarkációs vonalról. A magyar csapatok ennek értelmében parancsot kaptak arra, hogy ellenállás nélkül vonuljanak vissza a csehszlovák uralom alá kerülő területekről, melyeknek határát Dévényújfalu, Szentgyörgy, Galánta, Verebély, Bát, Korpóna, Gács, Nyusta, Nagyrőce, Gölnicbánya, Lemes, Gálszécs, Nagymihály, Szobránc, Homonna, Mezőlaborc települések jelentették.⁶⁰ E demarkációs vonalat december 8-án részben módosította egy tárgyalás a pozsonyi magyar katonai kerületi parancsnokság és a csehszlovák hadsereg között, aminek részeként a magyar fél átadott egy újabb sávot, benne Szentgyörgyöt és Szeredet a környékével együtt. Feltehetőleg azért, mert ez jobban megfelelt az etnikai határnak.⁶¹ A magyarok által kiürítendő területek vonala egyébként nagyjából-egészében megegyezett a szlovák-magyar nyelvhatárral. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint ugyanis a csehszlovák uralom alá került országrész 1 972 866 lakosából mindössze 220 571, tehát a lakosság 11,2 százaléka volt magyar anyanyelvű.⁶²

A Bartha-Hodža-egyezmény másolatát a csehszlovák politikus megküldte Vix számára is, ám utóbb bonyodalom támadt abból, hogy azt a magyar hadügyminiszter aláírta-e, vagy sem. Tudniillik a budapesti csehszlovák küldöttség hivatalos papírján továbbított küldeményen a cseh fordításban szerepel egy bizonyos Dr. Vojtěch Bartha

59 FOGARASSY, 1990, 78.

60 SUBA, 2018, III.

61 FOGARASSY, 1990, 79.

62 POPÉLY, 2010, 213.

53 ORMOS, 1983, 103–104.

54 SZARKA, 2016, 81.

55 MNL OL K 27. Az 1918. december 3-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 4–6.

56 A kormány válasza. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 5. 1–2.

57 A kormány proklamációja a magyarsághoz. *Pesti Napló*, 1918. december 5. 3.

58 POPÉLY Gyula: *Felvidék, 1918–1928. Az első évtized csehszlovák uralom alatt*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2014. 21.

szignója, akit a szöveg „uherský ministr války”, azaz magyar hadügy-miniszterként jelölt meg, annak ellenére, hogy Barthának nem volt doktorátusa; a *Vojtěch* magyar megfelelője pedig nem *Albert*, hanem *Béla*.⁶³ Amikor Hodža 1929-ben egy dokumentumkötetben leközölte a táviratot,⁶⁴ Bartha nyilvánosan cáfolta, hogy saját kezűleg valaha is aláírta volna az inkriminált egyezményt.⁶⁵

Prágában a december 6-i megállapodás komoly nyugtalanságot váltott ki, mert tartottak attól, hogy a békekonferencia ezt a vonalat teszi majd meg végleges országhatárnak. A minisztertanács ülésén Kramář állítólag dühében ököllel verte az asztalt.⁶⁶ A csehszlovák kormányfő ezért azonnali fellépésre utasította Benešt, aki Párizsban rövidesen elérte, hogy az antanthatalmak egy számukra kedvezőbb demarkációs vonalat jelöljenek ki. Clemenceau 1918. december 19-én kelt táviratában arról értesítette Franchet d'Espèrey-t: „[...] Csehszlovákia déli határa a Duna, majd az Ipoly folyó Rimaszombat városig, azután egyenesen halad nyugatról keletre az Ung folyóig, majd annak mentén a régi határig.”⁶⁷

Vix, aki december 20-án még az ügyben intézett felszólítást Milan Hodžához, hogy a csehszlovák alakulatok ne lépjék át a demarkációs vonalat, s főként ne vonuljanak be Kassára, ahogyan tervezték, december 22-én magától a csehszlovák politikustól értesült a Párizsban megítélt újabb kiürítendő területekről. A francia alezredes közölte, hogy ezt addig nem hajlandó a magyar kormány tudtára adni, amíg arról hivatalos értesítést nem kap. Másnap azonban megérkezett az utasítás, hogy az új vonalat ismertesse Károlyival. Vix még aznap átadta az utóbb első Vix-jegyzéknek is nevezett dokumentumot a magyar miniszterelnök-

nek, melyben az antant Legfelsőbb Haditanácsának döntése értelmében az új csehszlovák-magyar ideiglenes határ a következő volt: a Duna vonala az Ipoly torkolatáig, az Ipoly folyó vonala Rimaszombatig, a Rimaszombattól húzott egyenes vonal az Ung folyó torkolatáig, és az Ung folyó vonala az Uzsoki-hágóig.⁶⁸ December 28-án Károlyi Mihály levelet küldött Vix-nek, amelyben közölte vele, hogy az újonnan meghúzott határokat még a csehszlovák megszállás alá került vidékek néprajzi határainak sem lehet tekinteni, mert ezeken belül a túlnyomóan szlovákok által lakott régiókon kívül egy olyan zóna is található, melyet majdnem kizárólag magyarok laknak. Továbbá: „A csehek által követelt magyar területek soha nem tartoztak a cseh királysághoz. A történelem egyetlen időszakában sem alkottak a magyar államtól különálló tartományt, s így sem a csehek, sem a szlovákok nem követelhetik egy soha nem létezett »Szlovákia« »történelmi« határait.”⁶⁹

A történeti és etnikai érvek ellenére – melyek egyáltalán nem találtak megértésre a párizsi döntéshozók soraiban – 1918. december 28-án a magyar kormány tudomásul vette az antant utasítását, és hozzákezdett a kijelölt felvidéki területek kiürítéséhez. Ezáltal pedig a rövid életű Bartha-Hodža-egyezmény alig három hét alatt érvényét veszítette.

63 FOGARASSY, 1990, 79.

64 Dr. Hodža uzaviera dohodu o dočasnej demarkačnej čiare. In: HODŽA, Milan: *Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918*. Bratislava, Slovenský Denník, 1929. 64–65.

65 Hodzsák hamis okmányokkal vezették félre 1918-ban a nagyhatalmakat. Aláhamisították egy szerződésre a magyar hadügyminiszter nevét. *Magyarság*, 1929. október 25. 3–4.

66 POPÉLY, 2010, 213.

67 ORMOS, 1983, 109.

68 Uo. 109–III.

69 Károlyi Mihály Fernand Vix-hez (Budapest, 1918. december 28.). In: LITVÁN, 1978, 351–355.



Olcasai-Kiss Zoltán szobrászművész
Kun Bélát ábrázoló alkotása
(Művészet, 1969/3. szám, 2. oldal)

A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája

A Magyarországi Tanácsköztársaság egyesek szerint dicsőséges, míg mások szerint inkább dicstelen 133 napja mindmáig a honi történeti emlékezet egyik sokat vitatott eleme. A kommun megítélésével kapcsolatos polémia ugyanis már a bolsevista rendszer 1919 nyarán bekövetkező összeomlása után elkezdődött, de végleges nyugvópontra napjainkig sem jutott.¹ Írásunkban az egykorú források bemutatásával teszünk kísérletet arra, hogy szemléltessük, miként is változott a proletárdiktatúráról alkotott – elsősorban történetírói – vélekedés az elmúlt egy évszázad során.

A két világháború között

A Horthy-korszak jobboldali konzervatív hivatalos Magyarországá számára – főképpen a Tanácsköztársaság és a vörösteror negatív tapasztalatai nyomán – az antikommunizmus egyfajta eszmei sarokkövet jelentett. A rendszert ideológusai és történetpolitikusai élesen elhatárolták az 1918–1919-es baloldali forradalmaktól, melyek véleményük szerint nagymértékben járultak hozzá az évszázados magyar állam

¹ Példának okáért ld. a 2012-ben lezajló ún. Roimsics–Gerő-vitát, melynek során Gerő András többek között azért illette igaztalan kritikával Roimsics Ignácot, mert szerinte a történész akadémikus korábban „antiszemita értelmzési keretben” érkezett a Tanácsköztársaság zsidó származású vezetőiről. Említhető ugyanakkor a 2018 végén főképpen a *Mandiner* nevű internetes portálon lefolyt polémia is, amelynek kiváltója a Napvilág Kiadó által megjelentetett *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről* című többszerzős, tudományos ismeretterjesztő kötet első kiadása volt, melyben a vörösterorra vonatkozóan vitatható állítások szerepeltek.

széteséséhez. Ennek megfelelően igen negatívan ítélték meg mind az őszirózsás forradalmat, mind pedig a történelmünk mélypontjának tartott kommünt. (Említést érdemel, hogy a Tanácsköztársaságot más okokból ugyan, de egyaránt elvetették az 1920-as években közölt emlékirataikban az 1919 tavaszán emigráló szociáldemokrata Garami Ernő² és a polgári radikális Jászi Oszkár³ is.)

A proletárdiktatúra bukását követően hatalomra jutó kormányok kezdetben arra törekedtek, hogy az utókor okulása céljából részletesen feldolgozzák a forradalmak történetét. A neves történeti topográfus, Csánki Dezső vezetésével ezért már 1919 decemberében megalakult a Tanácsköztársaság Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság (TAGYOB), amely számos forrást gyűjtött egybe a minisztériumoktól a falvakig.⁴ Részben ezekre az adatokra támaszkodva látott napvilágot 1921-ben a jeles gazdasági szakember és történétíró, Gratz Gusztáv által szerkesztett *A bolsevizmus Magyarországon* címet viselő tanulmánykötet, melynek szerzői arra vállalkoztak, hogy átfogó képet nyújtsanak a kommün működéséről a politikai és gazdasági élet, a jogalkotás, valamint a kultúra terén. A munka alaptétele az volt, hogy a „magyar bolsevizmus egy hosszú háború okozta pusztulás végső eredménye”, vezetői pedig az „orosz pénzzel fizetett ügynökök” közül kerül-

2 Garami Ernő katasztrofális tévedésnek nevezte a visszaemlékezésében, hogy pártja, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1919 márciusában egyesült a Kommunisták Magyarországi Pártjával, részt vállalva ezzel a kommün hatalomra jutásában, aminek meglátása szerint csakis „szörnyű csalódás és rettenetes összeomlás” lehetett a vége. A szociáldemokrata politikus véleményét bővebben ld. GARAMI ERNŐ: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Leipzig-Wien, Pegazus, 1922. 121.

3 Jászi Oszkár egyebek mellett a földreform elmaradásáért, az elhibázott gazdaságpolitikai lépések okán, a közigazgatási rendszer leépítéséért, továbbá a társadalom militarizálódása miatt bírálta emlékiratában a proletárdiktatúrát. Úgy vélte, hogy mindezekből kifolyólag a Tanácsköztársaságot a „belső erők morzsolták föl”. Ld. JÁSZI OSZKÁR: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 131–151.

4 HAJDU TIBOR: *Változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról*. In: *Századok Füzetek* 5. Szerk. PÁL LAJOS. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009. 7.

tek ki. Utóbbi bizonyított tény volt, hiszen a magyarországi kommunisták Szovjet-Oroszországból jelentős anyagi támogatásokat kaptak, Kuni Béla pedig szikratávíron tartotta a kapcsolatot Leninnel. A könyv a kommunista társadalmi berendezkedést megvalósíthatatlan utópiaként jellemezte, amelynek vezéreszméje csakis „a fanatikusok, romantikusok és szellemileg kellően nem egyensúlyozott zavaros gondolkodású ideológusok” szemében lehet vonzó. E műben már megjelent az az antiszemita toposz is, miszerint a hazai zsidóság, pontosabban annak a sikertelenül asszimilált rétege „a bolsevizmus baktériumainak befofodására és terjesztésére különös hajlandóságot mutatott”.⁵

A Tanácsköztársaság történetére vonatkozó anyagok feltárása során a vörösteror áldozatainak összeírása is megkezdődött. E feladattal Váry Albert koronaügyész-helyettes lett megbízva, aki 1922-ben publikálta *A vörös uralom áldozatai Magyarországon* című művét. Váry a vörösterorban elhunytak számát 590 főben állapította meg, ám felsorolása pontosításra szorul, mivel a listáján szerepelnek egyebek mellett bűncselekmény elkövetése miatt, személyes bosszúból vagy katonai parancsmegtagadás okán meggyilkolt személyek is.⁶ A Bödők Gergely történész nevéhez köthető legújabb történeti kutatások a vörösteror kivégzett áldozatait nagyjából 365 főben határozzák meg, továbbá mintegy 110-re teszik azok számát, akik a Vörös Őrséggel, valamelyik terrorkülönítménnyel vagy más fegyveres csoporttal szembeni összecsapásokban hunytak el.⁷

Az 1918–1919-es emigráció történetének megírása a honi közép-kutatás egyik legkiválóbb alakjának, Mályusz Elemérnek a nevéhez köthető. Ő 1931-ben a *Napkelet* című folyóiratban *A vörös emigráció* címmel közölt erről folytatásokban egy tanulmányorozatot. (A folyóiratot a kor ünnevelt íróője, Tormay Cécile szerkesztette, akinek a háborús

5 GRATZ GUSZTÁV: Bevezetés. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Uő. Budapest, Franklin Társulat, 1921. 1–34.

6 VÁRY ALBERT: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, Váci Királyi Országos Fegyintézet, 1922.

7 BÖDÖK GERGELY: *Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921. Kommentár*, 2011/3. 16–22.

összeomlást követő forradalmakról *Bujdosó könyv* címmel jegyzett naplószerű regénye⁸ a két világháború között komoly népszerűségnek örvendett hazánkban.) Mályusz tanulmányosorozata könyv formájában németül⁹ és angolul¹⁰ 1931-ben, magyarul viszont csak a rendszerváltás után jelent meg.¹¹ Célja a Horthy-rendszert külföldről keményen ostromozó baloldali emigrációs propaganda ellensúlyozása és leleplezése volt. Mályusz szerint az 1919. március 21-én bekövetkező bolsevista államcsíny nyomán „kezdét vette a legdurvább abszolutizmus, a legkíméletlenebb rémuralom”. A kommün vezetői ugyanis „ázsiai vörös diktatúrát” vezettek be. Az elnyomó államhatalom nem rendelkezett széles körű támogatottsággal, mivel csupán „[...] egy maroknyi ember uralkodott és nyomta el a pölgárságot, meg a parasztságon kívül magát a munkásosztályt is”. Miután pedig a szervezett munkásság is ráeszmélt, hogy „nevükben, félrevezetésükkel galád játékot űztek vezéreik”, a tanácskormány bukása törvényszerűen ment végbe.¹² Mályusz ezen értékelése helytálló volt a tekintetben, hogy a magántulajdon minél teljesebb felszámolását elérni szándékozó hatalom arra törekedett, hogy a parasztságot és a városi középrétegeket megfossza a vagyonától, miközben a kommün internacionalizmusa és antiklerikalizmusa erősen sértette számos vallásos és hazafias ember érzelmeit.¹³

Mályusz Elemérhez nagyon hasonlóan vélekedett a Tanácsköztársaság csekély társadalmi elfogadottságáról Gratz Gusztáv is az 1935-ben közreadott *A forradalmak kora* című monográfiájában, amelyben hazánk 1918 és 1920 közötti történelmét tekintette át. Szavai szerint a proletárdiktatúra „egy kisebbségnek a terror véres eszközeivel fenn-

tartott” uralma volt, és az egész rendszer „visszataszító jelleggel” bírt. A szinte teljhatalommal felruházott kormányként működő Forradalmi Kormányzótanács, illetve a vidéki direktóriumok tagságáról igen le-sújtó véleménnyel volt, mert úgy ítélte meg, hogy azokban „a társadalom szemetje” foglalt helyet. Gratz szerint a kommün „senkit nem tett boldogabbá, még a proletár munkásokat sem”, sőt a „társadalom javát földönfutóvá tette”. A szerző kimerítően értekezett a vörösterorról, melyet a rendszer egyik alapvetésének tekintett, és azt az álláspontot képviselte, hogy a „politikai hatalmat birtokló kisebbség” terror és erőszak nélkül „egyetlen hétig sem maradhatott volna fenn”. Gratz e művében – a korábban idézett tanulmánykötetre támaszkodva – megismételte azon tételét, miszerint a nem asszimilált zsidóság vezető szerepet játszott a Tanácsköztársaság működtetésében. Ennek okát abban látta, hogy nem voltak áthatva a magyar nemzeteszmetől, s így „mohón és skrupulus nélkül” kaptak az internacionalista kommunista eszmék után.¹⁴ Gratz zsidósággal kapcsolatos nézeténél utalnunk kell arra, hogy a közel félmillió hazai zsidóságnak csupán elenyésző része kompromittálta magát a proletárdiktatúrában, mert annak rendelkezései éppúgy sújtották a zsidó közép- és nagypölgárságot, mint a társadalom nem zsidó tulajdonosrétegeit. A vörösterorr ráadásul az ő köreikben is áldozatokat követelt. A kommün zsidó származású vezetői pedig valójában az „osztálytudatuk” miatt csatlakoztak a bolsevista mozgalomhoz, nem pedig etnikai vagy vallási megfontolásokból.¹⁵

A Tanácsköztársaság kérdése a 20. század egyik legnagyobb hatású magyar történe-szét, Szekfű Gyulát is foglalkoztatta. Szekfű a kéziratból csak a 2000-es évek elején előkerült *Rövid magyar történet, 1606–1939* című kötetében Kun Bélát és társait Lenin ügynökeinek nevezte, akik szovjet pénzből próbálták bolsevizálni az országot. Akárcsak Mályusz és Gratz, ő is amellettt tört lándzsát, hogy hazánkat egy „elenyészően

8 TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből*. 1–II. kötet. Budapest, Pallas, 1920–1922.

9 MÁLYUSZ, Elemér: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande*. München, Südost Verlag, 1931.

10 Uő.: *The fugitive Bolsheviks*. London, Grant Richards, 1931.

11 Uő.: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.

12 Uo. 12.

13 ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak*. Budapest, Helikon, 2018. 308–309.

14 GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 94–125.

15 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 103–105.

csekély kommunista kisebbség” irányította „abszolutisztikus” eszközökkel. A kommün a terrorra alapozódott, melynek feje, a népbiztos Szamuely Tibor „minden formaságtól mentesen” hajtotta végre a kegyetlenkedéseit.¹⁶ Szekfű mindezen kívül a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar történet* általa írt ötödik kötete végén is érintette néhány mondat erejéig a Tanácsköztársaságot, melyet „történelmünk örök mélypontjaként” nevezett meg.¹⁷

Az államszocializmus időszakában

A második világháború és a Horthy-korszak végével a magyarországi múltértelmezésben radikális fordulat következett be. A Szovjetunió közvetlen érdekszférájába került országban a hatalmat magukhoz ragadó kommunisták 1948-tól kezdve átalakították a történettudomány intézményes kereteit, és az abban megszerzett befolyásuk révén rögvest nekiláttak a nemzeti történelem átírásához, amely immáron az ő uralomra jutásukban teljesedett be.¹⁸

A Tanácsköztársaságról alkotott kép változása már 1945-ben megfigyelhető volt, amikor a Moszkvából hazaérkezett történész, Andics Erzsébet megjelentette rendkívül leegyszerűsítő, vulgármarxista szemlélettel átíratott brosróját *Fasizmus és reakció Magyarországon* címmel. Ebben a Horthy-korszak egészét hamisan reakciónak és fasisztának bélyegezte meg, amellyel szöges ellentétbe állította a kommün időszakát. Andics értelmezésében az 1919. április 7-én lezajló tanácsválasztások (melyeken csakis a kormányzó Magyarországi Szocialista Párt jelöltjei indulhattak, a voksolásból pedig kizárták a vállalkozókat, birtokosokat, kereskedőket, továbbá a papokat és a szerzeteseket) történelmünk

„eddig ismert legdemokratikusabb választójoga alapján” zajlottak. Andics a magyar Vörös Hadsereget az „első magyar nemzeti hadseregnek” nevezte, míg a Tanácsköztársaság 1919-es felvidéki hadjáratát – amelynek fő célkitűzése a Kárpátoktól mintegy 200 kilométerre lévő szovjet Vörös Hadsereggel történő összeköttetés kivívása lett volna – „igazságos honvédelmi harcnak”, holott a tanácskormány terve nem a történelmi országhatárok visszaállítása volt, sokkal inkább a nemzeti alapon szerveződő forradalmi államok szövetségét akarták létrehozni.¹⁹

A kommunisták az iskolai oktatást és a tankönyveket is felhasználták világszemléletük propagálásához. Az 1945 után publikált első magyar történelmi szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla által 1951-ben szerkesztett *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című munka volt. Ebben a Tanácsköztársaságról szóló részt Lukács Lajos jegyezte, akinek meglátása szerint a proletárdiktatúra „a legteljesebb demokrácia a dolgozó nép számára”. Andicshoz hasonlóan ő is arról értekezett, hogy a Vörös Hadsereg „a haza megvédése” érdekében fogott fegyvert, majd kezdett „honvédő háborúba”. Lukács úgy vélte, hogy a „dicsőséges” 133 nap „[...] a magyar nemzet, a magyar munkásosztály küzdelmeinek az 1945. április 4-i felszabadulásig a legkiemelkedőbb fejezete. Szerves folytatása volt az évszázados magyar szabadságharcoknak és forradalmaknak.”²⁰

A Tanácsköztársaság a kommunista történeti kultúra alapvető elemévé a Kádár-korszakban vált. A rendszer 1919. március 21-ét a rendre nacionalista és lehetséges kommunistaellenes jelentésekkel teltített 1848. március 15. ellenpontjává emelte, továbbá – s ez volt igazán lényeges – a „forradalmi” 1919-et az „ellenforradalmi” 1956 ellentétéként mutatta be. A téma népszerűségét jól mutatja, hogy amíg – Apor Péter történész számításai szerint – 1949 és 1956 között mindössze nyolc monográfia

16 SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002. 504–507.

17 Uő.: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 604.

18 ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzeti közti kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 356–397.

19 DR. ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1947. 3–4.

20 LUKÁCS Lajos: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom és az első proletárdiktatúra Magyarországon (1918–1919). In: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 417–430.

és tanulmánykötet látott napvilágot a kommünről, addig 1957 és 1962 között huszonnégy!²¹

A Kádár-rendszer első reprezentatív történeti összefoglalójában, a Molnár Erik szerkesztésében 1964-ben megjelent *Magyarország története* második kötetében Siklós András dolgozta fel a Tanácsköztársaságot. E munka a korábbiaknál tárgyilagossabb volt a tekintetben, hogy kitért a Forradalmi Kormányzótanácson belül húzódó ideológiai és személyi feszültségekre, valamint a proletárdiktatúra idővel (belpolitikai okokból, illetőleg a gazdasági nehézségek miatt) csökkenő tömegbázisának problematikájára is. A Vörös Hadsereg északi hadjáratára a *honvédelem* helyett a *felszabadítás* kifejezést használta. A vörösteror ugyanakkor csak a túszedő akciók említése szintjén jelent meg Siklósnál, aki szerint „[...] a proletárdiktatúra léteért vívott élet-halál harc körülményei között az ilyesféle rendszabályok kétségkívül szükségesek, helyesek és indokoltak voltak”.²²

„Szocialista forradalomnak” nevezte a 133 napot Szabolcs Ottó az Unger Mátyással közösen jegyzett, elsőként 1965-ben megjelent, majd az államszocialista időszakban még több alkalommal is kiadott *Magyarország története* című, népszerűsítő történeti munkájában. Szabolcs a Tanácsköztársaság „hősies vállalkozását” az 1871-es párizsi kommünhöz, illetve az 1917-es oroszországi bolsevista forradalomhoz hasonlította. A tanács hatalom szerint „gigászi küzdelemben” fogott „egy új jövő” megalapozása érdekében, melynek részeként sok szociális intézkedést vezettek be (béremelés, ingyenes orvosi ellátás, gyereknyaraltatás stb.). A magántulajdon erőszakos szocializálását azonban a szerző úgy értékelte, hogy azzal az állam csupán „át akarta alakítani a velejéig kóros magyar társadalmat”. A belső ellenségekkel szembeni harc élén „a kommunisták legjobbjai”, Korvin Ottó és Szamuely Tibor álltak, míg a külföldi intervenciós csapatok ellen indított északi hadjárat alkal-

mával az „1848–1849-es forradalmi és honvédelmi harc lelelkesebb napjai elevenedtek meg”. A románoktól 1919 nyarán elszenvedett katonai vereség után viszont a Forradalmi Kormányzótanácsot „a bomlott hadsereg, árulás,²³ túlerő, elkeseredettség és csalódás együttesen arra kényszerítette”, hogy távozzon a hatalomból.²⁴

A Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján, 1969-ben publikálta Hajdu Tibor *A Magyarországi Tanácsköztársaság* címet viselő monográfiáját, amely a korszakban kötelező ideológiai kiegészítések (ún. „vörös farok”) ellenére is a téma első szakszerű összegzésének tekinthető. Hajdu azt az álláspontot képviselte, hogy a kommün „a forradalmi honvédelem jegyében született”, de „nem volt nacionalista jellegű, célja nem a határok korrigálása, hanem ledöntése” volt. Könyve részletekbe menően fejtette ki, hogy a tanácskormány első hetekben tapasztalható szilárd és széles körű támogatottsága miatt folytatkozott meg: a szerző a kommün „legsúlyosabb hibájának” a földosztás elmulasztását tartotta, de akadtak más jellegű gazdasági bajok is (infláció, kettős pénzrendszer, nyersanyaghiány stb.). Az 1945 után született munkákkal ellentétben Hajdu nyíltan értekezett kötetének hasábjain arról, hogy a munkásmozgalmi vezetők és a baloldali intellektuelek társadalmi összetételéből adódóan a Forradalmi Kormányzótanács tagjainak „mintegy 60 százaléka nem felelt meg Bangha páter ígényeinek”,

23 Az árulásmítosz szerint a románokkal szembeni tiszai támadás haditervét Julier Ferenc, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke adta ki a szegedi ellenforradalmi kormánynak, valamint a Bécsben székelő Antibolsevista Comiténak, ahonnan az antanttiszteken keresztül a román hadvezetéshez került. (BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923. 456.) Fogarassy László, a jeles szlovákiai magyar történész-könyvtáros ugyanakkor a Julierrel 1942–1943 folyamán váltott leveleire hivatkozva azt állította, hogy a vezérkari főnök sem a haditervet, sem pedig a Vörös Hadsereg hadrendjét nem juttatta el az ellenségnek, ám tisztjeinek nem tiltotta meg, hogy továbbítsák őket Szegedre. (FOGARASSY László: *A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. Történelmi Szemle*, 1981/1. 22.)

24 UNGER Mátyás – SZABOLCS Ottó: *Magyarország története (rövid áttekintés)*. Budapest, Gondolat, 1965. 277–300.

21 APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 17–22.

22 SIKLÓS András: *A Magyar Tanácsköztársaság*. In: *Magyarország története*. II. kötet. Szerk. MOLNÁR Erik. Budapest, Gondolat, 1967. 317–359.

azaz izraelita származású volt (egy 2012-es, *Rubicon*béli írásában²⁵ pontosított: számításai szerint az arányuk 57 és 68 százalék között mozgott a Tanácsköztársaság különböző időszakában). A vörösterrort illetően a túszejtéseken túl már négy, Cserny Józsefhez és a Lenin-fiúk néven hírhedtté vált terrorkülönítményhez köthető gyilkosságról is beszámolt, ám a további kegyetlenkedések szerint csak az ellenforradalmi sajtó kitalációi voltak.²⁶

Hét esztendővel később Hajdu Tibor lett a kommünről szóló fejezet felelőse a hazánk történelmét a kezdetektől összefoglalni kívánó és eredetileg tízkötetesre tervezett (de végül csak hét részletben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként elkészült 8. könyvében. Ebben kisebb változtatásokat tett a hét évvel azelőtt lefektetett gondolataihoz képest. A felvidéki hadjáratot „honvédő háborúnak” nevezte, és bőszes terjedelemben érkezett róla. A vörösterorról viszont lényegesen rövidebben szólt. Megfogalmazása szerint „bírói ítélet nélkül” 12 embert végeztek ki, míg a „forradalmi törvényszékek ítéletei alapján” 27-et. A Forradalmi Kormányzótanács izraelita származású tagjai kapcsán ugyancsak szűkszavúbb volt a korábbinál: a testület tagjai között „[...] igen sok zsidó származású volt. Ezt a körülményt az ellenforradalmi antiszemita agitáció nagymértékben kihasználta.”²⁷

1977-ben a *Valóság* társadalomtudományi folyóiratban két részletben²⁸ jelent meg egy fiatal kecskeméti segédlevéltáros, Romsics Ignác írása a Kalocsa környékén 1919 nyarán kirobbant parasztfelkelésről, amely *A Duna melléki ellenforradalom* címet viselte. Romsics szakítani kívánt a kánonnal a tekintetben, hogy bizonyítani igyekezett: a rendszer bukása elsődlegesen belső és nem külső okokra vezethető vissza. Merthogy a Tanácsköztársaság 1919 júniusára már a „tulajdonképpen

25 HAJDU Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

26 Uő.: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1969. 61–216.

27 Uő.: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. In: *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. I. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 269–327.

28 ROMSICS Ignác: *A Duna melléki ellenforradalom I. Valóság*, 1977/1. 18–35.; Uő.: *A Duna melléki ellenforradalom II. Valóság*, 1977/2. 56–68.

osztálybázisa”, azaz a városi ipari munkásság és az agrárproletariátus körében is népszerűségét veszítette. Ennek számos oka volt, a szociális problémáktól elkezdve az élelmiszer- és áruhiányon át egészen a vásárlóértékkel alig bíró fizetőeszközig. A Duna–Tisza közének birtokos parasztságát mindemellett súlyosan érintette – és ellenállásra sarkallta – az élelmiszer- és állatbegyűjtés is, nemcsak a tanácskormány, hanem sok esetben a frontok hátsó vonalaiba vezényelt vagy pihenőre küldött vöröskatonák által.²⁹

Romsics Ignác tanulmányának publikálása után két évvel, 1979-ben tette közzé Borsányi György, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének munkatársa a *Kun Béla. Politikai életrajz* című, tudományos igényű írt monográfiáját a Tanácsköztársaság tényleges vezetőjéről. A könyv historiográfiai érdekességét elsősorban az adta, hogy miután szerzője többek között kritikával illette Kun Bélának az 1919-et követő emigrációjában kifejtett megosztó szerepét, a forradalmár unokája, Kun Miklós történész Szerényi Sándoron, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának elnökén keresztül elérte, hogy a munkát megjelentető Kossuth Kiadó bevonja a kötetet.³⁰

Röviddel a rendszerváltoztatás előtt, 1985-ben jelent meg Balogh Sándor szerkesztésében a *Magyarország a XX. században* tankönyv, melyben Gergely Jenő szerezte a kommünről szóló fejezetet. Szerinte a Tanácsköztársaság ugyan „a forradalmi honvédelem jegyében született”, valójában mégis „mindenfajta államhatár és nemzeti elkülönülés lerombolása” érdekében szállt harcba. Gergely részletesen ismertette a tanácskormány folyamatosan nehézségekkel küszködő gazdaságpolitikáját, de a szociális intézkedéseit, valamint a művelődéspolitikáját is. Utóbbinál szót ejtett arról, hogy a proletárdiktatúra egyházpolitikáját „túlzó radikalizmus” jellemezte – kimondták az állam és az egyház teljes szétválasztását, eltörölték a kötelező hittanoktatást az iskolákban, a papokat egyházi állásuk elhagyására szólították fel stb. –, ami „a val-

29 Uő.: *A Duna melléki ellenforradalom*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. III. kötet. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1981. 255–328.

30 BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979.

lások lakosság elégedetlenségét váltotta ki”. Gergely Jenő megjegyezte, hogy a románok ellen júliusban indított támadás a Tiszánál – mely a proletárdiktatúra végét hozta magával – az ellenség túlreje miatt „eleve kudarcra volt ítélve”, ám a haderő egy része, elsősorban a tisztikar, már a visszafoglalt felvidéki területek átengedésekor, a „hősi harcok eredményének feladása” után szembekerült a Tanácsköztársasággal.³¹ (Georges Clemenceau francia miniszterelnök ezt két jegyzékben is követelte Kun Bélától. Cserébe az első táviratában felajánlotta, hogy a tanácskormányt meghívják a párizsi békekonferenciára, a másodikban pedig ígéretet tett a román uralom alatt álló Tiszántúl átadására. A külügyi népbiztos a francia kormányfő második ajánlatát fogadta el.)

A rendszerváltoztatás után

A megszálló szovjet csapatok kivonulását és a rendszerváltoztatást követően létrejött politikai pluralizmushoz hasonlóan 1989 után a Tanácsköztársaság megítélése is sokszínűvé vált. Az 1919-es kommün mindazonáltal nem tartozott a történetírói szempontból legnépszerűbb témák közé, mivel kevés új adatok, források feltárásán alapuló munka született. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a fiatalabb történészgeneráció tagjai közül Apor Péter a proletárdiktatúra 1945 és 1989 közötti emlékezetéről, Bödök Gergely a vörösterorról, Szabó Viktor a kommün propagandájáról, míg Vörös Boldizsár a Tanácsköztársaság szimbolikus politikájáról³² közölt mérvadó, az 1919-es események mélyebb és árnyaltabb megértését segítő friss műveket.

Az 1989 után kiadott nagy összefoglaló munkák közül elsőként L. Nagy Zsuzsa egyetemi jegyzete érdemel említést, amely 1991-ben

31 GERGELY Jenő: A Magyarországi Tanácsköztársaság. In: *Magyarország a XX. században*. Szerk. BALOGH Sándor. Budapest, Kossuth, 1986. 90–108.

32 Egyebek mellett ld. VÖRÖS Boldizsár: „A múltat véggépp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919. Budapest, MTA TTI, 2004. Továbbá Uő.: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról 1914–1919*. Budapest, MTA BTK, 2018.

Magyarország története, 1919–1945, majd négy évvel később *Magyarország története, 1918–1945* címmel jelent meg. Utóbbi műben szerzője mellett érvelt, hogy „Közép-Európa első szovjet típusú hatalmának” társadalmi bázisa kezdetben nagy volt, mert az 1919 márciusára eluralkodó „kautikus állapotokkal” szemben „erős, határozott hatalmat érvényesített”, és szembehelyezkedett a párizsi békekonferencia döntéseivel, ezáltal a társadalom széles rétegei „[...] a nemzeti érdekek védelmezőjét látták benne”. Támogatottsága viszont az átgondolatlan gazdaságirányítás, az egyházellenes lépések, a rekvirálások vagy éppen a szesztilalom miatt egyre csökkent. L. Nagy szerint az, hogy a munkásmozgalomban és így a Tanácsköztársaság vezetői között is „[...] nagy számban voltak zsidók, az ellenforradalom antiszemita propagandájának hatását erősítette. Olyan tragikusnak mondható helyzet alakult ki, amelyben az ellenforradalom kisajátíthatta a nemzeti trikolórt.” A könyv a vörösteror kérdését csak annyiban érintette, hogy a „rendszerellenes akciók” letörése Szamuely és „különleges alakulata” nevéhez volt köthető, aki „kemény ítéletekkel” fékezte meg az ellenforradalmi mozgalmakat.³³

A vörösterorról, illetve általában a Tanácsköztársaságról L. Nagynál jóval kritikusabban fogalmazott Ormos Mária, az 1998-ban kiadott, *Magyarország a két világháború korában* címet viselő monográfiájában. Ő úgy ítélte meg, hogy a proletárdiktatúra nem oldotta meg a földkérdést, az ipari termelés szintje alacsony volt, a szociális intézkedések pedig az általános áruhiány és az infláció okán érdemben nem javítottak a lakosság helyzetén. A csendőrség és rendőrség helyébe szervezett Vörös Őrségek „vagy működtek, vagy nem, esetleg igazságosak voltak, esetleg nem”. Májustól a megszoruló ellenforradalmi cselekmények miatt „a terror eluralkodása” volt jellemző: Szamuely Tibor „minden formalitást félretéve” hozott halálos ítéleteket, míg Cserny József „[...] egy ideig bántatlanul gyilkolhatott szerte az országban”. A Tanácsköztársaság bukása végül a morálisan leromlott és számszerűen alárendelt

33 L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története, 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Media, 1995. 43–72.

helyzetben lévő Vörös Hadseregnek a románokkal szembeni kudarcos tiszai offenzívája nyomán következett be 1919 nyarán.³⁴

A bolsevisták hatalomra jutása hazánk életében „gyors és mélyreható, a hagyományokkal szinte minden téren szakító átalakulást kezdeményezett” – fogalmazott Romsics Ignác az 1999-ben írt *Magyarország története a XX. században* című egyetemi tankönyvében. Romsics a rá jellemző távolságtartó tényyszerűséggel mutatta be, hogy a kommünt főképpen a városi munkáscsoportok és bányászok, illetőleg a kultúra területén a századelő modern fiataljai, valamint a régi renddel szembe forduló öregek támogatták. Velük szemben álltak az egykori társadalmi és politikai elit képviselői, a tulajdonos középpolgárság, továbbá a parasztság. Szintézisében szót ejt arról is, hogy a tanácskormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült úrrá lennie az élélmezési és ellátási nehézségeken. Ráadásul a 133 nap alatt „több terrorista szellemű felfegyverzett különítmény működött”, melyek az „eszközökben nem válogattak”. S bár a proletárdiktatúra bukását a románoktól elszenvedett vereség hozta el, a Vörös Hadsereg már a Felvidék június legvégén kezdődő kiűritésekor bomlani kezdett.³⁵

Államcsínynek minősítette Kun Bélák uralomra kerülését Salamon Konrád a 2001-ben publikált, *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920* címet viselő monográfiájában. Véleménye szerint „[...] a proletárdiktatúrával a magyar társadalom, a magyar munkásság legszélsőségesebb és legértéktelebb elemei kerültek hatalomra”. Salamon igen negatív tónusban írt a kommünről. A kommunista eszme szerint Magyarországon 1919-ben aratott első ízben diadalt „a józan ész fölött”. Úgy ítélte meg, hogy a Károlyi-kormányzat tehetetlensége és az antanthatalmak „kielegíthetetlen területtrábló mohósága” együttesen vezettek ahhoz, hogy bekövetkezzen „egy végzetes történelmi tévedés”, a Tanácsköztársaság. Oldalakon keresztül taglalta a vörösteror kegyetlenkedéseit, hozzáte-

34 ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 2006. 37–50.

35 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 123–132.

ve: a bolsevikok kíméletlen gyilkosságait még így is „vég nélkül lehetne sorolni”. Salamon Konrád a könyvében leszögezte azt is, hogy bár a Forradalmi Kormányzótanácsban jelentős volt az izraelita származásúak aránya, „[...] a proletárdiktatúra tragédia volt mind a zsidó magyarok, mind a keresztény magyarok számára, s az sem feledhető, hogy mindkettőnek a döntő többsége szemben állt azzal”.³⁶

A centenáriusra született művek

A Tanácsköztársaság századik évfordulóján megjelent fontosabb művek sorát Csunderlik Péter A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” című könyve nyitotta meg 2019 tavaszán. A monográfiában a Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmára támaszkodva a szerző arra kereste a választ, hogy miként alakult ki és kanonizálódott a két világháború közötti jobboldali konzervatív nyilvánosság számára a kommün nagyon negatív megítélése, s ezzel egyidejűleg be kívánta mutatni az emlékezetpolitika rendszerlegitimáló szerepét is. Csunderlik az ellenforradalmi rendszer első tíz esztendejében keletkezett irományok közül 60 kiadványt vont részletes elemzés alá, melyek szerinte két nagy halmazba sorolhatók: az egyik a proletárdiktatúra történetét aktuálpolitikai célok érdekébe állítva, a politikai ellenfél lejáratása céljából ismertette, míg a másik azért, hogy a saját jelentőségét és tetteit eltűlozza: Csunderlik meglátása szerint a vizsgált szerzők egy része a dualizmus kori elit elhibázottnak vélt liberális politikáját jelölte meg az 1918–1919-es baloldali forradalmak kitörésének okaként, mások összetettebb bírálatát adták a szabadelvű kormányzásnak, míg egy harmadik réteg „zsidódiktatúraként” határozta meg a kommünt, mivel úgy vélte, hogy ahhoz elsősorban az 1867-et követő időszak sikertelen asszimilációs folyamatai vezettek. Csunderlik mindezek mellett arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Tanácsköztársaság Horthy-kori sötét

36 SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920. Forradalom–proletárdiktatúra–ellenforradalom*. Budapest, Korona, 2001. 129–174.

színben való feltüntetése annak is folyománya volt, hogy a tradicionális magyar elit, illetve értelmiség 1919-ben szembesült azzal, hogy „nem csak ők léteznek”, hanem kialakult egy „alternatív (baloldali) magyar elit” is, amely képes a helyükbe lépni.³⁷

Röviddel A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” megjelenése után közölte Bod Dent, az 1986 óta hazánkban élő angol író A vörös város címet viselő munkáját, amelyben a politika és a művészet kapcsolatát tekintette át a tanács hatalom idejéből. Dent számos művészeti ágat – festészet, plakátművészet, színház, filmművészet, zenei világ – tanulmányozott, és egyebek mellett két kulcskérdést vetett fel könyvében: a Tanácsköztársaságot miért támogatták kezdetben oly sokan az alkotók közül; s mi volt az oka annak, hogy az idő előrehaladtával a buzgalomuk alábbhagyott vagy megszűnt? A brit író az első idők lelkesedését illetően több mozgatórugót azonosított be: voltak, akiket például a Közoktatásügyi Népbiztosság azon állásfoglalásai győztek meg, melyekben a hatalom nyitottságot és megértést hangsúlyozott a különböző kulturális és művészeti irányzatok tekintetében, míg mások gyakorlatias okokból, anyagi megfontolásokból szegődtek a kommün mellé. A proletárdiktatúra kikiáltását üdvözlő művészvilág ugyanakkor a rendszer fokozódó diktatórikus tendenciái, a túszszedések és a vörösteror, a gazdasági ballépések – Móricz Zsigmond számára például kiábrándító volt a földosztás elmaradása –, továbbá ezzel összefüggésben a köreikbe is begyűrűző ellátási nehézségek nyomán egyre inkább távolodott Kun Bélától. Kötete végén Bob Dent számba vette munkája néhány szereplőjének 1919 augusztusa utáni életútját. Közülük sokan elhagyták az országot a kommün bukását követően, s ahogyan ő fogalmazott: „Volt, aki sosem tért már haza, mások valamikor megtalálták a visszaútát.”³⁸

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) Tanácsköztársaság alatti súlyos ellentmondásokkal terhelt működéséről az a Var-

37 CSUNDERLIK Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Budapest, Napvilág, 2019. 9–332.

38 DENT, Bob: A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapest, Helikon, 2019. 269–361.

ga Lajos írt Kényszerpályáról tévútra címmel áttekintést, aki korábban már alapos összefoglalást³⁹ tett le az asztalra a szociáldemokraták 1914 és 1919 közötti szerepéről. A történész legfrissebb könyvében bemutatta, hogy az MSZDP vezetősége 1919. március 20–21-én megosztott volt a kommunistákkal való együttműködés kapcsán, ám többségüket sokkhatásként érték a Vix-jegyzék rendelkezései, s emiatt a kilátástalannak tűnő helyzetben az „ugrás az ismeretlenbe” lehetőségét választották, egyesülve a bolsevikokkal. A 133 nap során a fentebb említett ambivalencia számos kérdésben (vörösteror, hadsereg, földkérdés, szocializálás stb.) ott feszült a kommunisták és a szociáldemokraták között. Az előbbieket szélsőséges, erőszakos és türelmetlen intézkedéseire az utóbbiak mérséklőleg próbáltak hatni, ami időnként eredményre vezetett, ám tartós változást nem hozott. A Tanácsköztársaság bukásával Varga Lajos értékelése szerint megszakadt a szociáldemokrácia „negyedszázados, eredményekben gazdag fejlődése”. A szervezet „az üldözöttek, a megbélyegzettek pártja lett”, melynek főbb alakjai közül többen emigráltak, visszavonultak, rosszabb esetben gyilkosság áldozatai lettek. Végeredményében pedig az MSZDP a proletárdiktatúra traumáját „három évtized alatt sem tudta kiheverni”.⁴⁰

A centenáriumra született művek közül utolsóként Szabó Viktor könyve, A kommunizmus bűvöletében látott napvilágot 2019 decemberében. A szerző ebben a Tanácsköztársaság propagandatevékenységének szervezeti felépítését, személyi összetételét, valamint tartalmát, eszköz- és célrendszerét dolgozta fel. Meglátása szerint a kommün fekete-fehér ellentétpárokkal dolgozó propagandájának szimbólumrendszere a korábbi évtizedek nyugat-európai és magyar szociáldemokrata-munkásmozgalmi harcai során kialakult elemekből tevődött össze, szovjetunióbéli bolsevista tapasztalatokkal kiegészülve. A propagandisták nagy részét felkészültségük vagy foglalkozásuk tette alkalmassá erre,

39 VARGA Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július–1919. március. Budapest, Napvilág, 2010.

40 Uő.: Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban. Budapest, Napvilág, 2019. 15–499.

másokat viszont a karriervágy, esetlegesen a félelem motivált. Szabó Viktor úgy látta, hogy a proletárdiktatúra propagandájában már minden, napjaink politikai propagandájára jellemző elem feltűnt: az egyén és a tömeg egyszerre történő megszólítása, a propaganda nagyfokú intenzitása, a politikai sajtó és a médiumok kisajátításának igénye, a nem propagandatartalmú események (például sportrendezvények) propagandisztikus jelleggel való felruházása, illetőleg az oktatás és a kultúra igénybevétele az ideológia terjesztése céljából. Mindezeket figyelembe véve a szerző arra a megállapításra jutott, hogy „[...] a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája a modern politikai propaganda egyik korai példájának tekinthető”.⁴¹

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság megítélése mind a történetírás, mind pedig ebből következően a történeti emlékezet szempontjából koronként és politikai berendezkedésenként változott.

A Horthy-korszakban született művek elsősorban azt próbálták bizonyítani, hogy a magyar történelem folyamatosságát megtörő bolsevista diktatúra egy szűk, Szovjet-Oroszországból támogatott kör műve volt. Túlhangsúlyozták az izraelita származású személyek részvételét a kommün vezetésében és működtetésében, igazolandó azt az antiszemita toposzt, mely szerint a hazai zsidóság a dualizmus korában megszerzett kulturális és gazdasági hatalma után ekkor már a politikai irányítás megkaparintására törekedett. Kimerítően értekeztek a vörösteror tényeiről és rémtetteiről is.

Az államszocialista időszakban íródott munkák ellenben igyekeztek kerülni a vörösteror kérdését (nem úgy a fehérterrorét!), illetve

a zsidó származású vezetők problematikáját. Bőséges terjedelemben foglalkoztak viszont a Tanácsköztársaság „honvédő” vagy esetleg „felszabadító” harcaival, a „dicsőséges” 133 napot pedig a magyar forradalmi hagyományba illesztették bele. 1945 és 1989 között ugyanakkor – miközben a kommunista emlékezetkultúra számára alapvetően pozitív volt a kommünhöz való viszonyulás – a hivatalos történetírás lassan szakszerűbbé vált a proletárdiktatúra értékelését illetően.

A rendszerváltoztatást követően, az ideológiai kötöttségektől mentesülve, nem alakult ki újabb kanonizált kép a Tanácsköztársaságról. Emiatt egyes aspektusait napjainkig eltérően értékelik a történészek, akárcsak a magyar társadalom jobb- és baloldala. Mindez megnehezíti múltunk egy szeletének konszenzuális alapon történő lezárását és egy sikeresebb jövő lehetőségének megalapozását.

⁴¹ SZABÓ VIKTOR: *A kommunizmus bűvöletében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. Budapest, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 2019. 216–220.



Lühnsdorf Károly grafikája Horthy Miklósról
(Pesti Napló Képes Műmelléklet, 1933. december 3. 1. oldal)

Horthy Miklós útja a hatalomig

Horthy Miklós, a 20. századi magyar történelem meghatározó alakja 1868. június 18-án született Kenderesen, köznemesi eredetű közép-birtokosi család ötödik gyermekeként. Elemi iskolai tanulmányait a szülőfalujában kezdte meg, majd 1876-tól a Debreceni Református Kollégiumban folytatta. Gimnáziumi éveit Sopronban, a német nyelvű Lähne tanintézetben töltötte, ahonnan 1882-ben nyert felvételt a fiumei Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémiára.¹

Az akadémia falain belül katonás szigor és fegyelem uralkodott, a nevelés szellemiségét pedig márványtáblába vésett aranybetűk hirdették: „Höher als Leben steht die Pflicht!”, azaz „A kötelesség az életnél is előbbre való!”. Memoárja szerint a kötelességteljesítés, illetve a kötelességtudat innentől kezdve váltak fő irányelvekké Horthy számára, aki tengerészcadétként, majd tengerésztisztként az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának különböző hajóin szolgált. 1892 és 1894 között egy korvetten világ körüli úton is részt vett, ahonnan többek között a jobb karján sarkányt ábrázoló tetoválással tért haza. 1908-tól 1909-ig Konstantinápolyban volt állomáshajó-kapitány, s ott értesült róla, hogy Rudolf von Montecuccoli tengernagy, a Császári és Királyi Haditengerészet első embere – akinek *Lacroma* nevű jachtján Horthy korábban parancsnok volt – az uralkodó, I. Ferenc József négy szárnysegédje egyikének javasolta őt. Az ifjú tengerésztiszt élt a lehetőséggel, és 1914-ig szárnysegédi szolgálatot teljesített Bécsben, noha 1912–1913-ban a Balkán-háborúk miatt e minőségéből felfüggesztették, és a *Budapest* nevű hadihajó élére vezényelték. A majdani kormányzó a császár

¹ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014. 14–18. (a továbbiakban: TURBUCZ, 2014)

és király mellett bizonyos szintű politikai tudásra és tapasztalatra tett szert, továbbá ismeretségeket kötött a dualista állam mindkét feléből érkező politikusokkal. Emlékirata szerint a szárnysegédként eltöltött öt esztendő volt életének „legszebb, leggondtalanabb időszaka”, Ferenc József pedig úgy gondolt vissza, mint aki „[...] a legnemesebb, leglovagiasabb és legjobb férfiú volt, akivel életemben találkoztam, és akinek példája továbbra is állandó útmutatóm maradt”.²

A „boldog békeidők”, a *Belle Époque* Európa és Horthy Miklós számára 1914 nyarán, az első világháború kitörésével értek véget. A 46 éves sorhajókapitányt július 27-én, egy nappal az Ausztria–Magyarország részéről Szerbiának címzett hadüzenet megküldése előtt hívták vissza a május elején megkezdett szabadságáról, a horvátországi Póla/Pula hadikikötőjében rábízva a *Habsburg* névre keresztelt csatahajó parancsnokságát. A világégés első hónapjai eseménytelenül teltek Horthy számára, mígnem aztán 1915 januárjában kinevezték az akkor szolgálatba állított *Novara* gyorscirkáló élére. E cirkáló fegyverzete ugyan gyengébb volt az ellenséges olasz és angol hajókénál, mindezt azonban pótolta gyorsasága, valamint a kiváló manőverezési képessége. (A vízi jármű neve ráadásul szimbolikus volt, az olaszokkal szembeni fegyveres összecsapást jelképezte, hiszen Joseph Radetzky osztrák császári és királyi tábornagy 1849. március 23-án éppen az észak-olaszországi Novara városa mellett mért döntő vereséget Károly Albert piemonti király hadseregére.)³ Azt követően, hogy 1915 májusában Olaszország és a Monarchia között beállt a hadiállapot, Horthy először az itáliai partok és kikötők ellen vezetett sikeres hadműveleteket, melyek révén a legolvasottabb magyar képes hetilap, a *Tolnai Világlapja* már 1915 nyarán a „Novara hőse” jelzővel illette őt.⁴ Háborús hírnevét azonban elsődlegesen az 1917. május 15-én sikerrel megvívott otrantói ütközetnek köszönhette. A csatában – amely az első világháború idején a Földközi-tenger legnagyobb

vízi összecsapása volt – maga Horthy is komoly sebesüléseket szerzett. Közben azonban az általa vezetett támadóknak sikerült áttörniük azt a tengerzárát, melyet két évvel korábban azért telepített az antant, hogy megakadályozza a központi hatalmak tengeralattjáróinak kijutását a Mediterráneumba. S bár stratégiai győzelmet nem sikerült kicsikarni, ugyanis a szoros a háború végéig ellenséges kézben maradt, merész és győzedelmes haditettével Horthy igazolta, hogy nagyszerű tengerész.⁵

A sérüléseiből felépülő Horthyt a fiatal IV. Károly előbb a *Prinz Eugen* csatahajó élére nevezte ki, majd miután a cattarói matrózlázadásba belebukott a flotta főparancsnoka, Maximilian Njegovan tengernagy (ennek leverésében Horthy a közhiedelemmel ellentétben nem vett részt, mivel az idő tájt Pólában tartózkodott), Károly István főherceg javaslatára soron kívül ellentengernagynak, valamint az osztrák–magyar hadiflotta főparancsnokának tette meg. Horthy Miklós ezzel az első s egyben utolsó magyar származású fővezére lett a közös haditengerészetnek, és rangideje szerint 23 sorhajókapitányt és 15 tengernagyot előzött meg. Főparancsnokként a defenzívebb Njegovannal szemben támadóbb felfogást képviselt, melynek szellemében 1918 júniusában az embereit újfent a megerősített otrantói zár áttörésére vezényelte. Célját azonban nem sikerült elérnie, mert a legnagyobb magyar építésű hadihajót, a *Szent Istvánt* – amely a hazai gazdaság, mérnöki és szakmai tudás, illetve haditechnika csúcsát jelképezte – az antant torpedói elsüllyesztették, így a történeteket a *Viribus Unitis* nevű csatahajó fedélzetéről követő ellentengernagy lefújta az offenzívát.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerésze e vereség után számottevő hadműveletet már nem hajtott végre a Földközi-tengeren. A világháború végóráiban, a hadiflotta köreiben is zűrzavaros állapotok uralkodtak el, melyeket a hadvezetőség képtelen volt mérsékelni. Horthy az utolsó főparancsnoki cselekedetként 1918. október 31-én, IV. Károly utasítására Pólában átadta a flottát a Zágrábban székelő Dél-

2 HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2019. 11–71. (a továbbiakban: HORTHY, 2019)

3 SIPOS Péter: *Horthytól Rákosiig. Írások Magyarország 20. századi történetéből*. Budapest, Napvilág, 2017. 117–118. (a továbbiakban: SIPOS, 2017)

4 A „Novara” hőse. *Tolnai Világlapja*, 1915. július 15. 14.

5 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, Helikon, 2001. 17–18. (a továbbiakban: SAKMYSTER, 2001)

6 TURBUCZ, 2014, 55–59.

szláv Nemzeti Tanácsnak. Ugyanaznap megkapta az altengernagyi rendfokozatot.⁷

A flotta átadását követően a haditengerészet vezérkarával és tisztek egy csoportjával együtt Horthy Miklós különvonaton hagyta el az adriai hadikikötőt. Első útja Bécsbe vezetett, ahol november 8-án jelentést tett az uralkodónak. IV. Károly kabinetirodájának utolsó főnöke, Boroviczény Aladár szerint az altengernagy ekképpen számolt be neki a meghallgatásról: „Megnyugtattam szegény császárt, hogy utolsó leheletemig az ő ügyét fogom szolgálni, biztosítottam örök hűségemről, amelyet az álám rendelt tisztikar is oszt, és megígértem neki, hogy mindent el fogunk követni, hogy visszakerülhessen jogaiba. De csak Isten tudja – folytatta Horthy –, hogy van-e még kiút ebből a zűrzavarból.”⁸ Egyik életrajzírója, Sipos Péter történész szerint ugyanakkor Horthy nem ígérhette meg november 8-án a császár és királynak, hogy „visszakerülhessen jogaiba”, mivel IV. Károly csak néhány nappal később, Ausztria vonatkozásában november 11-én, míg Magyarország viszonyában november 13-án vonult vissza az „államügyek vitéletől”. Mindezt inkább csak a legitimista memoárirodalom terjesztette róla, hogy utólag bizonyítsa „hítségését”, miután az 1921-es két királypucss alkalmával Horthy megakadályozta, hogy IV. Károly visszafoglalhassa a magyar trónt.⁹

Az audienciát követően Horthy Budapest érintésével a kenderési családi birtokra távozott. Az őszirózsás forradalom idején az uradalmán tartózkodva politikai szerepet nem vállalt, ám többször is a fővárosba utazott, ahol kapcsolatba lépett a gróf Károlyi Mihály vezette kabinet jobboldali ellenzékével, melyet olyan nevek fémjeleztek, mint a későbbi miniszterelnök, gróf Bethlen István vagy Gömbös Gyula, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) nevű szélsőjobboldali csoportosulás elnöke.¹⁰

7 HOREL, Catherine: *Horthy*. Budapest, Kossuth, 2017. 72–75.

8 BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. Budapest, Európa, 1993. 18. (a továbbiakban: BOROVICZÉNY, 1993).

9 SIPOS, 2017, 107.

10 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 117.

A Károlyi-kormányral és tevékenységével szemben Horthy ellen-szenvvel viseltetett. Úgy vélte, hogy Károlyi Mihály „szerencsétlen jelenség” volt, aki 1918. október 31-én „gátlástalan baloldali radikálisok és mindenféle árnyalatbeli szocialisták” társaságában került hatalomra. Meglátása alapján a gróf és köre felelőtlen és erélytelen politikusok gyülekezete volt; kormányzásuk idején az ország „zuhant lefelé a bolsevista zűrzavarba”. Elmárasztaló véleménnyel volt róluk, amiért elkéstek az ígért földreform megkezdésével, azáltal pedig, hogy a miniszterelnök kezdetben nem támogatta az aktív honvédelmet, hanem a pacifista-wilsonista külpolitikai orientációban reménykedett, valójában „tétlenül szemlélte” a régi Magyarország „élveboncolását”.¹¹

A Károlyi Mihály lemondása után kikiáltott Magyarországi Tanácsköztársasághoz Horthy mélysegebb, még az őszirózsás forradalomnál is mélyebb bizalmatlansággal viszonyult. A proletárdiktatúrát olyan „véres rémuralomként” emlegette az emlékiratában, melynek alapvetése volt a terror. Visszaemlékezésében kitért arra, hogy a 133 nap során „az egész kormányzat majdnem kizáróan” zsidó származásúakból állt.¹²

(Hajdu Tibor történész 2012-ben közzétett számításai szerint a Tanácsköztársaság különböző időszakaiban 57 és 68 százalék között mozgott a zsidó származásúként azonosított személyek aránya a proletárdiktatúra legfőbb irányító szervében, a Forradalmi Kormányzótanácsban.¹³ Továbbá figyelembe kell venni azt, hogy a kommün izraelita származású vezetői elsődlegesen az „osztálytudatuk” miatt váltak a bolsevista mozgalom tagjaivá, nem pedig vallási vagy etnikai megfontolásokból.)¹⁴

11 HORTHY, 2019, 103–105.

12 Uo. 107.

13 HAJDU Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

14 Ennek alátámasztására idézhető a kommün tényleges vezetőjének, Kun Béla külügyi és hadügyi népbiztosnak a Tanácsköztársaságban a parlament szerepét betöltő Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 21-én elmondott beszéde, melyben az antiszemitizmus kérdésére térve így szól: „Én, elvtársak, nem fogom szégyellni zsidó létemre ezzel a kérdéssel leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” Kun Béla mondatait bővebben ld. itt: *A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója*. 1919. I. kötet. 205.

1920 májusában Horthy a *Szózat* című radikális jobboldali – később fajvédő – napilapban arról értekezett, hogy Magyarországon az első világháború idején a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi feszültségeket a harcok sújtotta Galíciából jelentős számban hazánkba menekült, „a magyarságtól és a magyar zsidóságtól is teljesen idegen, alacsonyabb erkölcsi és értelmi színvonalon álló zsidók” élezték ki. Őket okolta az árdrágításokért és a hadiszállításokkal kapcsolatos visszaélések miatt is. Amellett érvelt, hogy ezen „idegenből beszarmazott, megbízhatatlan söpredék-zsidóság” soraiból került aztán ki a világháborús vereséget, illetve az annak nyomában járó összeomlást kihasználva a „túlnyomórészt idegen és nem magyar zsidókból alakult kommunista kormány” is.¹⁵

Mivel Horthynak meggyőződése volt, hogy a két baloldali forradalom, különösképpen a Tanácsköztársaság romlásba taszítja az országot, ezért az emlékirata szerint 1919 májusában örömmel fogadta, hogy szinte egy időben kereste fel őt vidéki birtokán gróf Károlyi Gyula arádi ellenkormányának megbízottja, illetve a Bécsben Bethlen István vezetésével megalakult ellenforradalmi szervezet, az Antibolsevista Comité küldöttje. Mindketten arról kívánták meggyőzni, hogy vállalja el az ellenkormány hadügyminiszteri tisztségét, s azzal együtt az új Nemzeti Hadsereg felállításának és megszervezésének feladatát. Boroviczény Aladár visszaemlékezése szerint Horthy kinevezése Bethlen István elhatározása volt, aki ez ügyben levelet intézett gróf Teleki Pálhoz, az ellenkormány külügyminiszteréhez, arra kérve őt, hogy „[...] Horthynak juttasson fontos pozíciót, tekintettel a világháborúban szerzett népszerűségére”.¹⁶

Az időközben Aradról a francia megszállás alatt álló Szegedre költöző ellenkormányánál Horthy 1919. május 30-án jelent meg egyeztetésen, majd egy hét gondolkodási időt követően – amikor gondoskodott családjá biztonságáról – ismételten a Tisza-parti városba utazott, ahol

bejelentette, elvállalja a hadügyi tárca vezetését. (Szegedről Kozma Miklós, a Nemzeti Hadsereg propaganda- és védelmi osztályának vezetője úgy fogalmazott akkor, hogy „Szeged sziget, tele a nemzeti érzés hajótöröttjeivel”).¹⁷ A kortársak szerint ekkor hangzottak el az altengernagy utóbb sokat idézett mondatai: „Nem hallgathatom Kenderesen a fű zúgását, amikor szerencsétlen hazám porban fekszik. Kemény lelki tusa után, de eljöttem. Vállalom. Parancsoljatok velem!”¹⁸ Más forrás szerint viszont így fogalmazott: „Kemény lelki tusa után, de eljöttem. Vállalom. Nem hallgathatom a fű növést Kenderesen, midőn Szegeden a magyar génusz bontja ki szárnyait egy második honfoglaláshoz.”¹⁹

Horthy annak ellenére tett eleget a hadügyminiszteri tisztség betöltésére szóló felkérésnek, hogy tisztában volt vele, egykori tengerészként meglehetősen korlátozottak az ismeretei a szárazföldi hadviselését illetően. A Nemzeti Hadsereg vezérkari főnökének, Shvoy Kálmánnak a naplója szerint a legelső időkben kendőzetlenül számot is adott arról, hogy „[...] én a szárazföldi dolgokhoz annyit értek, mint ez a szék, amelyen ülök”.²⁰ Horthy ebbéli tapasztalatlanságát bírálta Habsburg József főherceg is, akit még 1918 októberében IV. Károly „homo regius”-szá, azaz a saját teljhatalmú magyarországi megbízottjává nevezett ki. Ő 1919 augusztusában arról értekezett a naplójában, hogy az addigra már a Nemzeti Hadsereg fővezéri posztján lévő Horthynak „halvány sejtelve sincsen a szárazföldi hadsereg milétéről és szabályairól, még kevésbé a vezetéséről”. A főherceg a kezdetektől fogva nehezteléssel fogadta, hogy Horthy vezénylete alá került a katonaság, holott ő a világháború végén tábornagi rendfokozatban volt, míg az altengernagy fokozat csak altábornagynak felelt meg a szárazföldi haderőnél.²¹

17 KOZMA Miklós: *Az összeomlás, 1918–1919-ben*. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 283. (a továbbiakban: KOZMA, 2019)

18 Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata, 1918–1945*. Szerk. PERNEKI Mihály. Budapest, Kossuth, 1983. 50. (a továbbiakban: SHVOY, 1983)

19 KOZMA, 2019, 227.

20 SHVOY, 1983, 50.

21 NÁRAY Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924*. Budapest, Unicus, 2018. 224–225. (a továbbiakban: NÁRAY, 2018)

15 Horthy Miklós kormányzó a fehérterrortól és a zsidóüldözésről. *Szózat*, 1920. május 9. 3.

16 BOROVICZÉNY, 1993, 24.

Horthy a MOVE július 5-én, Szegeden rendezett díszközgyűlésén tartott beszédében szólt arról, hogy a szárazföldi hadvezetésben meglévő hiányosságai dacára miért vállalta el végül mégis a hadügyminiszteri pozíciót. Úgy fogalmazott, hogy „nem beszélni, hanem cselekedni” jött, minekutána elfogadhatatlanná vált számára, hogy „politikai kalandorok” kísérleteztek az 1918 ősze óta „agyongyötört” „édes Hazánk testen”. A „nemzeti eszme” követésére buzdította hallgatóságát, amely egy jelen lévő helyi újságíró tudósítása szerint „felejthetetlen lelkesedéssel, tombolással” ünnepelte Horthyt.²²

A cselekvés jegyében Horthy még június folyamán Teleki Pál külügyminiszter kíséretében Belgrádba utazott, hogy szerb kormánytagokkal és az antant képviselőivel tárgyaljanak a szegedi ellenkormány lehetséges támogatásáról. Útközben Pancsován éjszakáztak, ahol a szállodájukban másutt hely nem lévén, a biliárdszobában aludtak szalmazsákokon.²³ Teleki elképzelése az volt, hogy az ellenkormánynak a szerbekkel szorosra kell fűznie a kapcsolatait, mivel – ahogyan azt Louis de Fontenay francia követnek kifejtette – egyrészt velük szemben a hazai közvélemény semmilyen haragot nem táplál, másrészt pedig Magyarország rájuk lesz kényszerülve gazdaságilag a háborús összeomlás miatt. A románokat illetően azonban a magyarság hosszabb ideig semmilyen megaláztatást nem hajlandó eltűrni, már csak Teleki személyes világháborús fronttapasztalatai alapján sem. Ő ugyanis akként értékelte, hogy egy százas fokú skálán harciasság, katonai szellem és becsület dolgában a szerbek 95 pontot kapnának, az olaszok 25-öt, a románok pedig 15-öt. A két kormányférfit nagyon szívélyesen fogadták a szerb fővárosban, ahol az ottani külügyminiszter helyettese beleegyezett abba, hogy az ellenkormány állandó összekötőt küldhessen Belgrádba, ám abba már nem, hogy a Nemzeti Hadsereg alakulatai elfoglalhassák a Baja–Bátaszék-vonalat. Az antantképviselőkkel ugyanakkor

Horthynak és Telekinek már nem volt szerencsájük. Ők a két politikust a „régí rend híveinek” tekintették, és még a vörösteror szörnyűségeiről szóló beszámolójukat is kétkedéssel hallgatták.²⁴

Nem sokkal a belgrádi út után, július 12-én Szegeden lemondott Károlyi Gyula kormánya. Távozásuk a kabinetet politikai és hadsereg-szervezési téren érdemben nem támogató francia megszállók kívánalma volt, akik Károlyiékban jobbára egy németbarát és Habsburg-párti politikai formációt láttak, ami nem is volt alaptalan a miniszterelnök korábbi magatartásának és megnyilatkozásának fényében.²⁵ A változások során Horthy elvesztette a hadügyminiszteri pozíciót, ezt Belitska Sándor korábbi császári és királyi vezérőrnagy vette át tőle az új kormányban, amelyet Károlyi Mihály egykori igazságügyi államtitkára, Pattantyús-Ábrahám Dezső vezetett. Az admirális azonban így is fontos posztra került, kinevezték a Nemzeti Hadsereg fővezérévé! Megbízatását július 15-én kapta kézhez a Mars téri laktanyában.²⁶

A Nemzeti Hadsereg felállítása a szegedi ellenkormány egyik sarkalatos célkitűzése volt. Megalakításáról Horthy Miklós június 9-én kibocsátott, 40/1919. számú hadügyminiszteri rendelete határozott. Az intézkedés szövege szerint a „vörösteror leküzdésére, valamint a törvényes rend és biztonság helyreállítása céljából” hívták életre a haderőt. Nehezítette a hadseregszervezést a francia megszállók bizalmatlansága, akik egyrészt csak 1300 katona hadrendbe állításához járultak hozzá (később engedékenyebbnek bizonyultak, aminek nyomán augusztus elejére 3300-ra emelkedett a létszám), másrészt Szeged elfoglalását követően az ott található fegyverek jelentős részét lefoglalták. Utóbbi miatt a Károlyi-kabinetnek nem volt fegyvere, de pénze sem a Nemzeti Hadsereg alakulatainak felszerelésére. A proletárdiktatúra 100 ezer főt is meghaladó – illetve csempésztett olasz fegyverekkel is megtámogatott – Vörös Hadseregéhez képest ezért kezdetben a szegedi

22 A MOVE díszközgyűléséről szóló tudósítást idézi TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1945*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 56–57.

23 KELEMEN Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. (1919) (Naplójegyzetek és okiratok.)* Szeged, magánkiadás, 1923. 286.

24 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005. 144–145.

25 PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs–Budapest, Kronosz, 2016. 43–45.

26 SIPOS, 2017, 146–147.

ellenkormány hadereje nem jelentett komoly riválist, sem létszámában, sem felszereltségében. Vonzereje azután nőtt meg, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság felső vezetése az 1919. május–júliusa között sikeresen megvívott felvidéki hadjáratot követően lemondott a visszafoglalt északi területekről azért, hogy a tanácskormányt meghívják az első világháborút lezáró párizsi békekongresszusra. Számos közkatona és tisztre demoralizálóan hatott a felismerés, hogy a kommun külpolitikai célkitűzései között nem szerepelt a történelmi magyar államhatárok visszaállítása, s emiatt a szolgálat alól kivonva magukat, Szeged felé vették útjukat. A Tisza-parti városban már Belitska Sándor hadügyminisztersége alatt született meg az az utasítás, melynek alapján a településre érkezett tisztek személyazonosságát, továbbá politikai megbízhatóságát egy igazolóbizottság vizsgálta át. Röviddel ezt követően egy újabb hadügyminiszteri rendelet pedig mindennemű politizálást betiltott a tisztek körében. A Nemzeti Hadsereg tagjai a haderő „nemzeti” jellegét hangsúlyozandó Bocskai-süveget viseltek, amelyre – a Vörös Hadsereg vörös színének ellentételezéseként – fehér színű darutollat tűztek.²⁷

A Magyarországi Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jén a román katonai sikerek hatására összeomlott, bár a jeles szlovákiai magyar történész-könyvtáros, Fogarassy László szerint a bukás már akkor megindult, amikor – a Vörös Hadsereg harci kedvét lerombolva – feladták az északi hadjárat eredményeit, ugyanis annak „[...] erkölcsi következményei máris felérték egy elvesztett háborúval”.²⁸ A proletárdiktatúra szétesésének hírére a franciák engedélyt adtak Horthynak, hogy katonáival a román megszállás által (még) nem érintett Dunántúlra vonuljon. Miközben hadserege átkelt a Tiszán, Horthy még néhány napig Szegeden maradt, és végleg szakított az ellenkormánnyal. Augusztus

9-én közölte, hogy a hadsereg-fővezérség kiválik a hadügyminisztérium kötelékéből, s önálló parancsnokságként működik tovább. Augusztus 12-én a kormányzóként fellépő József főherceg Horthyt „az összes magyar haderők főnökévé” nevezte ki.²⁹ A főparancsnok másnap repülőgéppel Szegedről Siófokra távozott, a balatoni városban rendezve be főhadiszállását. A helységválasztást az indokolta, hogy Siófokon székelt a Vörös Hadsereg II. hadtestjének parancsnoksága, amelyik jól kiépített telefon- és távírókapcsolatban állt Budapesttel.³⁰ Augusztus 14-én Horthy – altengernagyi minőségben aláírva – kiáltványt bocsátott ki, amelyben „hazafias érzésem egész melegével” üdvözölte a „magyar nemzeti lobogó alatt gyülekezett összes tiszteket és legénységet”, reményét fejezve ki, hogy „[...] nagy ügyünk érdekében mindenki a legjobb tudása szerint támogatni fog engem”.³¹

A Nemzeti Hadsereg alakulatainak nagy többsége fegyelmezetten vonult át a Dunántúlra. Bizonyos tiszti különítmények – a legismertebbeket Héjjas Iván, Ostenburg-Moravek Gyula és Prónay Pál vezették – viszont rövid idő alatt hírhedtté váltak az útjukba eső településeken a kommun helyi tisztségviselőivel, vélt vagy valós szimpatizánsaival, valamint sok esetben a bűnbakokká kikiáltott – számos alkalommal zsidó származású – személyekkel szembeni gyilkosságokról és kegyetlenkedésekről. A Bödök Gergely névéhez köthető legújabb történeti kutatások eredménye szerint a fehérterror hozzávetőlegesen 1100–1200 áldozata közül eleddig körülbelül 400 személy esetében lehet bizonyítani, hogy minden kétséget kizáróan a Nemzeti Hadsereghez köthető tiszti különítményesek felelősek a halálukért. A többi áldozat esetében is bizonyosan a községeken átvonuló tiszti századok hajtották végre a gyilkosságokat – nemegyszer spontán „népítéleteknek” álcázott kivégzések és egyéni bosszúk formájában –, a hiányos dokumentáció ugyanakkor megnehezíti a történetek precíz rekonstrukcióját, noha a helyi halotti

27 SZAKÁLY Sándor: Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg létrejötte, 1919–1920. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. MIKLÓS Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010. 307–312.

28 FOGARASSY László: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. *Történelmi Szemle*, 1981/1. 20.

29 Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 12. I.

30 SIPOS, 2017, 150.

31 Horthy Miklós altengernagy proklamációja. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 14. I.

anyakönyvi kivonatok aprólékos feldolgozásával elérhetővé válhat az áldozatok számának pontosítása.³²

Horthy tudott ezekről az atrocitásokról, s emlékiratában maga is elismerte: „Semmi okom sincs rá, hogy szépítgessem azokat az igazságtalanságokat és kegyetlenségeket, amelyek valóban megtörténtek abban az időben, amikor csak acélseprű tisztíthatta meg az országot.”³³ Azt, hogy kezdetben nem lépett fel erőlesen a tiszti különítményesekkel szemben, azzal indokolta, hogy a Tanácsköztársaság összeomlását követő általános felfordulás, illetve a proletárdiktatúra vörösterroreja nyomán erős kézzel kellett „rendteremtésbe” fogni. Visszaemlékezésében a személyéről életrajzi könyvet jegyző német író-újságíróra, Edgar von Schmidt-Paulira hivatkozott, aki azt az álláspontot képviselte, hogy: „A Földön elszabadult poklot nem lehet angyalszárnyakkal helyreigazítani, és nem is volt minden ellenforradalmár maga Szent György. Hogy a vörös ördög ellen nemcsak makulátlan lovagok, hanem részben fehér zsoldosok is bejutottak az arénába, az nagyon sajnálatraméltó, de az emberiség történelmében egy automatikus biztonsággal ismétlődő folyamat.”³⁴

1919 augusztusától azonban Horthy már számos fővezéri parancsában rendelkezett a tiszti túlkapások megfékezéséről. Részben azért, mert azok a jövőbeni politikai szerepvállalására rossz fényt vethettek volna, részben pedig mert Bethlen István meggyőzte őt arról, hogy külügyi szempontból nagyon károsak az országra nézve a kilengések, így azoknak mielőbb gátat kell szabni. Parancsait ugyanakkor még így is néhányan figyelmen kívül hagyták. Fonyódon példának okáért augusztus utolsó napjaiban a különítményesek annak ellenére hajtottak végre kivégzéseket, hogy Horthy egyértelműen arra adott utasítást, hogy a letartóztatottaknak ne essék bajuk.³⁵ A fővezér a közállapotok

32 BÖDÖK Gergely: Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon, 1919–1921. *Kommentár*, 2011/3. 23–28.

33 HORTHY, 2019, 117.

34 SCHMIDT-PAULI, Edgar von: *Horthy Miklós. Tengernagy, népi hős és kormányzó*. Budapest, magánkiadás, 2019. 143.

35 VARGA István: *Adalékok a zsidóság fonyódi történetéhez*. Veszprém, Agenda Natura, 2005. 51–59.

normalizálódásának céljából 1919. szeptember 22-én – egy időben azzal, hogy az antant a Dunántúl kiürítésére szólította fel a románokat – elrendelte a Nemzeti Hadsereg katonái számára, hogy olyan „fellépést és magatartást” kell tanúsítaniuk, hogy az az általuk „[...] felszabadított területek lakosságában tényleg a felszabadulás érzését váltsa ki”.³⁶ 1919 őszén pedig József főherceg állítása szerint Horthy saját kezűleg írta bele a királyi herceg naplójába, hogy a fehérterror pogromjai „felelőtlen elemeknek a bűnei”, akikkel szemben ellentmondást nem tűrően szükségeltetik fellépni, és a felekezeti üldözést, valamint az „egyéni akciókat” a fővezér szavai szerint „kérlelhetetlen szigorral kell elnyomni”.³⁷

A proletárdiktatúra bukása után egészen Győrig előrenyomuló és az országot módszeresen kifosztó románok 1919 októberében az antant nyomására fogtak hozzá a visszavonuláshoz. Ez megnyitotta Horthy Miklós útját Budapest felé. A fővárosba történő bevonulás előtt a fővezér igyekezett elnyerni egyrészt az antanthatalmak hazánkba küldött megbízottjának, Sir George Clerknek, másrészt pedig a honi kisköz, liberális és szociáldemokrata politikusoknak a bizalmát. November 5-én Clerk budapesti lakásában ezért nemcsak a brit diplomatával, hanem utóbbiak képviselőivel is találkozott. A megbeszélésen írásba adta (s ezt a másnapi lapok lehozták),³⁸ hogy Budapestre érve nem fog katonai diktatúrát bevezetni, elismeri a Clerk segítségével, az antant kívánalmainak megfelelően létrejövő koncentrációs – vagy ahogyan napjainkban mondanák: koalíciós – kormányt, továbbá garantálja a polgári jogegyenlőség érvényesülését, miközben „kérlelhetetlenül elfojtja a bolsevizmust csírájában is”. E nyilatkozat némiképp megnyugtatta a baloldali liberális politikai vezetőket, s mellettük novemberre Horthy már a magyarországi Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság jóindulatát is bírta. Harry Hill Bandholtz tábornok, aki e testületben az Amerikai Egyesült Államok képviselője volt, november derekán azt jegyezte fel

36 Horthy Miklós hadparancsát idézi TURBUCZ, 2014, 79.

37 József főherceg beszéde a zsidóüldözésekről és a zsidó katonákról. *Múlt és Jövő*, 1919. november 1. 1–2.

38 Fordulat a politikai helyzetben. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 6. 3.

a naplójában, hogy a fővezért egy „patriotizmussal átitatott, vitathatatlanul egyenes és becsületes tisztként” ismerte meg, „aki teljes erejével azon lesz, hogy minden ügyet mérséklettel és méltósággal kezeljenek”.³⁹

Horthy Miklós ilyen előzmények után 1919. november 16-án vonult be fehér lova hátán és darutollas katonái élén Budapestre, ahonnan az antantnak engedelmeskedő románok röviddel azelőtt több lépcsőben távoztak. Horthy sem a románokkal, sem pedig a Vörös Hadsereggel nem bocsátkozott harcba a Szegedről a fővárosig vezető útja során, s ezért amerikai biográfusa, Thomas Sakmyster találóan állapította meg róla, hogy ő volt az első világháborút követően „az egyetlen fehér vezér, aki sohasem ütközött meg a vörösökkel”, mégis sikeresen tudta megalapozni későbbi pályafutását a kommunizmus elleni küzdelemben szerzett érdemeivel.⁴⁰ A Gellért Szálló előtt aztán a fővezér egy máig sokat idézett beszédében „hívta tetemre” az „ezeréves múltját” megtagadó, „vörös rongyokba öltözködött” fővárost, melynek kész volt megbocsátani, amennyiben „a megtévelyedett város visszatér megint hazájához”.⁴¹

November 20-án a Gellért Szállóban berendezett főhadiszállásán tisztelgett Horthynál a Magyar Zsidók Országos Szövetségének küldöttsége, akiknek a fővezér kijelentette, hogy „[...] a hazafias érzésű zsidók tragikumát látja abban, hogy a bolsevista vezérek legnagyobb része az ő felekezetükből került ki”. Őszinte meglepéssel fogadta ugyanakkor, hogy a delegáció arról biztosította, hogy a magyar zsidóság „[...] a nemzeti újjászülés munkájában hazafias szellemben kíván közreműködni”. Horthy a megjelenteknek ígéretet tett arra, hogy a Nemzeti Hadsereg a jövőben „[...] csírájában fog elfojtani minden nemzetellenes, felforgató irányzatot, vasszigorával fogja helyreállítani és megvédeni a közrendet, s oltalmazni fogja mindazokat, akik tisztességes munkával, becsületben és hazafias szellemben szolgálják a nemzet érdekeit”.⁴²

A továbbiakban Horthy megfigyelőként jelen volt a koncentrációs kabinet megalakításáról kezdődő tárgyalásokon. A megbeszéléseket az elejétől meglehetősen türelmetlenül viselte. Az őt személyesen ismerő ifjabb gróf Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra november 20-án az alábbiakat jegyezte fel naplójában: „[...] Horthy már veszíti türelmét. Ha ma estig nem jön létre koncentráció, letartóztatja az egész társaságot, és kinevez olyan kormányt, mellyel hajlandó tárgyalni az ententé.”⁴³ A fővezér végül senkit sem vetett börtönbe, november 24-én pedig az addigi vallás- és közoktatásügyi miniszter, Huszár Károly vezetésével létrejött a többpárti kabinet. A fővezér tisztában volt azzal, hogy a világháborút lezáró békeszerződés aláírásának előfeltétele az antant részéről e kormány megszületése. 1919 decemberében mégis olyan memorandumot intézett Bandholtz tábornokhoz, amelyben amellet érvelt, hogy Magyarország „[...] jelenleg emberi hibák, valamint az osztályok iránti gyűlöletről szóló gátlástalan agitáció miatt kaotikus állapotban van, és alapvető újjászülésre van szüksége. [...] Nem érzem magam kompetensnek részletes javaslat előterjesztésére, de úgy vélem, megemlíthetem azt, hogy véleményem szerint csak egyetlen megoldás van: katonai diktatúra, amely az antanthatalmak autoritása alatt áll, de máskülönben az illetékes magyar hatóságok vezetik. E katonai diktatúra semleges védelme alatt az új alkotmány és a gazdasági újjáépítés megszervezése osztálygyűlölettől és pártharcoktól mentesen mehetne végbe.” Röviddel ezt követően a fővezér hasonló ügyben felkereste Budapesten Reginald Gorton brit generálist is, aki előtt azt taglalta, hogy „nagyon nem szeretné elvállalni a diktátori pozíciót”, amit a kormány alkalmatlanságát felismerve egyre többen javasolnak neki, ám tisztában van vele, hogy a következő választáson olyan parlamenti patkó alakulhat majd, melyben a nagybirtokok felosztásának hívei erős pozíciókkal rendelkezhetnek, s ez vélhetően tönkretenné hazánkat, mivel érvelése szerint a latifundiumoktól „az ország prosperitása függ”.⁴⁴

43 Ifjabb gróf ANDRÁSSY Gyuláné ZICHY Eleonóra: *Napló, 1917–1922*. Budapest, Szépművészeti Könyvek, 2018. 239–240.

44 PRITZ Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle*, 2011/1. 134–137.

39 SAKMYSTER, 2001, 41–45.

40 Uo. 48.

41 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 18. 2–3.

42 A Magyar Zsidó Szövetség tisztelgése Horthy fővezérnél. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 21. 5.

Az antant a katonai közigazgatás hatalomba segítségét nem támogatta, ellentétben Horthy államfővé választásával. A fővezér esélyeit a cím elnyerésére nagyban növelte, hogy az antant a Habsburg-dinasztia restaurációját tiltotta, így a tisztség betöltésére még rajta kívül szóba jöhető József főhercegnek vissza kellett lépnie. A királyi herceg igen rosszul viselte Horthy gyors felemelkedését. 1919. december 1-i naplóbejegyzése szerint a viszonyukat tisztázandó felkereste az admirálist a Gellért Szállóban. Ott figyelmeztette a burkolt vádra, miszerint nem lehet király, mivel IV. Károly nem mondott le, hanem csak visszavonult az államügyek vitéletől, ezért továbbra is ő a törvényes uralkodó, akit megfelelő időben újra a magyar trónra kell ültetni, független nemzeti királyként. A fővezér válaszul odavetette neki: „Köpjön fenséged arcomba, ha valaha a Szent Korona után nyúlnék, vagy elfogadnám azt!”⁴⁵ Horthynak ez kedvelt szavajárása lehetett, mivel 1920 őszén állítólag gróf Sigray Antalnak, a legitimisták egyik vezéralakjának is leszögezte: „Az arcomba köphetsz, ha egyszer valami más leszek, mint elkötelezett legitimista.”⁴⁶

Horthy nem király kívánt lenni, hanem sokkal inkább kormányzó, hiszen világosan látta, hogy őt, egy kálvinista dzsentrit nem támogatná a döntően katolikus magyar arisztokrácia. Államfővé jelöléséről a két kormányzó párt, az Országos Kiszgazda- és Földműves Párt, illetve a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 1920 februárjának közepén döntött. Az „államfői teendők ideiglenes ellátására” az 1920. február 16-án összeülő Nemzetgyűlés az 1920. évi I. törvénycikkkel hozta létre a kormányzói intézményt. A jogszabály értelmében az államfőt elviekben a királyi hatalomban foglalt jogok teljessége illette meg, viszont azokat csak a törvényben tételesen rögzített korlátozások mellett gyakorolhatta. A Nemzetgyűlés által megszavazott jogszabályokat hatvan napon belül ki kellett hirdetni, esetleg egy alkalommal visszaküldhette a törvényhozásnak, de csak úgy, hogy annak újabb tárgyalása még beleférjen a testület működési idejébe. A Nemzetgyűlést nem napolhatta

el, feloszlatni pedig csak annak tartós munkaképtelensége esetén volt lehetősége. Főkegyúri joggal nem rendelkezett, valamint nemességet sem adományozhatott. Végrehajtói hatalmát miniszteri ellenjegyzéssel gyakorolta, viszont a hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezétére vonatkozó jogai ez alól kivételt képeztek. Nem köthetett békét, és nem vezényelhetette a hadsereget az ország határain túlra, csak a parlament jóváhagyásával. Alkotmány- vagy törvénysértés esetén felelős volt a Nemzetgyűlésnek.⁴⁷

Egy nappal a törvényhozás összeülését követően, 1920. február 17-én Ostenburg-Moravek Gyula és különítményesei meggyilkolták Somogyi Bélát, a *Népszava* nevű szociáldemokrata napilap szerkesztőjét, továbbá a lap újságíróját, Bacsó Bélát. Sokan Horthyt gyanúsították azaz, hogy parancsot adott a két zurnaliszta megölésére, mivel korábban a tisztjei a Gellért Szállóban arról beszéltek, hogy a „Dunába kellene tenni” a fehérterrortól rendszeresen hírt adó *Népszava* munkatársait. Horthy ekkor állítólag azzal bontott asztalt, hogy „nem beszélni kell itt, hanem cselekedni”. Paksa Rudolf történész ugyanakkor meggyőzően érvelt amellett, hogy a politikai pályára készülő Horthynál – aki számára akkorra már teherterhelő volt a különítményesek kiszámíthatatlansága – a „cselekvés” a politikai életben való részvételt jelentette, míg a tisztjei azt „különítményes akcióként” értelmezték félre. Mindenesetre a két újságíró február 22-i temetésén megjelent százezres tömeg azt az üzenetet nyomatékosította a hatalom irányába, hogy mihamarabb szavatolni kell az ígért rendet és közbiztonságot, visszafogva a különítményeseket.⁴⁸

A Nemzeti Hadsereg fővezérének kormányzóvá választására 1920. március 1-jén került sor. A Nemzetgyűlés aznap az előzetes politikai egyeztetések eredményeként, titkos szavazással emelte államfővé Horthyt. A 141 szavazatból 131-et kapott az admirális, hetet gróf Apponyi

45 NÁRAY, 2018, 235–248.

46 LEHÁR Antal: Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. *História*, 1993/II. 21.

47 OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 102–108.

48 PAKSA Rudolf: A fehérterror „logikája”. Események, olvasatok, kontextusok. In: *Terror, 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Szerk. MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor – TULIPÁN Éva. Budapest, Jaffa, 2019. 224–225.

Albert, egy szavazólap üres volt, két voks pedig megoszlott.⁴⁹ A régebbi történeti irodalom gyakran hivatkozott arra, hogy az Országház épületét aznap Horthyhoz hű katonaság szállta meg a döntés kikényszerítése érdekében, ám annak fényében, hogy addigra már gyakorlatilag eldöntött tény volt a fővezér államfősége, jelenlétük inkább egyfajta gesztus volt Horthy részéről feléjük az érte tett szolgálataikért.⁵⁰ Ahogy Horthy ifjú életrajzírója, Turbucz Dávid összefoglalóan megállapítja, a fővezért végső soron „[...] az 1919-es ellenforradalomban való részvétele, a győztes hatalmak támogatása és saját ambíciója” emelte kormányzói tisztségbe.⁵¹

„Bekövetkezett az, amit mindig el akartam kerülni: belesodródtam a politikába” – ezzel a megjegyzéssel nyitotta Horthy Miklós az emlékiratában az államfővé választásáról szóló fejezetet.⁵² Amikor március 1-jén a Prohászka Ottokár katolikus püspök vezette küldöttség tájékoztatta őt a képviselők határozatáról, még nem sejthette, hogy e politikai pálya meddig tart majd, s hogy onnantól kezdve negyedszázadon, egy utóbb róla elnevezett korszakon keresztül áll majd Magyarország élén.

49. *Nemzetgyűlési napló*, 1920. I. kötet. 105.

50. ORMOS Mária: 1920. március 1. Horthy Miklós kormányzóvá választása. *Rubicon*, 2013/9–10. 12–13.

51. TURBUCZ, 2014, 87.

52. HORTHY, 2019, 119.



Revizionista képeslap a Horthy-korszakból
(Az Országgyűlési Könyvtár tulajdona)

„...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”

Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról

A versailles-i Nagy-Trianon-palotában 1920. június 4-én aláírt békeszerződés történelmünk egyik legnagyobb sorstragédiája. Az évszázadokon át fennálló régi Magyarország mindössze néhány tollvonással elvesztette területének és lakosságának mintegy kétharmadát, miközben több mint hárommillió magyar került kisebbségi sorba, az újonnan meghúzott határvonalakon túlra. Annak, hogy a trianoni trauma száz év alatt sem vált a Jan Assmann-i értelemben vett „hideg emlékezetté”,¹ elsősorban a mindmáig egyfajta emlékezhelyként is értelmezhető határon túli magyar kisebbségi közösségek az okai, másodsorban pedig a hivatalos statisztikai adatok szerint az a 350 ezer – egyes utólagos számítások szerint viszont inkább 400–450 ezer – ember, aki az első világháború utáni megszállások, valamint a trianoni béke következtében menekült az elszakított területekről az anyaországba. Rajtuk kívül a rendszerváltoztatást közvetlenül megelőző évektől napjainkig további mintegy negyedmillió magyar települt át a szomszédos államokból Magyarországra.²

A párizsi békekonferencia katasztrofális döntésére az elmúlt évtizedekben magyarázatok sora született, korszakoktól, politikai berendezkedésektől vagy éppenséggel az értelmezést nyújtó személyek világnézeti beállítódásától függően. Voltak, akik a veszteségre, az országcsönkítés borzalmaira helyezték a hangsúlyt, míg mások arra kerestek válaszokat, hogy miként lehetne a békediktátum ütötte sebet gyógyítani vagy meghaladni. Írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy a *Kommentár* folyóirat olvasótáborát alkotó konzervatív kulturális közösséget utóbbiak

¹ ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2018. 69–71.

² PÉTI Márton – SZABÓ Balázs: *A Kárpát-medence országaiból Magyarországra áttelepült népesség területi mintázata. Területi Statisztika*, 2017/3. 316.

véleményeivel ismertessük meg. Egy százéves gondolkodási folyamatot kívánunk nyomon követni, melynek képviselőit összeköti, hogy pozitív programmal próbálták orvosolni Trianon sokkját, felelősséget éreztek a határon túli magyarság sorsa iránt – hiszen nem egy esetben maguk is az elcsatolt területeken éltek, vagy onnan származtak –, továbbá a Trianon felé vezető utat lehetőség szerint elfogultságoktól mentesen igyekeztek bemutatni; szintetizálva egy szellemi hagyományt, amely száz esztendővel a békeszerződés megkötését követően is iránytű lehet számunkra a Trianon meghaladásáról szóló diskurzusban.

A két világháború között

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békekongresszus 1919 januárjában nyitotta meg kapuit. A konferencián a győztesek méltánytalan módon a veszteseket kizárva hajtották végre a békeszerződések előkészítését. Magyarország esetében a határok kérdéséről – leszámítva az osztrák–magyar határ viszonylatát, melyről 1919 júliusában határoztak – május–júniusig lefolytatták az érdemi vitákat, így a gróf Apponyi Albert vezetésével 1920 januárjában megérkező magyar békeküldöttséget már eldöntött tények fogadták. A békediktátum végső változata a következő hetekben, hónapokban ismertté vált a honi közvélemény előtt, így nem meglepő módon annak kérdése foglalkoztatta a Magyar Tudományos Akadémia 1920. május 9-én összeülő közgyűlését is.

Az eseményen a megnyitót az MTA élén 1905 óta álló Berzeviczy Albert tartotta, aki korábban vallás- és közoktatásügyi miniszter (1903–1905), illetve képviselőházi elnök (1910–1911) volt. Beszédében az aláírássra váró békediktátumot a tatárjárással, a 150 éves török uralommal, valamint az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutista időkkel állította párhuzamba. Szavai szerint a magyarság reményét és jövő iránti bizalmát nemzeti erejének tudatára kell, hogy építse, ami „csakis a szellemi téren áll majdnem csonkítatlanul” a rendelkezésére. A határon túli magyarokat nem engedhetjük „szellemileg elszakadni”, mivel az elcsatolt területeket a magyar „kultúrfölény”

segíthet majd nekünk visszaszerezni. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy „[...] csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elvesztett nagysága magaslatára”. S mivel Magyarország modern kori történelmében fegyveres hódító háborút sosem vívott, ezért „[...] ezentúl kötelességünk hódító hadjáratot indítani a szellem fegyvereivel”. E téren a tudomány, illetve az irodalom művelőinek szánt korszakos feladatot, ám az állam és a társadalom részéről is fontosnak érezte, hogy a továbbiakban az intellektuális teljesítményt jobban megbecsülje, annak eredményeit bel- és külföldön egyaránt széles körben terjessze.³

Az Akadémia elnöke a két világháború között szilárdan kitartott abbéli meggyőződése mellett, hogy „[...] mi a trianoni határok között is élünk és élni fogunk, mégpedig sokkal tovább, mint a trianoni mű”.⁴ Ennek zálogát abban látta, hogy „[...] azt a szellemi birtokot, amelyet az összeomlás előtti nagy Magyarországtól átvettünk, a maga teljességében kell megóvnunk és megbecsülnünk, és – amennyire azt lehetséges szomszédaink féltékenysége megengedi – arra kell igyekeznünk, hogy tőlünk elszakított magyar testvéreink is velünk benső közösségben bírják és ápolják ezt a szellemi birtokot”.⁵ A határon túli magyarság védelmében Berzeviczy (akinek a Felvidéken található szülőfaluját és birtokait is elcsatolták 1920-ban) minden fórumon megkísérelt kiállni: 1921 és 1934 között az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának első embereként rendre felszólalt a szervezet ülésein az érdekében. A Kisfaludy Társaság elnökeként pedig szorgalmazta, hogy a magyarországi irodalom jó viszonyt alakítson ki a határon túli irodalommal, már csak azért is, mert meglátásai szerint a kisebbségi magyarság az utódállamok jogfosztásai ellenére is „csodálatra méltó eréllyel és szívóssággal küzd a maga nemzeti kultúrája megtartásáért”.⁶

3 BERZEVICZY Albert: Nemzeti katastrófháink. In: *Akadémiai Értesítő*. XXXI. kötet. Szerk. HEINRICH Gusztáv. Budapest, MTA, 1920. 174–179.

4 Uő.: Legitimizmus és irredentizmus. *Budapesti Hírlap*, 1926. augusztus 29. 2.

5 Uő.: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. In: *Budapesti Szemle*. CCVIII. kötet. Szerk. VOINOVICH Géza. Budapest, Franklin Társulat, 1928. 430.

6 Uő.: Egységes magyar irodalom. In: *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. LVIII. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1932. 244.

Láthatjuk tehát, hogy a versailles-i békerendszer „kultúrfölényen” alapuló meghaladásának elképzelése már Berzeviczy Albertnél megjelent, noha azt a szélesebb közvélemény inkább ahhoz a gróf Klebelsberg Kunóhoz kötötte, akiről Ravasz László református püspök úgy tartotta, hogy a „legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus” volt.⁷ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot 1922-től 1931-ig vezető Klebelsberg felismerte, hogy hazánknak – a rá nézve kedvező kulturális mutatók megőrzésével – amolyan „első az egyenlők között” szerepet kell játszania a Kárpát-medence országai között; s ennek elérése érdekében hitte és vallotta, hogy a szakpolitikai ágak közül a kultúrpolitikának szükséges elsőbbséget élveznie.⁸ Már beiktatása napján, 1922. június 19-én kijelentette a kultusztárca tisztviselőihez intézett beszédében, hogy „[...] a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá”.⁹ A gróf a követendő kultúrpolitikai elgondolásait legtömörebben talán az 1925. február 20-án tartott nemzetgyűlési felszólalásában foglalta össze, amikor is amellettt történelmi láncát, hogy „[...] a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős, és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság.”¹⁰ A szellemi honvédelem jegyében kezdett Klebelsberg tömeges népiskola-építési programba, fejlesztette az egyetemeket; továbbá hozott létre külföldön kollégiumokat a tehetséges fiatalok magas színvonalú képzésére.

7 RAVASZ László: Mátyás király hagyatéka. In: *Budapesti Szemle*. CCXXIX. kötet. Szerk. VOINOVICH Géza. Budapest, Franklin Társulat, 1933. 237.

8 UJVÁRY Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014. 95.

9 Beköszöntőbeszéd. In: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. 604.

10 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXX. kötet. 155.

A „kultúrfölény” ideáján túl a gróf törekvéseinek eszmei talapzatát még az általa alkotott „neonacionalizmus” fogalma fémjelezte. Értelmezése szerint az 1920-at megelőző négy száz év magyar nacionalizmusának két fő célkitűzése volt: a Habsburgok központosító és németesítő törekvéseivel szembeni küzdelem, valamint az egységes magyar állam-eszme gondolatának elfogadtatása a magyarországi nemzetiségekkel. Trianon után azonban, amikor elszakadtunk Ausztriától, az ország pedig szinte homogén nemzetállammá vált, az új magyar nacionalizmus, a neonacionalizmus elé új célokat kell állítani. Méghozzá a nemzeti műveltség minél szélesebb körben történő kiterjesztését, melynek segítségével az alsóbb néprétegek számára kulturális és gazdasági értelemben is megnyílhatna a felemelkedés lehetősége. Az elérendő végső cél tehát az, hogy a magyarság művelt és jómódú nép legyen, Klebelsberg szavai szerint „[...] fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.”

A trianoni békediktátum sokkjára nem csupán az anyaországiak, hanem a határokon túli magyar gondolkodók is igyekeztek választ találni. Ennek egyik lehetséges formája volt Erdély esetében a transzilvanizmus, melynek gyökerei a 19. század második feléig nyúltak vissza. Az irodalmi és politikai síkon is létező, sokrétű eszmerendszer a történelmi Erdély szabadelvű hagyományait idézte meg, annak gondozását, valamint a sajátos erdélyi tudat kialakítását tekintette feladatának.¹¹ Jeles képviselői közé tartozott a neves építész és író, Kós Károly, aki már 1918 előtt „ótranszilvanistának” számított, a két világháború között pedig fontos politikai és kultúraszervezői munkásságot fejtett ki. Kós 1921-ben – Zágoni István és Paál Árpád publicistákkal karöltve – *Kiadító szó* címmel bocsátott ki röpiratot, amelyben a Romániához csatolt magyarságot a megváltozott politikai realitásokkal számot vetve szólította fel cselekvésre. Szavai szerint lejárt az imádkozás, az átkozódás, majd az álmodozás ideje; most ki kell vívni a kisebbségi autonómiát:

11 GRÓF KLEBELSBERG Kuno: A magyar neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 1. 1–2.

12 K. LENGYEL Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007. 217–263.

„Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.”¹³ Az autonómiatörekvések elérése érdekében Kós vezetésével 1921-ben alakult meg az első romániai magyar párt, az Erdélyi Néppárt – később Magyar Néppárt –, de tevékeny részt vállalt a kisebbségi kultúrát megtartó Erdélyi Szépművés Céh könyvkiadó társaság, illetőleg az erdélyi magyar írókat és költőket tömörítő helikoni közösség létrehozásában is. Szilárdan kitartott a különálló erdélyi lélek és sors víziója mellett, a régióra sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységként tekintett. Az 1929-ben megjelent *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlatának” végén is hitet tett amellett, hogy „[...] Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legbolderabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot, és építették azt külön erdélyi eszközzel.”¹⁴

Kós Károly mellett a transzilván gondolat – többek között – másik kiemelkedő alakja Makkai Sándor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke (1926–1936) volt. Makkai azt vallotta, hogy földrajzi-jogipolitikai szétszakítottságunk miatt az anyanyelvre alapozva „[...] magunk elé kell állítanunk azt, ami örök magyar: a lelki nemzetet”. Lélekben ugyanis mi, magyarok „örökre egyek vagyunk mindennel, ami magyar érték”.¹⁵ Egyházi emberként úgy vélte, hogy szellemi és lelki tényezők szükségesek egy kisebbségi közösség megmaradásához, hovatovább felemelkedéséhez: „[...] kicsiny nemzetek és nemzeti kisebbségek egyetlen fölfelé vivő útja a lelki egyensúlyozottság, a szellemi értékeség, a kultúrnagyság. Jövendőnk kiválóan szellemi és erkölcsi feltételről függ, s sorsunk azon fordul meg, mennyire tudjuk bebizonyítani az egyetemes európai kultúrába kapcsolódva saját magyar értékeinkkel azt, hogy világláncban is magasrendű életünk van.”¹⁶

13 Kós Károly: Kiáltó szó. In: *Kós Károly publicisztikája*. Szerk. Sas Péter. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2014. 97–100.

14 Uő.: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Budapest, Helikon, 2015. 127.

15 Makkai Sándor: *A magunk revíziója*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 79–80.

16 Uő.: *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1932. 131.

Transzilvanistaként maga is hitt az erdélyiség különállóságában és egyediségében, amit református püspökként olykor spirituális konnotációval ruházott fel. Egy helyütt például ekképpen fogalmazott: „Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. [...] A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik, és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennél fogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az csak még erősebben és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időleg ez a hite önámításnak látszik.”¹⁷

Élete során Makkai több történeti regényt jegyzett, melyek közül a Bethlen Gáborról szóló művében történetpolitikai alátámasztását adta transzilvanizmusának. A könyv megírására az után vállalkozott, hogy 1929-ben, a fejedelem halálának 300. évfordulóján, Szekfű Gyula egy olyan hangvétellű kötetet jelentetett meg Bethlenről, amelyről Németh László méltán jegyezte meg: „[...] példája annak, hogy kell egy nagy történeti alakról legkevesebb rosszat mondással a legrosszabbat gondoltatni.”¹⁸ A püspök ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fejedelemben „a halálraítelt magyar nemzet életöszöne testesült meg”, aki törekedett rá, hogy „szellemi fölénybe jusson ellenségei fölött”. Uralkodói nagyságát a független és sikeres Erdély létrehozása igazolta, noha „[...] az erdélyi szuverénítás megteremtésével Erdélyen túl utaló, az egész magyar nemzetre irányuló figyelmeztetést tett”.¹⁹

„Iszonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elveszett Erdély nem csak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fe-

17 Uő.: Kós Károly. *Erdélyi Helikon*, 1933/10. 675.

18 NÉMETH László: *Szekfű Gyula*. H. n. [Budapest], Bolyai Akadémia, é. n. [1940]. 75.

19 Makkai Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca*. Marosvásárhely, Mentor, 2017. 24–99.

jeztük be a meghódítását, s mi eresztettük ki a kezünkéből, amit meghódítottunk belőle.”²⁰ E sorokat Németh László, a magyar népi gondolat kimagasló képviselője vetette papírra 1935-ben, miután nagy hatású beszámolót jelentetett meg romániai útjáról. Németh tézise az volt, hogy Erdélyt – illetőleg a történelmi Magyarország más elszakított területeit – elsődlegesen a nemzetiségi kérdés rendezetlensége következtében vesztítettük el. Meglátása szerint a 18. század végére az Erdélyi-medencében románok kezdték benépesíteni a korábban magyarok által lakott vidékeket, ennek nyomán pedig „[...] mást sem tettünk Erdéllyel egy század óta, csak adtuk és adtuk, és ma jobban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalom, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint férfi a nőt. Erdély a legkülönb nő volt, akivel a magyarságnak itt Európában dolga akadt, s a kései utazó, aki komoly zöld szemei előtt járt heteken át, a méltatlan, legkülönb párját elvesztett hím szomorúságát érezhette: ezután a nő után már csak lefelé mehetek.”²¹

Németh Lászlónak meggyőződése volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát egyrészt a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben álló modern nacionalizmusok megjelenése, másrészt az utóbbi ösztönzésére megfogalmazódott – Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 elején meghirdetett, végül azonban figyelmen kívül hagyott – népek önrendelkezési joga „[...] dobta szét; mihelyt nemzetiségeinket ez a 19. századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenységgé éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség.”²²

A népi író elképzelései között Trianonra két ellenszer létezett. Az egyik, hogy az államközpontú megközelítést a jövőben nemzetközpontúval kell felváltani: „Az ötfelé hasadt országtest fölő győztesen csap ki az új ideál: a magyar faji génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság magyar állam helyett. [...] Az integer Magyarországnál van

20 NÉMETH László: Magyarok Romániában. *Tanú*, 1935/3–4. 146.

21 Uo. 147.

22 Uő.: A magyar élet antinómiái. *Válasz*, 1934/2. 130.

egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság.”²³ A másik, a határrevízió helyett a Duna-gondolat, a dunai népek együvé tartozásának és sorsközösségének hangsúlyozása volt, akiket „tejtestvéreknek” tekintett, és 1932-ben javaslatot is megfogalmazott, miszerint „[...] mi, Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük testvéreinket, akikkel egy sors száraz emléjét szoptuk.”²⁴ Közép-Európa-koncepciójában a magyarság játszott (volna) vezető szerepet, ezért tehát amikor az 1930-as évek elején egy új Közép-Európa létrejöttét szorgalmazta, akkor amellet érvelt, hogy a „[...] történelem súlypontja itt van most. Korkunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi, magyarok szétszórt, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői. Itt a hivatásunk, itt a revízió.”²⁵

Az államszocialista időszakban

Az 1939-ben kirobbant második világháború, melyből Magyarország 1945-ben a vesztesek oldalán került ki, elsöpörte Németh László Közép-Európa-tervezetét (akárcsak Márai Sándor azon 1942-es vízióját, amely azzal számolt, hogy a világegés után megújuló kontinens nyugati felében Franciaország, míg Délkelet-Európában Magyarország tölthet be vezető pozíciót).²⁶ A világháborút közvetlenül követő években Bibó István²⁷ vagy éppen Szekfű Gyula²⁸ tollából születtek ugyan olyan művek, melyek kísérletet tettek a Horthy-korszak s annak részeként a Trianon-

23 Uő.: Új reformkor elé. *Napkelet*, 1928/7. 537–539.

24 Uő.: Tejtestvérek. *Tanú*, 1932–1933. 130.

25 Uő.: Új nyelvtanokra. Uo. 128.

26 MÁRAI Sándor: *Európa elrablása. Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, Heli-kon, 2008. 182.

27 BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Új Magyarország*, 1946. május 28. – július 16.

28 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947.

kérdéskör értékelésére, ám a számvetés folyamatát derékba törte, hogy 1947–1948 folyamán az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatását élvező Magyar Kommunista Párt ragadta magához a hatalmat. A békediktátum problematikája innentől fogva sokáig kikerült a (politikai) közbeszédből, hiszen azt feszegetve előkerülhetett volna a nemzeti szuverenitás ügye. Ennek kapcsán pedig felvetődhetett volna a kérdés, hogy mit keresnek még hazánkban azok a szovjet katonák, akik a propagandisták szerint az egyik kezükben csokoládéval, a másikban géppisztollyal, a harmadikban kenyérrel, a negyedikkel meg mindenkit a keblükre ölelve „szabadítottak fel” minket 1944–1945-ben.

Trianon problémakörét az 1960-as évektől a történettudomány kezdte el ismét tematizálni, például Galántai József²⁹ és L. Nagy Zsuzsa³⁰ révén. A közvélekedésben ennek nyomán indult erjedésnek a békeszerződésről, valamint a határon túli magyarság helyzetéről szóló diskurzus, melynek egyik leképződési formája volt az 1972-ben induló, identitáshordozó szereppel bíró táncházmozgalom, de itt említethetők a szintén az 1970-es évektől kezdődő Erdély-járások is, amelyet a hatalom korábban csak szűkebb körnek engedélyezett.

Határon túli magyar értelmiségiek is gyakrabban fordultak meg innentől Magyarországon, úgymint Kányádi Sándor író, aki 1977. novemberében felkereste budai otthonában a magyar népiség nagy alakját, Illyés Gyulát, és beszámolt neki a „nemzeti kisebbségi sors igazi átkairól Erdélyben.”³¹ (Illyés régóta érzékeny volt sorskérdéseink iránt: 1938-ban írt *Haza a magasban* című versében például a trianoni határon átívelő kultúrnemzeti koncepció alapjára helyezkedett, a nemzeti emlékezet és nemzeti kultúra megtartó erejét hirdetve szétszakítottságunkban.) Eszmecseréjük komoly szerepet játszott abban, hogy Illyés 1977–78 fordulóján a *Magyar Nemzet*ben két részletben közölte a *Válasz Herdernek és Adynak* címet viselő híres esszéjét, amely nagy felháboró-

29 GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest, Gondolat, 1964.

30 L. NAGY Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Budapest, Kossuth, 1965.

31 ILLYÉS Gyula: Naplójegyzetek, 1977. *Kortárs*, 1991/5. 7.

dást váltott ki az önmagát „a Kárpátok géniusának” neveztető Nicolae Ceaușescu román kommunista diktatúrájában.

A két cikk közül különösképpen a második lehetett húsba vágó a románok számára, mivel abban Illyés keményen szót emelt a megfogalmazása szerint „már-már apartheid sorsban” élő határon túli magyar kisebbségek védelmében, melyek jelentős része az anyaország határainak közelében él, „[...] úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja”. A közvéleményt arra figyelmeztette, hogy a „kisebbséggyötrő türelmetlenségnek ellenében sok helyt hatástalan az a humanizmus is, melyet a szocializmus hirdet”, sürgetve a kisebbségek jogainak nemzetközi garانتálását. (Noha Románia is aláírta az 1975-ös ún. helsinki záróokmányt, aminek elveiben szavatolnia kellett volna a magyar kisebbségek védelmét.) Kikelt az ellen, hogy a határon túli általános iskolákban a magyar diákoknak őseikről „mint barbár betolakodókról, alacsonyabb rendű pusztítókról” kell tanulniuk, de a milliós lélekszámú magyar kisebbségnek sehol sincs anyanyelvű egyeteme, azt a magyar fiataalt pedig, aki diplomát szerez, sok esetben a szülőhelyétől távol, más nyelvterületen helyezik el hivatalban.³² Aggasztotta az utódállamok magyarságának fokozatos demográfiai térvesztése, ám úgy vélte, hogy 1920 óta a „[...] számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrofálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.”³³

A nemzetiségi-nemzeti ügyet a 20. század legnagyobb, legfontosabb kérdésfelvetésének tartotta, amellett érvelve, hogy „világprobléma” a magyar kisebbségeket érő „beolvasztási, népelnyomási, népnyelvpusztítási áramlat”.³⁴ Azzal szemben, hogy a magyar nyelv áldozatául essék e homogenizáló törekvéseknek, többek között úgy próbált fellépni, hogy tevékeny kapcsolatokat ápolt határon túli magyar író társaival, fogadta őket Budán, illetve legendás tihanyi (sajkodi) nyaralójában, amely nyaranta az irodalmi élet egyik központja volt. Hozzá köthető

32 Uő.: *Válasz Herdernek és Adynak II. Magyar Nemzet*, 1978. január 1. 9.

33 Uő.: *Válasz Herdernek és Adynak I. Magyar Nemzet*, 1977. december 25. 13.

34 Uő.: *Lehet még nemzedék? Forrás*, 1979/9. 117–118.

az a metafora, miszerint irodalmunk egy összehangolatlan „öttagú síp”,³⁵ amivel arra utalt, hogy az anyaországi mellett a felvidéki, erdélyi, vajdasági és kárpátaljai irodalom összessége alkotja az egyetemes magyar irodalmat.³⁶

Illyés Gyula írt előszót Janics Kálmán felvidéki orvos és történetíró 1979-ben megjelent, *A hontalanság évei* című igen fontos munkájához³⁷ is, amely a csehszlovák államhatalom 1945–48 közötti magyarellenes politikáját taglalta. Északi szomszédunk kisebbségpolitikájának árnyoldalait rajta kívül más szerzők is láttatták, például Fábry Zoltán szlovákiai magyar író-irodalomkritikus az 1968-ban kiadott, *A vádlott megszólal* című esszéjében.³⁸ A legismertebb alkotás azonban e témában talán az eredetileg geológus Duray Miklós *Kutyaszorító* címmel először 1983-ban, New Yorkban, Püski Sándor emigráns kiadója által közzétett könyve lett. A műben Duray a saját önéletrajzán át mutatta be a csehszlovákiai kisebbségi lét nehézségeit. Ő a néhai Nógrád vármegyéhez tartozó Losoncon született, és a második világháború utáni csehszlovák-magyar lakosságcsere során majdnem Nógrád megyébe telepítették át. Apja egy zsák csempészt brazil kávéért már meg is vásárolta házukat a határ menti Balassagyarmaton. A család végül mégis csak maradhatott Losoncon, Duray viszont előbb az oktatási rendszeren keresztül, majd fiatal értelmiségiként a munkahelyein szembesült a központi államhatalom asszimilációs kísérleteivel, melyeket a *Kutyaszorító*ban dokumentált. Az 1960-as években a Csemadok, azaz a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének keretein belül kezdett politizálni, mélyen elítélve a „baráti szocialista országok” 1968-as prágai beavatkozását. Ekkor fogalmazódott meg benne az a felismerés,

35 A közgondolkodásba ugyanakkor pontatlanul „ötágú síp” alakban épült be a metafora.

36 ILLYÉS Gyula: Hidas Antal és a többiek. *Kortárs*, 1967/4. 574.

37 JANICS Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után (1945–1948)*. Bern–München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

38 Az eredetileg 1946-ban született kézirat megjelent: FÁBRY Zoltán: *Stósz délelőttök*. Pozsony, Madách, 1968. 371–431.

hogy „[...] az atomizált Közép-Európa védhetetlen. Az egymás ellen szított érdekek fáziseltolódásokat idéznek elő mind a történelmi tudatban, mind a történelem napi megvalósulásában, melyek nehezen áthidalható szakadékokkal határolják az egyes, nemzeti államok keretébe fogott különmemű konglomerátumokat. Ennek eredménye, egyebek között, a magyarországi 56 tragédiája és a csehszlovák 68 augusztusa, illetve a »konszolidáció« tíz éve, mely hosszan tartó utóvédharcokra kényszerítette a demokráciát. Az első világháború végétől ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy három közép-európai történelmi nemzet, a lengyelek, csehek és magyarok eljussanak a történelmi tudat és tapasztalatok hasonló szintjére.”³⁹

Duray kapcsolatban állt magyarországi ellenzéki csoportosulásokkal, ezért a *Kutyaszorító* előszavát Csoóri Sándor író-költő, a népi-nemzeti ellenzék vezető egyénisége jegyezte. Ebben a Kádár-rendszer legitimitását kétségbe vonva arról értekezett, hogy a kisebbségi jogok csakis demokratikus berendezkedésű országokban biztosíthatók, a diktatórikus felépítésű államszocialista blokkon belül ugyanakkor nem. Ennek három alapvető oka van: 1. versengő többpártrendszerek esetében legalább az egyik pártnak fel kell vállalnia a kisebbségek képviselését, hogy szavazótáborukat megnyerje a hatalomért vívott harcban; 2. a magabíró tulajdonos parasztságot, még ha kisebbségi sorból származott is, védte a magántulajdon szentsége, valamint az azt tiszteletben tartó ország államérdeke, ám mindez megszűnt a magántulajdon felszámolásával/korlátozásával; 3. az egyházak megroppantása komoly csapást jelentett, mivel azok általában a kisebbségek lelki-morális-nyelvi támaszai.⁴⁰

A Kádár-rezsim a számára rendkívül kényelmetlen előszóért szilenciumra ítélte Csoórit, de Aczél Györgynek, az MSZMP KB kulturális titkárának sugallatára Hajdú János televíziós újságíró az *Élet és Irodalomban* a tények nem ismeretével, hovatovább meghamisításával is megvádolta az író.⁴¹ Hajdú a cikkében leszögezte, hogy Csoóri Sándor

39 DURAY Miklós: *Kutyaszorító (Önéletrajz és beszélgetések önmagammal)*. New York, Püski, 1983. 97–98.

40 Uo. 17.

41 HAJDÚ János: Utószó egy előszóhoz. *Élet és Irodalom*, 1983. szeptember 16. 3.

szándéka, miszerint „megalapozott kisebbségi érdekvédelemként hitelesítse Duray Miklós fellépési kísérletét a csehszlovák realitások ellen”, nem volt előzmények nélküli. Ebben kétségkívül igaza is volt, hiszen a határon túli magyarság helyzete vagy éppen Trianon kérdésköre már korábban a támadott író érdeklődésének homlokterében állt. 1980 januárjában például azt vetette papírra a naplójában, hogy ha „[...] a Trianon óta eltelt idő mérlegét elkészítjük, kiderül, hogy az utódállamok számiláján jóval több bűn van, mint amiért mi Trianont kaptuk a nyakunkba”. Legaggasztóbbnak a környező országok beolvasztási törekvéseit tartotta. Úgy vélte, hogy az „[...] asszimiláció egyetlen ellenszere a műveltség. Ez abból is látszik, hogy a többségi népek először a nyelvtől akarják megfosztani a területen élő nemzetiségeket. Így a kétnyelvűség helyett inkább a félnyelvűség állapotába szeretnék taszítani őket.”⁴²

Öt esztendővel később, 1985 nyarán, az ellenzéki értelmiségiek monori találkozóján Csoóri Sándor *Eltemetetlen gondok a Duna-tájon* címmel tartott előadást. Nagyívű beszédében nemcsak az utódállamok magyar kisebbségekkel szembeni jogfosztó politikáját ostromozta, hanem az arról nem, vagy csak hiányosan tájékoztató honi sajtót is, továbbá a proletár internacionalizmus jegyében a nemzeti ügyet „ravasz, áttételes és megbocsáthatatlan” módon elfojtó kádárista stratégiát, amely a szemében igazolását nyújtotta annak, hogy „[...] a kádári konszolidáció is csak politikai természetű, s nem pedig nemzeti konszolidáció lehetett”.⁴³ Csoóri tisztában volt vele, hogy a területi revízió elképzelhetetlen, ezért amellet szálta síkra, hogy a határon túli magyarságot erkölcsi revízióban kell részesíteni. Szorgalmazta, hogy „[...] a világ hatalmi erői s kormányai vizsgáljanak fölül minden olyan nemzetközi megállapodást, amelyből kimaradt a kisebbségek joga. A létünket s fönmaradásunkat egyedül biztosító közösségi jog alkotmányerejű törvénye. Ennek az erkölcsi revíziónak első számú föltétele, hogy a gyakorlását kinek-kinek önmagán kell elkezdenie.”⁴⁴

42 CSOÓRI Sándor: *Éji nap – Nappali hold (1955–1989). Naplójegyzetek, töredékek*. H. n. [Szentendre–Budapest], Erdélyi Szalon – IAT, 2018. 155.

43 Uő.: *Eltemetetlen gondok a Duna-tájon. Alföld*, 1990/3. 13–23.

44 Uő.: *Erkölcsi revíziót! Liget*, 1988/2. 20–24.

A rendszerváltoztatás után

Az 1985-ös monori gyűlés, melyen a népi-nemzeti, valamint az urbanus-emberjogi ellenzék tagjai is részt vettek, a rendszerváltoztatás felé vezető út egyik fontos állomása volt. A kádári diktatúrával szembe helyezkedő két irányzat azonban a közöttük eredendően is meglévő világnézeti, illetve személyi feszültségek miatt a továbbiakban távolodni kezdett egymástól. Ebből kifolyólag utóbbiak képviselői közül már csak néhányan kaptak meghívást az 1987-es lakiteleki találkozóra, ahol Lezsák Sándor költő udvarán, egy kölcsönzői lakodalmas sátorban – egyelőre amolyan szellemi és politikai mozgalomként, mert az akkori törvények nem adtak lehetőséget a pártalapításra – megalakult a Magyar Demokrata Fórum. Az összejövetel szervezésében Csoóri Sándor is szerepet vállalt, bár az eseményen nem volt jelen, mivel akkor éppen a tengerentúlon tartózkodott. Az egy évvel később megrendezett második lakiteleki találkozón viszont már ott volt, ahol elfogadták az MDF alapítólevelét és alapszabályzatát. E zászlóbontást röviddel megelőzően, 1988 júniusában hatalmas tömegdemonstrációra került sor a budapesti Hősök terén, tiltakozásul a hivatalosan településszisztematizálásnak nevezett, valójában kisebbségellenes éllel megindított romániai falurombolások ellen. A térre az erdélyi menekültek nagyobb csoportját Csoóri kísérte be, akiket aztán hangos tiszteletnyilvánítással fogadtak a tüntetők. Ezen esemény a rendszerváltoztatás folyamatának mérföldköve volt.

Közeleti tevékenységét Csoóri Sándor a megszálló szovjet csapatok kivonulását és hazánk demokratikus átalakulását követően is folytatta. 1991-ben a Magyarok Világszövetségének elnökévé választották, s ebbéli tisztségében javasolta egy olyan televíziócsatorna létrehozását, amely szavai szerint a részeire szakított „mozaiknemzetet egyben láttató nagy eszköz”. Hasonlata szerint ugyanis a világ magyarsága egy mozaik, melynek „minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes”.⁴⁵ Erőfeszítéseit siker koronázta, hiszen 1992-ben útjára

45 Uő.: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In: Uő.: *Szálla alá poklokra*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1997. 90.

indult a Duna Televízió, amely alapítása óta kiemelt feladatának tekinti az egyetemes magyar szellemi és kulturális értékek közvetítését, határainkon innen és túl.

Csoóri egészen 2000-ig állt a Magyarok Világszövetsége élén. Ez idő alatt a szervezetben aktív szerepet játszott Duray Miklós, aki többek között választmányi tag, továbbá a stratégiai bizottság elnöke is volt. Duray emellett 1990-től 1998-ig az Együttélés Politikai Mozgalom nevű szlovákiai magyar párt élén állt. Az Együttélés 1998-ban szövetségre lépett a Magyar Polgári Párttal és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalommal, megalakítva ezzel a Magyar Közösség Pártját, melynek tiszteletbeli elnökévé őt választották. A pártegyesülés egybevágot a geológus és író korábbi elképzeléseivel, akinek a rendszerváltoztatás óta az volt a véleménye, hogy „[...] a Felvidéken egy magyar pártnak kell léteznie. Mindaddig ugyanis, amíg az ott élő magyarság közigazgatásilag nem egy területi autonómiának a része, nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy többpárti rendszerbe szerveződjön.”⁴⁶ 2002-ben elhangzott szavai napjainkra igen időszerűvé váltak, amikor is a 2020-as szlovákiai országgyűlési választásokon egyetlen magyar párt sem jutott be a pozsonyi parlamentbe.

Duray Miklóst kisebbségi politikusként élénken foglalkoztatták a szlovákiai magyarság megmaradásának kérdései. Úgy vélte, hogy ahhoz, hogy a kisebbségi közösségnek a többségi társadalomba való „partneri beilleszkedési lehetősége” megvalósulhasson, három feltételnek szükséges teljesülnie: 1. olyan jogi és gazdasági környezet kialakítása, mely a szülőföldjükön segíti boldogulni a határon túli magyarokat; 2. mindenütt létre kell hozni az elszakított magyarság művelődési műhelyeit és felsőoktatási intézményeit; 3. megszüntetni, de legalábbis mérsékelni a határon túli magyarok magyarországi jogi „idegenségét”.⁴⁷ Utóbbi 2010-ben, a kettős állampolgárságról szóló törvény elfogadásával realitássá vált. Trianon meghaladása a felvidéki politikus sze-

46 DURAY Miklós: A modern nemzetpolitika szemben áll a kommunista hagyományokkal. In: Uő.: *Hazától a nemzetig*. Somorja, Méry Ratio, 2004. 591.

47 Uő.: Az egész élet látva értjük a részleteket. In: Uo. 485.

rint a kisebbségi közösségek helyzetteremtő politizálása, illetőleg egy új nemzeteszme megfogalmazása révén lehetséges, melynek alapját a magyarság kulturális egyetemessége adja. Ha mindkettő teljesülne, úgy megnyílhatna az út „a különböző politikai közegekben élő nemzet-részek föderaliztikus egymásba kapcsolódása” irányába. Ugyanakkor ennek a nemzetszerkezetnek előfeltétele, hogy Magyarország „[...] védőhatalmi státust szerezzen a szomszédos államokban élő magyar közösségek fölött”.⁴⁸

Durayn és Csoórin kívül a Magyarok Világszövetségében vállalt posztot Sütő András író-drámaíró is, aki 1992 és 1996 között a szervezet tiszteletbeli elnöke volt. A romániai magyar alkotó művei már a rendszerváltoztatás előtt komoly elismertségnek örvendtek hazánkban: a kritikusok az 1970-ben kiadott, *Anyám könnyű álmot ígér* című önéletrajzi ihletésű könyvét⁴⁹ a határon túli széppróza egyik remekművéként üdvözlötk, az *Advent a Hargitán* címet viselő drámájának⁵⁰ ősbemutatójára pedig 1986 januárjában a csordultig telt Nemzeti Színházban került sor. Utóbbi esetében a megkülönböztetett figyelem nemcsak a darabnak szólt, hanem a magyar közönség tüntetése is volt amiatt, hogy 1985. október-novemberében Budapesten rendezték meg az Európai Kulturális Fórumot, ahol a románok felléptek az ellen, hogy az értekezlet végén egy olyan záródokumentumot írjanak alá, amely szavatolni kívánta volna a nemzeti kisebbségek kulturális jogait.

Az 1990-es marosvásárhelyi magyarellenés pogromban a bal szem világát elvesztő Sütő a 20. századot „sorompós századnak” nevezte, miután gyermekként beléivódott az 1940-es második bécsi döntés után Észak- és Dél-Erdélyt elválasztó határsorompók emléke.⁵¹ Felnőtt fejjel az erdélyi magyarság autonómiájának egyik fő szószólójává vált, a szülőföldön maradást és kitartást hangsúlyozva: „Maradunk, ahol eddig

48 Uő.: Trianonban kezdődött Közép-Európa új történelmi időszámítása. In: Uo. 255.

49 SÜTŐ András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest, Kriterion, 1970.

50 Uő.: *Advent a Hargitán* (színjáték két részben). *Tiszatáj*, 1985/12. 3–31.

51 Uő.: Sorompós századunk. *Hitel*, 2007/6. 31–35.

voltunk, és leszünk, ahol vagyunk – ezerszáz éves szülőföldünkön.”⁵² Számos megnyilatkozásában amellettt tört lándzsát, hogy az erdélyi magyarság fennmaradásának szempontjából kulcsértékű a magyar tan nyelvű oktatás biztosítása, annak részeként Romániában működő önálló magyar egyetemmel.⁵³ Két okból érezte mindezt elengedhetetlennek. Először is azért, mert a kisebbségi kultúra alapját a nyelv képezte, így ő az anyanyelvre a közösség túlélésének egyik zálogaként tekintett. Nem véletlen, hogy több művében is érintette a(z anya)nyelv kérdését, arra a megállapításra jutva, hogy: „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember.”⁵⁴ Másodszor pedig a kisebbségi társadalmakban fontos szerepet betöltő értelmiségi rétegek utánpótlása okán is lényegesnek ítélte a magyar tannyelvű oktatás meglétét. Különösképpen azért, mert egyfajta hivatásszerepet tulajdonított az értelmiségnek. Ahogyan a *Csillag a máglyán* című drámájában – Máté evangéliumát idézve – fogalmazott: „Gyertyát nem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék, és fényét vesse mindazokra, kik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejtethető el a helyen épített város.”⁵⁵

A különböző Trianon-recepciókat bemutató összefoglalásunk végére egy olyan történész gondolatainak áttekintését hagytuk, akinek – noha magyar származású volt – munkássága Magyarországon szélesebb körű ismertségre csak a rendszerváltoztatást követően tett szert. Ő az önmagát következetesen „reakciónak”, a letűnő polgári kor képviselőjének tartó Lukács János, ismertebb nevén John Lukacs.

Lukacs még a kommunista hatalomátvétel előtt, 1946-ban hagyta el hazánkat, viszont az Amerikai Egyesült Államokban új otthonra

elve is foglalkoztatták őt történelmünk kérdései, melyekről számos írása született. Úgy vélte, hogy Trianon „[...] igazságtalan; rossz, de Nagy-Magyarországot megtartani lehetetlen volt”.⁵⁶ Meglátását arra alapozta, hogy a népesedési viszonyok tekintetében a magyarság a történelmi Magyarországon már a reformkorban sem alkotott többséget. S noha a dualizmus idején különböző magyarosító törekvések hatására a magyar anyanyelvűek száma növekedett, a nemzetiségi lakosság aránya még úgy is jelentős volt. A nemzetiségek, illetve azok elitcsoportjai pedig anyanemzeteikhez akartak csatlakozni, bármit is kínált fel nekik a hatalom. Úgy vélte, hogy ha az általa „magyar katasztrófának” nevezett első világháború „[...] előtt (és alatt) a magyarok és hatóságaik a nem magyar lakossággal jobban bántak volna, 1918-ban a nemzetiségek legnagyobb része, szószólóikkal együtt, akkor is kívánta, követelte volna a Magyarországtól való elszakadásukat”.⁵⁷

Súlyosbított ezen, hogy a viláégést közvetlenül követő összeomlás idején az a megítélése szerint „szélsőliberális”⁵⁸ gróf Károlyi Mihály alakíthatott kormányt, akinek kabinetjében „felületes, illuzórikus” emberek is helyet kaptak. Károlyi nem ismerte fel, hogy a pacifista-wilsonista külpolitikai irányvonal tévút, s azzal, hogy (kezdetben) nem támogatta a fegyveres honvédelmet, az őszirózsás forradalom idején megindult „[...] Magyarország végkiárusítása, szétdarabolása”. A gróf lemondása után Kun Béla vezetésével hatalomra jutott kommunisták „kicsiny, ám annál hangosabb csoportja” által irányított proletárdiktatúra pedig csak rontott a helyzeten. Ilyen előzmények után került sor a békediktátum aláírására, melyről a történész ekképpen vélekedett: „Hasonló csonkításra, talán Lengyelország második felosztásának kivételével, nem akad

52 Uő.: Maradunk, ahol voltunk, és leszünk, ahol vagyunk. *Hitel*, 1991/23. 2.

53 MIKSA Lajos: „A romániai magyar oktatás követelményeit a román államnak kell megoldania”. Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással. *Köznevelés*, 1992/26. 3–5.

54 SÜTŐ András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Jegyzetek hómézőn és porban*. Bukarest, Kriterion, 1977. 163.

55 Uő.: *Csillag a máglyán* (Dráma, III. felvonás). *Igaz Szó*, 1975/7. 42.

56 MARTON Éva: Válaszol John Lukacs történész. *HVG*, 2015. június 20. 28–29.

57 LUKACS, John: A magyar katasztrófa: az első világháború. In: *Az első világháború és következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 37–41.

58 SZILVAY Gergely: John Lukacs: Egy igazi katolikus nem lehet nacionalista. *Magyar Kurír online*, 2013. május 27. <https://www.magyarKurir.hu/hirek/john-lukacs-egy-igazi-katolikus-nem-lehet-nacionalista> (letöltve: 2022. április 12. 10:17)

példa Európa történetében.”⁵⁹ John Lukacs szerint a soknemzetiségű, történelmi magyar állam sorsa a kétközpontú Ausztria–Magyarország lététől függött, s amikor „[...] a nyugati nagyhatalmak a háború vége felé beleegyeztek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásába, ezzel Nagy-Magyarország fölött is meghúzták a lélekharangot”.⁶⁰

Írásunk' összegzéseként elmondhatjuk, hogy minden nemzet történelmében vannak olyan események, melyeknek árnyéka igen hosszú. Kiemelt fordulópontok, amelyeket a franciák azzal a jelzővel illettek, hogy „passé qui ne passe pas”, azaz „az el nem múló múlt”.⁶¹ Nekünk, magyaroknak ilyen Trianon. Noha a fentebb idézett szerzők alapvetően arra a megállapításra jutottak, hogy a régi Magyarország több okból sem maradhatott fenn, bizonyítását nyújtották annak, hogy az elmúlt száz esztendőben is léteztek pozitív programjavaslatok a békediktátum okozta tragédia gyógyítására, és voltak olyan személyek, akik felelősséget vállaltak nemcsak a határainkon inneni, de az azokon túlra szakított magyarságért is. Szavaik, írásaik és tetteik fogódzókat jelenthetnek számunkra a trianoni trauma meghaladásáról szóló gondolkodásban. Nemzeti múltunk egy fejezetét lezárva, a sikeres jövő lehetőségét megalapozva.

59 LUKACS, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, Európa, 2014. 272–274.

60 Uő.: Hozzászólások a legújabb kori magyar történelemhez. In: Uő.: *Fél évszázad magyar írásai*. Budapest, Európa, 2015. 211.

61 CONAN, Éric – ROUSSO, Henry: *Vichy, un passé qui ne passe pas*. Paris, Fayard, 1994.



Montázs az 1938-as müncheni egyezmény aláíróiról
(*Tolnai Világlapja*, 1938. október 5. 1. oldal)

Olaszország és a magyar revíziós politika (1920–1939)

Az első világháború 1914 nyarán történt kirobbanásakor az Olasz Királyság a kontinens egyik legfiatalabb államának számított, hiszen az ún. *Risorgimento*, azaz az egységes Itália megteremtése érdekében vívott küzdelem csak 1870-ben zárult le, amikor II. Viktor Emánuel olasz király csapatai bekebelezték a Pápai Államot és annak részeként Rómát.¹ Az ország ezt követően ha lassan is, de elindult a modern gazdasági fejlődés útján, ami megteremtette az esélyét annak, hogy Olaszország a kontinens egyik nagyhatalmává emelkedhessen: 1914-re az egy főre jutó nemzeti jövedelem kétharmadával volt magasabb, mint 1861-ben, a királyság kikiáltásának évében.²

Az egységes Olaszország létrejötté után az olasz imperializmus természetes terjeszkedési övezete a Mediterráneum lett, melyre a római külpolitika tágabb összefüggésben, a Földközi-tenger medencéjének északi hátszögével egyetemben tekintett. Amikor Olaszország 1882-ben csatlakozott Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia kettős szövetségéhez, hármassá bővítve azt, időlegesen feladta az Ausztria–Magyarországhoz tartozó Dél-Tirol, Trieszt és Dalmácia megszerzésére irányuló törekvéseit, viszont a földközi-tengeri, valamint afrikai ambícióiról nem mondott le.³ E szövetségekötés nem gátolta meg az olaszokat

1 Az olasz egységküzdelmeket tárgyaló újabb szakirodalomból ld. RYALL, Lucy: *Risorgimento. The History of Italy from Napoleon to Nation State*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009; *150 éves az olasz egység*. Szerk. MOLNÁR Anna – ANDREI-DES Gábor. Budapest, Brozsek, 2011.

2 PETE László: *Itáliától Olaszorszáig. A Risorgimento és az olasz egyesítés*. Budapest, Gondolat, 2018. 237.

3 ROMSICS Ignác: *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. Valóság*, 1993/6. 61. (a továbbiakban: ROMSICS, 1993)

abban, hogy a mediterráneumi *status quo* fenntartása érdekében előbb Nagy-Britanniával állapodjanak meg 1887-ben, majd 1902-ben a titokban aláírt Barrère–Prinetti-paktumban Franciaországot a semlegességről biztosítsák francia támadás esetén egy esetleges francia–német háborúban.⁴ Hét esztendővel később pedig a Torino melletti Racconigi városában olasz–orosz egyezmény született arról, hogy Róma szabad kezet kap Tripoliban, amelyért cserébe a támogatásáról biztosítja Szentpétervárt a stratégiai jelentőségű Boszporusz és Dardanellák kérdésében.⁵ Mindezek fényében találóan állapította meg a Német Császárság követeként 1893 és 1897 között az olasz fővárosban szolgáló Bernhard von Bülow, hogy Olaszország a hármass szövetségre amolyan „nyitott házasságként” tekintett, amelyben nem volt tilos a szövetségen kívüli vagy azzal szemben álló országokkal történő „valcerezés”.⁶

Az 1882-ben megkötött háromhatalmi megállapodás rögzítette, hogy „a másik két magas szerződő fél köteles szövetségeseivel szemben jóindulatú semlegességet vállalni” abban az esetben, ha a szerződő felek bármelyike hadat üzenne egy harmadik államnak.⁷ Róma a „jóindulatú semlegességhez” tartotta is magát, miután 1914. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának, kirobbantva ezzel az első világhéget. A dualista állam déli tartományaira szemet vető Olaszország a központi hatalmak és az antant képviselőivel is egyeztetéseket folytatott a hadba lépésről. Ausztria–Magyarország csupán kényszerből, német nyomásra ült tárgyalóasztalhoz, és 1915. április közepéig mindössze arra tett ígéretet, hogy a háború befejeztével területeket ad át a Salurni-szorosig, azaz a dél-tiroli olasz–német nyelvhatárig, továbbá

4 DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 1994. 193–212.

5 ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Budapest, Osiris, 2003. 200. (a továbbiakban: ORMOS–MAJOROS, 2003)

6 HORVÁTH Jenő: Fordulat az olasz–német kapcsolatok történetében, 1914–1916. In: *Tanulmányok a 70 éves Németh István tiszteletére*. Szerk. Kiss László. Eger, Líceum, 2015. 106.

7 SZABÓ László: Olaszország 1915. évi hadba lépésének előzményei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1976/4. 653.

kilátásba helyezte a határ eltolását az Isonzó folyó vonaláig. A „háború végével” megkötés ugyanakkor kevésnek bizonyult az olaszok bizalmának elnyeréséhez, akik 1915. április 26-án a londoni titkos szerződésben az antant oldalán kötelezték el magukat, s május 23-án hadat üzentek a Monarchiának.⁸

A világháború – mint minden hadviselő féltől – Olaszországtól is súlyos anyagi, valamint emberáldozatot követelt. S bár 1918 őszén az olaszok győztesen kerültek ki a konfliktusból, az 1919 januárjában összeülő Párizs környéki békekonferencia mégis a remélnél jóval csekélyebb területi gyarapodást ítél meg Rómának, hiszen azok ütköztek a nagyobb fajsúllyal bíró, ténylegesen döntő nagyhatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Amerikai Egyesült Államok) szándékaival. Az olaszok ezért a háborút követő rendezést saját szempontjukból a „vittoria mutilata”, azaz „megcsonkított győzelem” jelzővel illették.⁹

Magyarország, hogy diplomáciai elszigeteltsége ellenére a békekongresszuson támogatót keressen, igyekezett partneri kapcsolatokat építeni az olaszokkal, akiknek szemében hazánk a dunai régióban elfoglalt központi geopolitikai helyzetének köszönhetően fontossá vált. Ezt jelzi például, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja alatt az antant gazdasági blokádja dacára is számos jelentős olasz cég kötött szerződést a Forradalmi Kormányzótanáccsal, és szállított az országba iparcikket, élelmiszert, esetleg utóbbi közé rejtve fegyvert is.¹⁰ Jórészt függetlenül a különféle magyar–olasz együttműködésektől, az olasz delegátusok a béketárgyalások során többnyire jóindulattal viseltettek a magyar határok kérdésében, és a lehetőségeikhez mérten megpróbálták az etnikailag igazságos(abb) határvonalak meghúzását

8 *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920*. Szerk. JUHÁSZ Balázs. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 14–19.

9 E kérdéskörrel bővebben ld. JUHÁSZ Balázs: Az első világháború emlékezete Olaszországban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/3. 715–724.

10 L. NAGY Zsuzsa: Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 84–89.

élni.¹¹ Francesco Nitti olasz miniszterelnök például a Kormányfők Tanácsának 1920. március 3-án, Londonban megrendezett értekezletén amellel tört lándzsát, hogy: „Jelenleg a magyarok hatalmas tömegei élnek saját hazájukon kívül, és a Tanácsnak nem szabad elfelejtenie, hogy még a legyőzött nemzeteknek is joguk van igazságos bánásmódhoz. [...] Magyarország nemzeti egységet alkot, amely több mint ezer éve jött létre Európában, és az elismeréshez való jogát nem lehet teljes mértékig figyelmen kívül hagyni. Véleményem szerint tehát a magyarok könyörgését meg kell hallgatni, még ha jelentős ellenérzéseket is táplálunk velük szemben a háborúban betöltött szerepük okán.”¹² Nitti emellett a röviddel a világháború után magyarul is megjelent *Nincs béke Európában* címet viselő könyvében így fogalmazott: „A számok, amelyeket Magyarország előterjesztett, semmi kétséget sem hagytak, Magyarország szétdarabolásáról van szó, és Magyarország három és fél milliónyi magyar és német nemzetiségű lakosságának feláldozásáról jóval tudatlanabb és inferiálisabb népek kedvéért.” Erre a felismerésre azután jutott, hogy gróf Apponyi Albertnek a békekongresszuson 1920. január 16-án elmondott beszéde – melyben a magyar béke delegáció vezetője történeti, földrajzi és gazdasági tényekre hivatkozva érvelt a történelmi magyar állam egyben tartása védelmében – meggyőzte őt erről.¹³

A kontinentális középhatalomnak számító Olaszország a fentiek fényében sem volt képes érdemben befolyásolni az új magyar határok kijelölését, amelynek nyomán az 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon-palotában aláírt békediktátum egyetlen tollvonással megfosztotta a régi Magyarországot területének és lakosságának mintegy kétharmadától, miközben 3,2 millió magyart kényszerített az utódállamokban kisebbségi sorba.

Geopolitikai szempontból Róma számára az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása igen kedvező volt, hiszen az által egy olyan államhatalom tűnt el a térképről, amely 1914 előtt a 676 ezer négyzetkilo-

méter kiterjedésű területével a cári Oroszország után a második legnagyobb európai országnak számított, lakossága pedig megközelítette az 51,4 millió főt.¹⁴ A két központi birodalom megszűnése azonban nem jelentette magától értetődően azt, hogy Olaszország megszerezheti a Duna-medence feletti hegemoniát, mivel 1918. december 1-jén létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia), amely Ausztria–Magyarország azon régi délszláv vidékeit is magában foglalta, melyek az olasz expanziós célkitűzések között szerepeltek. Az Olaszország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között területi kérdésekben fennálló feszültséget ideiglenesen az 1920. november 12-én aláírt rapallói egyezmény rendezte, melyben Ausztria nagyobb részéért cserébe a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság lemondott Triesztról, Záráról, valamint néhány sziget kivételével egész Dalmáciáról, továbbá hozzájárult Fiume szabad állammá nyilvánításához, amelyet 1919 ősze óta Cárnarói Olasz Kormányzóság néven a szabadcsapataival megszállás alatt tartott Gabriele d’Annunzio olasz költő és forradalmár.¹⁵ E megállapodásnak kimondottan hazánkkal kapcsolatos vonatkozása volt, hogy a szerződő felek kötelezték egymást az Ausztriával és Magyarországgal aláírt békeszerződések betartására, illetőleg a Habsburg-ház restaurációs törekvéseivel szembeni fellépésre.¹⁶

Az 1920-as évek elején – látva Magyarország elszigeteltségét és a kisantant körvonalazódását – az olasz diplomácia délszláv irányultságú volt. Ebben az időben a Magyarországtól történő olasz elfordulás tetten érhető volt abban is, hogy 1921 nyarán rajtuk múltott hazánk népszövetségi felvételének elnapolása. Brit külügyi jelentések szerint ugyanis a római diplomaták úgy ítélték meg, hogy a felvétel Magyarország örvidéki magatartása miatt „botrányos lenne”, s veszélyeztetné a régió stabilitását. Az olaszok kezdetben nem támogatták a nyugat-magyarországi konfliktus kompromisszumos megoldását sem. Párizsban és London-

11. ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, Kossuth, 1983. 155–205.

12. ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2007. 179–181.

13. NITTI, Francesco: *Nincs béke Európában*. Budapest, Pallas, 1923. 130–131.

14. ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Budapest, Osiris/2000, 1998. 336.

15. ORMOS Mária: *Mussolini*. Budapest, Kossuth, 2019. 129–136.

16. ÁDÁM Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle*, 1977/3–4. 482.

ban a területek Ausztriának való átadása álláspontját képviselték, míg Bécsben és Budapesten a megegyezésre biztatták az érdekelt feleket. Végül presztízszokokból – hogy a megállapodás ne az akaratuk ellenében, főképpen pedig ne Csehszlovákia közvetítésével jöjjön létre – vállalták el a közreműködést a határvita kezelésében, aminek nyomán az 1921. október 11–13-án megrendezett velencei konferencián döntés született arról, hogy Sopron, valamint a várost övező nyolc falu hovatartozásáról népszavazás határozzon.¹⁷ Mint ismeretes, az 1921. december 14. és 16. között lezajló voksolás után a régió Magyarország része maradt, Sopron pedig a következő esztendőben az Országgyűléstől megkapta a Civitas Fidelissima, azaz a Leghűségesebb Város kitüntető címet.

Olaszország dunai politikája kezdetben Benito Mussolini 1922-es hatalomra jutása után is érvényben maradt. A fasiszta politikus már 1922 végén jelezte gróf Bethlen István magyar miniszterelnök felé, hogy Róma – miután abban közvetlenül is érdekelt – ragaszkodik a magyar első világháborús jóvátételi kifizetések további folyósításához, függetlenül az ország nehéz pénzügyi és gazdasági helyzetétől. A Duce nem mutatott különösebb jóindulatot irányunkban 1923–1924 folyamán a népszövetségi kölcsön megszerzése ügyében sem. Az olasz diplomácia kisantant-orientációja pedig – Fiume 1923-ban bekövetkező annektálása ellenére is – éppen regnálása első éveire érte el a tetőpontját: 1924-ben Olaszország előbb a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, majd Csehszlovákiával írt alá kölcsönös barátsági és együttműködési szerződéseket. Célja ezzel a kisantant államokat érő francia külügyi befolyás ellensúlyozása volt.¹⁸

A délszláv–olasz kapcsolatokban ezután viszont vágányátállítás következett be. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ugyanis a szomszédjaival területi problémák miatt terhelt volt a viszonya. Magyarországgal az 1920-ban elcsatolt országrészek miatt, Romániával a Bánát megosztottsága ügyében, Bulgáriával Macedónia kérdésében, Olaszországgal pedig Fiume, az Adria, illetőleg a Balkán-félsziget felet-

ti befolyás képezte az összeütközés lehetőségének alapját.¹⁹ 1926 nyarán Belgrád barátsági és együttműködési szerződést kötött Athénnal, amit Rómában – érthető okokból – olaszellenes lépésnek tekintettek. Az olaszok válaszul 1926 novemberében Albániával írtak alá barátsági és biztonsági megállapodást. E tény kiváltotta hazánk déli szomszédjának rosszallását, hiszen Albániában 1925 elején Ahmed Zogu hathatós jugoszláv támogatással került hatalomra, s emiatt nem nézték jó szemmel a közeledését Olaszország irányába.²⁰ Az olasz biztonsági övezet-részévé vált Albániában Zogu 1928-ban királlyá kiáltotta ki magát, s amikor tíz évvel később Tiranában feleségül vette a magyar Apponyi Géraldine grófnőt, a vőlegény tanúja gróf Galeazzo Ciano, Mussolini külügyminisztere és veje volt.²¹

Benito Mussolini 1926 végére tehát szakított azzal a külügyi vonalvezetéssel, amely a balkáni olasz hegemonia megteremtését a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság római befolyás alá vonásától remélte, és visszatért ahhoz a jugoszlávellenes irányvonalhoz, melynek az alapját a már 1918-ban körvonalazódó ún. Badoglio-terv jelentette. Ezen elképzelés Pietro Badoglio tábornokról kapta a nevét, és a délszláv állam bekerítését, belső ellentétjei fokozását, valamint belülről történő bomlasztását célozta.²² A Duce 1926 ősztől kezdett konkrét lépéseket tenni a Badoglio-terv kivitelezésére, s onnantól kezdve fokozatosan törekedett arra, hogy hazánkat valamiképpen bevonja a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság szétbomlasztására irányuló törekvéseibe. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az utódállamok közül a magyaroknak a déli szomszédjukkal szemben volt a legkevesebb területi követelésük: összességében a Muravidék, a Muraköz és a Dunától keletre meghúzott határvonallal voltak elégedetlenek, miközben a horvát és szlavón terü-

¹⁷ ROMSICS, 1993, 76–77.

¹⁸ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005, 223–256.

¹⁹ JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945*. Budapest, Kossuth, 1988, 99. (a továbbiakban: JUHÁSZ, 1988)

²⁰ PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003, 460–464.

²¹ Ciano gróf tanú lesz az albán király esküvőjén. *Budapesti Hírlap*, 1938. április 5. 9.

²² HAMERLI Petra: *Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai (1927–1934)*. Budapest, Fakultás, 2018, 36. (a továbbiakban: HAMERLI, 2018)

letek elcsatolását tulajdonképpen valamennyi kormányunk elfogadta, Károlyi Mihálytól Bárdossy Lászlóig.²³ A jugoszlávokhoz való viszonyunkat jól szemléltették gróf Teleki Pál 1919-es mondatai, aki a szege-di ellenforradalmi kormány külügyminisztereként kifejtette Louis de Fontenay francia követnek, hogy a kabinet a szerbekkel mindenképpen szorosabbra kívánja fűzni a kapcsolatait, mivel egyrészt velük szemben a közvélemény semmilyen haragot nem táplál, másrészt pedig Magyarország rájuk lesz szorulva gazdaságilag az összeomlás után. A románokat illetően azonban a magyarság hosszabb ideig semmilyen megaláztatást nem hajlandó eltűrni, már csak Teleki személyes világháborús fronttapasztalatai szerint sem. Ő ugyanis akként értékelte, hogy egy százas fokú skálán harciasság, katonai szellem és becsület dolgában a szerbek 95 pontot kapnának, az olaszok 25-öt, a románok pedig 15-öt.²⁴

A magyar–jugoszláv jó kapcsolatok fontosságát igyekezett hangsúlyozni Horthy Miklós, Magyarország kormányzója is 1926. augusztus 30-án, Mohácson, a gyászos emlékeztű mohácsi csata 400. évfordulóján elmondott beszédében. Az államfő Hüsrev Gerede budapesti török követ jelenlétében megelégedettségének adott hangot, amiért az egykoron ellenségnek tekintett török népből végül „jóbarát lett”, majd a szerbekre térve így fogalmazott: „Attól a jóbaráttól viszont, akivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb sajnos mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.”²⁵

A kormányzó beszédével jugoszláv újságírók és politikusok is foglalkoztak. Ők közel sem egységesen értelmezték annak mondanivalóját. Egyesek üdvözölték, hogy Horthy békülékeny hangot ütött meg, mások viszont inkább arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az exposé mögött valójában a magyar külpolitika kisantantot felbomlasztani

kívánó szándéka áll.²⁶ Az olasz kormánykörök kiemelt figyelemmel kísérték a mohácsi beszéd jugoszláv fogadtatását, és egy külügyminiszteriumi jelentéstevő úgy vélte: „Ez ideig Magyarország Olaszországra támaszkodott külpolitikájában, azonban a nemrégiben elhangzott beszéd azt jelenti, hogy Magyarország mostantól önálló külpolitikai lépéseket kíván tenni.” Mussolini figyelmét is felkeltették Horthy szavai, aki a beszéd nyilvánosságra kerülése után rögvest a budapesti olasz követségtől informálódott, ahonnan azt a választ kapta, hogy megemlékező felszólalásában Horthy a Magyarország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közötti kapcsolatok szorosabbá fűzését hangsúlyozta. Másik szárlól ugyanakkor egy olyan távirat is befutott Rómába, amely szerint a Mussolini nagyrabecsülését élvező és mindig megfontoltan politizáló Bethlen István sohasem mondana le a trianoni határok revíziójáról.²⁷

A Badoglio-tervhez visszatérő Mussolini el akarta kerülni a magyar–jugoszláv közeledést. Ennek érdekében fogódzókat keresett, melylyel Magyarországot maga mellé állíthatja. Az olasz fél előbb a kulturális együttműködés és a kultúrdiplomácia erősítésére helyezte a hangsúlyt, majd politikai tárgyalások is indultak, melyek megkoronázásaként Mussolini meghívására Bethlen István az olasz fővárosba utazott, ahol 1927. április 5-én olasz–magyar barátsági szerződést írt alá. Hazánk ekkorra már túl volt azon, hogy a Népszövetség 1926-ban enyhített az ország gazdasági ellenőrzésén, a nagyhatalmak pedig egy évvel később feloldották az 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletet is. Innentől fogva a Párizs környéki békékkel szintén elégedetlen olaszok lettek Magyarország első számú külpolitikai partnerei, élükön Benito Mussolinivel, aki az 1930-as évek elejéig a határrevízióval egybekötött európai újrendezésért vívott harc vezéralakja volt. A magyar miniszterelnök pedig egy nagyhatalom támogatását elnyerve elérkezettnek érezte az időt arra, hogy az erőgyűjtés korszakát lezárja, és egy tevéke-

23 A Horthy-korszak Magyarországja jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941. Szerk. HORNYÁK Árpád. Pécs–Budapest, Kronosz – MTA BTK TTI, 2016. 25.

24 ABLONCZY Balázs: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 145.

25 A kormányzó beszéde. Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 31. 4.

26 VÍZI László Tamás: „Hiszem és remélem, hogy... hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények, 2013/4. 18–21.

27 HAMERLI, 2018, 40–41.

nyebb szakaszt nyisson meg a magyar külügyekben. Innentől nyíltan vállalta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a békerevíziót.²⁸

Bő két hónappal az olasz–magyar barátsági kontraktus megkötése után, 1927. június 21-én az egyik legolvasottabb brit napilapban, a *Daily Mail*ben a lap tulajdonosa, Lord Rothermere brit sajtómágnás (polgári nevén Harold Sidney Harmsworth) *Hungary's Place in the Sun. Safety for Central Europe* (Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának) címmel közölt vezércikket. Az arisztokrata ebben abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy „észszerű határkiigazítások” keretében orvosolni kellene a „nyilvánvaló tévedéseket és igazságtalanságokat tartalmazó” trianoni békeszerződést, valamint azokat a hibás határokat, melyeket a Párizs környéki békékben húztak meg a döntéshozók, s amelyekkel „egy eljövendő háború magvát” hintették el. Lord Rothermere baljóslatúan arra figyelmeztette az olvasóit, hogy: „Egy szál ki kellene tépnünk a trianoni békeszerződés száraz fűvét és holt rönkjét, mielőtt egy véletlen szikra lángra lobbantja őket. Ha a tűzvész kitör, már késő lesz.”²⁹ A Magyarországon igen komoly visszhangot kiváltó írás megszületése előtt a brit médiamogul Mussolininál járt Rómában, s nem kizárt, hogy a Duce győzte meg őt arról, hogy a saját lapjában publikáljon e kérdéstről.³⁰ Mindenesetre az olasz kormányfő és a *Daily Mail* közti együttműködés a későbbiekben is fennmaradt, hiszen Mussolini 1928 márciusában interjút adott az újságnak, melyben így fogalmazott: „A magyarok lovagias nemzet, és mi, olaszok nagyra becsüljük őket. A háborúban ellenünk harcoltak, azonban ez nem akadályozhat meg bennünket kiváló tulajdonságaik elismerésében és nagyrabecsülésében. Most Magyarország és Olaszország között őszinte barátság uralkodik. Nem áll Európa békéjének érdekében, hogy ilyen nemzetet nyilvánvaló igazságtalanság fenntartásával keserítsenek el. A szerződések szentsé-

gét fenn kell tartani, de ez az elv nem akadályozhatja meg a szerződés egyes részleteinek módosítását, ha azt alapos megfontolás kívánatosnak mutatja. Egy szerződés nem sírbolt. A világtörténelem sohasem ismert örökké tartó szerződéseket.”³¹ Az olasz politikai vezető kijelentése arról, hogy „egy szerződés nem sírbolt”, rövid idő alatt szállóigévé vált a megcsonkított Magyarországon, de az egész interjú igen pozitív fogadtatást nyert hazánkban. Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter például néhány nappal később lelkendezve írta a *Pesti Napló* nevű konzervatív liberális napilapban: „A magyar nemzet ezeket a szavakat belevési emlékezetének márványtáblájába. A nagy katasztrófa után a tizedik húsvét végre meghozza nekünk a feltámadás szózatát.”³²

Mussolini magyarországi népszerűségét tovább növelte a római szenátusban 1928. június 5-én tett felszólalása, amelyben ismételten elkötelezte magát a magyar határok felülvizsgálata mellett. Megfogalmazása szerint: „Magyarország számíthat Olaszország barátságára. El kell ismerni, hogy a trianoni szerződés területi rendelkezései túlságosan elevenbe vágtak. Ehhez hozzá lehet fűzni azt, hogy Magyarország a Duna medencéjében ezer esztendeje igen fontos történelmi missziót töltött be. A magyar nemzet, amely lángoló hazafisággal van eltelve, és amely tudatában van békebeli hatalmas munkaerejének, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános méltányosság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is kívánatos, hogy a magyar nemzetnek ez a jobb sorsa bekövetkezzék.”³³

Olaszország azonban nemcsak a propaganda szintjén támogatta a magyar revíziós célokat, hanem fegyverszállítással is. Az 1927-es római szerződés aláírásának másnapján ugyanis Bethlen és Mussolini megállapodtak abban, hogy az aktív külpolitika egyik előfeltétele a magyar haderő (újra)felfegyverzése. Ennek részeként az olasz fél ígéretet tett arra, hogy az első világháborúból náluk maradt jelentősebb oszt-

28 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 237.

29 ROTHERMERE LORD: Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának (1927. június 21.) In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, Osiris, 2008. 458–463.

30 HAMERLI, 2018, 77.

31 A nemzetközi szerződések szentsége nem lehet akadálya a magyar revízióknak – mondta Mussolini Rothermere-nek. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 28. 1–2.

32 GRÓF KLEBELSBERG KUNO: Trianon nem sírbolt! *Pesti Napló*, 1928. április 8. 3–4.

33 Mussolini békerevíziós beszéde mindenütt mély hatást keltett. *Magyarság*, 1928. június 7. 3.

rák-magyar fegyverkészletet titokban hazánk rendelkezésére bocsátja. A két ország közti fegyverüzletet bizalmasan kellett kezelni, mivel a trianoni békeszerződés tiltotta hadianyagok be- és kivitelét Magyarországról. Az első fegyverszállítmány ezért gépalkatrészeknek álcázva érte el 1928. január 1-jén Szentgotthárdnál a magyar határt. Az ellenőrzést végző osztrák vámőröknek azonban feltűnt, hogy a Veronában feladott és a fuvarlevél szerint Csehszlovákián át Lengyelországba irányuló transzport valójában fegyvertartozékokat tartalmaz. Nyilvánosságra hozták az ügyet, s néhány hét alatt nemzetközi botrány kerekedett belőle. A kisantant országai szigorú vizsgálatot követeltek, továbbá hazánk elmarasztalását indítványozták.³⁴ A magyar kormány ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy a küldemény rendeltetési helye Varsó volt, miközben a lengyelek diplomáciai úton a kisantant és a nagyhatalmak tudtára hozták, hogy ez az állítás nem fedi a valóságot.³⁵

A fegyverbotrány keltette hullámok még el sem csendesedtek, amikor 1928 áprilisának első napjaiban gróf Bethlen István Milánóba utazott, ahol a színpalak mögött egyezsége jutott Mussolinival annak kapcsán, hogy a jövőben óvatosabbak lesznek a harci eszközök szállítását illetően, valamint a fegyverkereskedelem zavartalanabbá tétele érdekében elsődlegesen békés eszközökkel megkísérlik elősegíteni Ausztriában egy jobboldali kormány hatalomra jutását, melynek érdekében – főképpen anyagilag – támogatni fogják a helyi paramilitáris szerveket tömörítő Heimwehr mozgalmat. 1929-ban viszont a jobboldali konzervatív Johann Schober lett Ausztria kancellárja, akinek mérsékeltebb irányvonalát Rómában szalonképesebbnek ítélték a Heimwehr radikálisabb eszközeinél, így ez utóbbi magyar közvetítéssel történő olasz anyagi segélyezése rövidesen véget is ért.³⁶ Olaszország dunai politikájában Ausztriának Magyarország mellett kitüntetett szerepe volt ez idő tájt, hiszen ahogyan a Duce 1933-ban éppen egy Heimwehr-vezetőnek

megfogalmazta: „A Duna-medence a mi hátszágunk. Ha lemondunk róla, akkor egy, Európa szélén lévő jelentéktelen félsziget szerepére kárhoztatjuk magunkat. Ezzel magyarázható a nagy érdeklődésem minden iránt, ami Ausztriában és Magyarországon történik.”³⁷

Alig egy hónappal Johann Schober 1929. szeptemberi kormányfővé választása után az Amerikai Egyesült Államokban a túltermelés miatt gazdasági válság robbant ki, amely világméretűvé duzzadt, és 1931-re hazánkat is elérte a nemzetközi pénzügyi és hitelrendszer összeomlása. A krízis kezelésébe belebukott Bethlen István kabinetje, de a kialakult helyzeten az utód, gróf Károlyi Gyula és kormánya sem tudott úrrá lenni.³⁸ Károlyi grófot a határozott programmal fellépő Gömbös Gyula követte a miniszterelnöki bársonyszékben, akinek a kinevezését örömmel nyugtázták Rómában, már csak azért is, mert Mussolinit tekintette egyik politikai idoljának (s emiatt a korabeli gúnyneve „Gömbölini” volt). Gömbös folytatni kívánta az olasz orientációjú külpolitikát, melynek elsődleges célja a területi revízió elérése volt. Elődjeitől eltérően azonban ennek véghezvitelében már számolt a világháborút követő rendezéssel úgyszintén elégedetlen Németország támogatásával is. Mint ismeretes, ő volt az első az állam- és kormányfők közül, aki látogatást tett Adolf Hitlernél 1933 júniusában. Eltökélt szándéka volt a Berlin–Róma-tengely megvalósításának elősegítése. Igaz, a német kancellár közel sem szimpatizált annyira a magyar miniszterelnökkel, mint Mussolini.³⁹

A Gömbös Gyula által is remélt, illetve a két világháború közötti magyar külpolitika egyik sarokkövének tekintett területi revízió mértékéről és módjáról többféle elképzelés született a korabeli Magyarországon. A közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzésében reménykedett.

34 ZSIGA Tibor: A szentgotthárdi fegyverbotrány. 80 éve történt. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2008/1. 14–23.

35 CSÁSZÁR Ildikó: A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóviszhangja. *Vasi Szemle*, 2014/6. 686.

36 HAMERLI, 2018, 129–141.

37 STARHEMBERG, Ernst Rüdiger von: *Between Hitler and Mussolini*. London, Hodder & Stoughton, 1942. 236.

38 PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása: Károlyi Gyula (1871–1947)*. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2016. 55–86.

39 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 296–301.

Az úgynevezett nagyrevízió eszméje mellett létezett az etnikai elvű határkiigazítás programja, amelyet elsősorban az ellenzékben lévő liberális demokrata csoportok képviseltek. Voltak hívei a köztes területi megoldásoknak is, mint például a népi mozgalom, melynek politikai gondolkodói szerint a határok légiesítésére és a dunai népek együttműködésére volna szükség.⁴⁰

Mussolini felhívására Gömbös 1934 őszére egy részletes emlékiratot készíttetett a magyar revíziós célokról. A memorandumot az 1934 novemberében tett római útja során nyújtotta át a Ducénak, közölve vele, hogy a térképen az a területi igényeinket jelző határvonal van feltüntetve, melyet „[...] a magyar hivatalos körök revíziós határu elfogadnak; és amelyek megvonásánál néprajzi, földrajzi, valamint gazdasági okok voltak a mérvadók, valamint a lengyel–magyar közös határ kívánalma.” E tervzet értelmében hazánk területe nagyjából 195 ezer négyzetkilométerre nőtt volna, lakossága pedig 6,7 millió fővel gyarapodott volna, ám ebből csak 1,65 millió lett volna magyar nemzetiségű. Gömbös Csehszlovákiával szemben a határt az Északnyugati-Kárpátokban rajzolta meg, Romániával szemben a magyar követelések a történeti Erdély határáig húzódtak (nem számolva Kolozs, Torda–Aranyos, Maros–Torda és a Székelyföld magyarságának visszacsatolásával, ellentétben az egykori Partium jelentős román tömegeivel), míg Jugoszláviával szemben a Délvidék legnagyobb részére, illetve legfontosabb városaira tartott számot. A térkép átadásakor a magyar kormányfő hozzájárult ahhoz, hogy Mussolini Pierre Laval francia külügyminiszter várható római látogatásakor előtárja a magyar igényeket, s egy másfél hónappal később kelt levelében arra is emlékeztette az olasz politikust, hogy „[...] Excellenciád fel van hatalmazva, hogy a magyar revízió kérdésében közvetlenül tárgyaljon Franciaországgal és más hatalmakkal”.⁴¹

Franciaországgal és Nagy-Britanniával azonban 1935-től kezdve elhidegültek Olaszország kapcsolatai. Ennek oka az volt, hogy Róma

megtámadta – az 1895-ös első olasz–etióp háború keretében már egyszer sikertelenül meghódítani próbált – Etiópiát, és egy évvel később be is kebelezte a kelet-afrikai államot. Párizs és London agresszornak minősítette az olaszokat, ezt követően felgyorsult Olaszország közeledése a versailles-i békemű erőszakos átrendezésére törekvő nemzetiszocialista Németország felé. Ennek folyományaként a két ország 1936. október 25-én megállapodást kötött, amelyben Adolf Hitler német kancellár elismerte az olaszok földközi-tengeri fennhatóságát, cserébe viszont Mussolini fokozatosan teret engedett neki a Duna-medencében.⁴² E szakaszos német térrnyerésre utalva találóan állapította meg Ormos Mária, hogy „Olaszország Abesszíniában vesztette el a dunai csatát”.⁴³ 1936 őszével tehát létrejött az ún. Berlin–Róma–tengely. E kifejezést Mussolini először az 1936. november 1-jén elmondott milánói beszédében használta, ahol elismerően szólt Németországról, s ismételten síkra szállt a magyar területi revízió ügye mellett: „Mindaddig, amíg Magyarországnak nem szolgáltatnak igazságot, a Duna-medence kérdését nem lehet véglegesen rendezni. A háború igazi megcsonkítottja Magyarországot. Négy millió magyar él a mostani határokon túl.”⁴⁴

Az olasz kormányfő persze mindig is hangsúlyozta – amivel egyébként a magyar politikai vezetés is tisztában volt –, hogy Budapest ne számítson arra, hogy minden elcsatolt területet sikerül visszakapnia. Hasonlóan vélekedtek a németek is, akiknek a római nagykövete, Hans Georg von Mackensen – aki 1933 és 1937 között a magyar fővárosban teljesített szolgálatot⁴⁵ – egy alkalommal megjegyezte: „Magyarországnak tisztában kell lennie azzal, hogy hatalmi helyzete imperialista

40 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009. 81–90.

41 Uő.: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 1998. 77–84.

42 RÉTI György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok, 1932–1940*. Budapest, ELTE Eötvös, 1998. 77–88. (a továbbiakban: RÉTI, 1998)

43 ORMOS Mária: *Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Budapest, Akadémiai, 1969. 387.

44 Mussolini beszéde. *Budapesti Hírlap*, 1936. november 3. 1–2.

45 Hans Georg von Mackensen a legidősebb fia volt a nagyszerű első világháborús német tábornoknak, August von Mackensennek. Budapesti követsége idején, 1935-ben az édesapja látogatást is tett hazánkban. Utóbbiról bővebben ld. LIGETI Dávid: August von Mackensen tábornagy 1935. évi magyarországi útja. *Közép-Európai Közlemények*, 2018/4. 210–215.

politika folytatásához nem elég. Ragaszkodásuk a Szent István-i birodalom határainak gondolatához végül is nem egyéb, mintha Olaszország Pozsonyt követelné magának, mivel az egykor az Imperium Romanumhoz tartozott.⁴⁶

A kontinentális egyeduradalomra törő Hitler a Párizs környéki békek leszerelési utasításait figyelmen kívül hagyva 1935-ben bevezette az általános hadkötelezettséget. Nem sokkal korábban sikerült elérnie, hogy népszavazás révén az 1920 óta népszövetségi igazgatás alá vont Saar-vidék visszakerüljön Németországhoz. 1936 márciusában aztán a német hadsereg bevonult az 1919-ben demilitarizált övezetté nyilvánított Rajna-vidékre. Az egyre agresszívabbá váló német külpolitikai irányvonallal szemben Nagy-Britannia és Franciaország az újabb nagy kontinentális háború elkerülése érdekében nem konfrontálódott, míg a Szovjetunió egyrészt a japánok támadásától tartva inkább a Távol-Keletre koncentrált, másrészt az európai színtéren Németországhoz hasonlóan revizionista célokat dédelgetett, méghozzá az első világháborúban elvesztett cári birodalmi területek visszafoglalását. A nagyhatalmak tétlenségét gátlástalanul kihasználó Hitler 1938 márciusában tovább folytatta terjeszkedését. Az osztrák nemzetiszocialisták által előidézett válságot kihasználva bekebelezte Ausztriát, dacára annak, hogy az Anschlusst, azaz a két német ajkú állam egyesülését megtiltották az első világháborút lezáró békeszerződések.⁴⁷

Németország déli szomszédjának megszerzése után következő áldozatául Csehszlovákiát szemelte ki a német kancellár. A berlini diplomácia tudta, hogy Magyarország revíziós céljait Németország expanziós törekvéseinek szolgálatába lehet állítani, ezért szerették volna elérni, hogy egykori felvidéki területeiért cserébe hazánk fegyveres támadást

46 Mackensen római német nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak. In: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Szerk. RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Lóránt – JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 355–356. (a továbbiakban: RÁNKI–PAMLÉNYI–TILKOVSKY–JUHÁSZ, 1968)

47 ORMOS–MAJOROS, 2003, 367–393.

intézzon Prága ellen; magára vállalva a háború kirobbantásának ódiumát. A magyar kormánykörök viszont honvédségünk felkészületlensége, valamint Csehszlovákiának a Szovjetunióval és Franciaországgal fennálló segítségnyújtási szerződése miatt nem bíztak a katonai megoldás sikerében. Helyette inkább 1938 augusztusában a mai Szlovéniához tartozó Bled városában megállapodást kötöttek a kisantant képviselőivel, amelynek értelmében hazánk lemondott az utódállamokkal szembeni erőszak alkalmazásáról, a magyar kisebbségek jogainak garantálása, valamint fegyverkezési egyenjogúságunk elismerése fejében.⁴⁸ Az egyezmény megkötéséről tudósító sajtóközlemény éppen akkor látott napvilágot, amikor Horthy Miklós magyar kormánytagok kíséretében Németországban tárgyalt. A Führer e hírre haragra gerjedt, és Imrédy Béla magyar miniszterelnöknek kijelentette: „[...] aki velünk akar étkezni, annak a főzésben is segítenie kell.”⁴⁹ A budapesti kormánydelegáció távozása után Hitler bizalmas körben meglehetősen lebecsmérlően nyilatkozott a magyarokról: szerinte képtelenek rászánni magukat a cselekvésre, s helyette inkább csak otthon ücsörögnek, és „cigányzenét hallgatnak”.⁵⁰

A magyar haderő beavatkozásának hiányában Hitlernek meg kellett elégednie azzal, hogy tárgyalás útján megszerezze Csehszlovákia erősen német többségű peremterületét, a Szudéta-vidéket. Ez volt az 1938. szeptember 30-án megkötött müncheni négyhatalmi (brit, francia, német, olasz) egyezmény. A megállapodás szövegéhez Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter közbenjárására egy kiegészítő nyilatkozatot is csatoltak, amelyben az állt, hogy a csehszlovák államnak három hónapon belül rendeznie kell a magyar és a lengyel kisebbségei ügyeit

48 ROMSICS Ignác: *Magyar sorsfordulók, 1920–1989*. Budapest, Osiris, 2012. 56–59.

49 Weizsäcker külügyi államtitkár feljegyzése Ribbentrop külügyminiszter, Imrédy miniszterelnök és Kánya külügyminiszter megbeszéléséről. In: RÁNKI–PAMLÉNYI–TILKOVSKY–JUHÁSZ, 1968, 287–288.

50 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, Helikon, 2001. 203.

az illetékes kormányokkal. Amennyiben ez nem sikerülne, úgy a négy nagyhatalom egy újabb közös tanácskozáson dönt minderről.⁵¹

Lengyelország kész helyzet elé állította a csehszlovákokat azáltal, hogy október elején csapataival megszállta a két ország közti ellentétek tárgyát képező Teschen városát és annak környékét. Magyarország viszont a lengyelekkel szemben békés úton kívánta visszaszerezni a közel két évtizeddel korábban elszakított felvidéki területeit. Ezért a magyar és csehszlovák küldöttek 1938. október 9-én tárgyalóasztal mellé ültek Komáromban. Olaszország több, hazánkat támogató gesztust is tett ezekben a napokban. Diplomataik számos esetben bíralták a csehszlovák területi engedmények elégtelenségét, továbbá sürgették északi szomszédunkat az egyeztetések mihamarabbi lezárására. A két félnek ennek dacára sem sikerült közös nevezőre jutnia, s ezért nemzetközi döntőbírákra hárult a kérdés rendezése. Franciaország és Nagy-Britannia érdektelenséget mutatott az ügyben, amely így a németekre és az olaszokra maradt. A történelemben első bécsi döntés néven bevonult szerződést végül 1938. november 2-án írta alá Galeazzo Ciano és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter a bécsi Belvedere aranytermében. Kettejük határozata nyomán az 1920-ban megcsonkított Magyarországhoz 11 927 négyzetkilométernyi terület tért vissza, 1 millió 62 ezer lakossal.⁵²

Az első bécsi döntés keretében Kárpátalja egy szelete is visszakerült Magyarországhoz, ám a budapesti kormánykörök a régió teljes visszaszerzését tervezték. Hitler kezdetben a terület egészének bekebelezése és a magyar–lengyel közös határ létrejötte ellen foglalt állást, mivel az ellentétben állt hódító elképzeléseivel. Nem úgy az olaszok, akiknek oldaláról Ciano már 1938 októberében bizalmasan jelezte Villani Frigyes római magyar követ felé, hogy „[...] erről eszmecserét fog folytatni a németekkel, és hogy Olaszország részéről teljes támogatásra számíthatunk a közöshatár-kérdésben”.⁵³

51 SALLAI Gergely: „A határ megindul...”. A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében. Pozsony, Kaligram, 2009. 103–106.

52 Uo. 113–160.

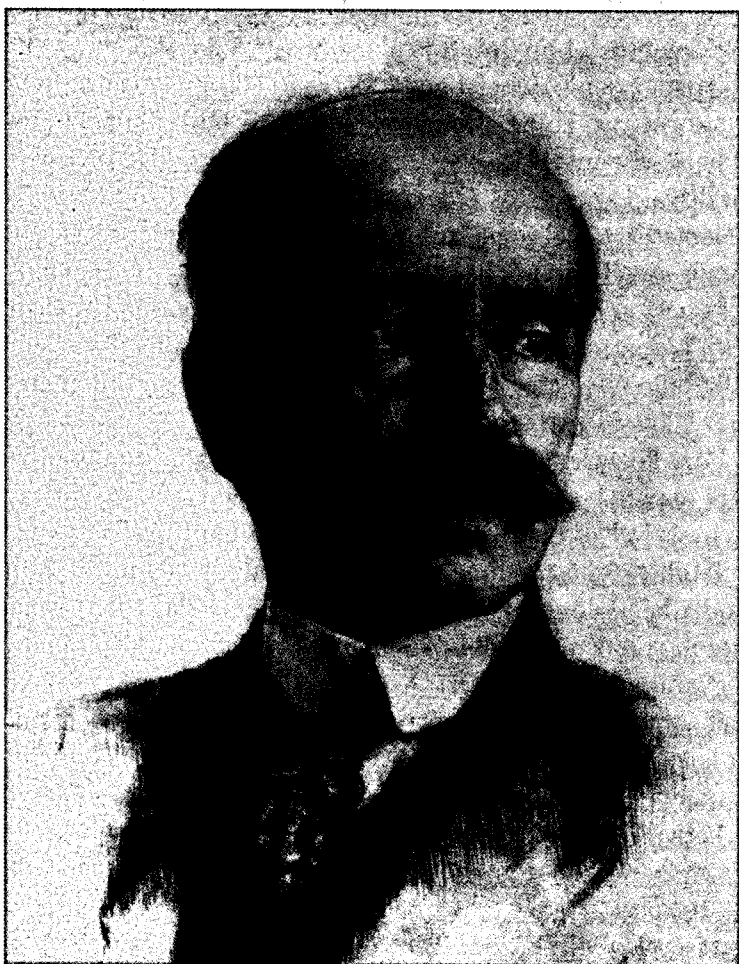
53 RÉTI, 1998, 136.

A végnapjait élő Csehszlovákiában berlini támogatással szerveződött a szlovák szeparatista mozgalom. 1939. március 14-én a szlovák parlamentben kinyilvánították az önálló Szlovákia megszületését, s még aznap hasonló döntést hozott Kárpáti Ukrajna Avgusztin Volosin vezette kormánya is. Az események sodrában Hitler – látva a magyar politikusok elszántságát, elsődlegesen pedig értesülve a Szovjetunió Kárpátaljával kapcsolatos érdeknilvánításáról – közölte Budapesttel, hogy Németország el fogja ismerni Szlovákia függetlenségét, ellenben Kárpátalja esetében 24 órája van a cselekvésre Magyarországnak. A sebtében összetrombitált magyar alakulatok március 14-én lépték át a határt, és a kárpátukránok ellenállását leküzdve március 18-ra befejezték a terület teljes visszafoglalását. Hazánk 12 061 négyzetkilométerrel és 694 ezer lakossal gyarapodott.⁵⁴

A honi közvélemény mindkét revíziós sikert örömmámorban ünnepelte. 1941 márciusában úgy tűnt, hogy beérett az 1927 óta tartó, többnyire szívélyes olasz–magyar diplomáciai, kulturális és gazdasági kapcsolatok gyümölcse, amely aztán 1940. augusztus 30-án, immáron a második bécsi döntés keretében – ahol a németek mellett ismételten az olaszok voltak a döntőbírók – Észak-Erdély vonatkozásában újabb országgyarapodáshoz vezetett. Az eufória közepette még csak kevesen sejtették, amit Juhász Gyula történész sok évvel később oly szemléletesen írt le az elkövetkezendő baljós történelmi események ismeretében: „[...] a nagy világégés fellobbanó lángjánál kiderült, hogy Olaszország csak a két világháború közötti európai erőviszonyok torz tükrében látszott komoly hatalmi tényezőnek, hogy Mussolini ereje nem volt több, mint a cirkuszi artistáé, aki tömör acélnak látszó papírmásé súlyzókat emelgetésével szédíti közönségét.”⁵⁵

54 FEDINEC Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja”, 1938–1944. Budapest, Jaffa, 2015. 77–88.

55 JUHÁSZ, 1988, 108.



Lühnsdorf Károly rajza Bethlen Istvánról
(*Pesti Napló Képes Műmelléklet*, 1931. április 5. 5. oldal)

Bethlen István eszmei arcéle

Bethleni gróf Bethlen István (1874–1946) a 20. századi magyar politika egyik legjelentősebb és a nemzeti konzervatív magyar politikai gondolkodás utolsó nagy alakja volt. Ahogyan életrajzírója fogalmazott: a hazánk élén 1921 és 1931 között kormányfőként álló gróf a szó konkrétabb, történeti értelmében, de a kifejezés legtágabb, metafizikai vonatkozásában is konzervatívnak számított. Általában a már meglévőt részesítette előnyben, de ha valamilyen téren mégis változtatni akart, akkor azt „[...] sohasem radikálisan, hanem mindig lassan, óvatosan, a történelmi fejlődés során »szervesen« keletkezett intézményeket megtartva vagy azokból kiindulva tette”.¹ Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy megfessük e nagy konzervatív államférfi eszmei arcélét, elsődlegesen a miniszterelnökségének időszakára összpontosítva.

Konzervatív kormányzati politika

Bethlen István azt vallotta, hogy „[...] a konzervatív politika nem program, hanem egy metódus”. A józan konzervatív politika „a haladást fokról fokra igyekszik megvalósítani”, és nézete szerint az az ország a legboldogabb, amelyik „a liberális programokat józan és becsületes konzervatív pártok útján valósítja meg”.² Az általa vezetett nagy kormányzó pártról, amely közismertebb formájában az Egységes Párt nevet viselte,

¹ ROMSICS Ignác: Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. *Társadalmi Szemle*, 1992/8–9. 136.

² A miniszterelnök a politikai békéről s a választójogról. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 13. 6.

úgy nyilatkozott, hogy az „[...] a megfontolt haladásnak a híve. Mondhatnám konzervatív párt, de nem olyan értelemben, hogy a megcsontosodott konzervativizmust hirdetné, hanem hogy azon a nemzeti alapon haladva, amelyet a történelmi tradíciók és intézmények mutatnak, modern alapon akar oly mértékben és ütemben berendezkedni, ahogy azt a nemzet érdeke kívánja, és ahogy azt a tapasztalatok lehetővé teszik.”³

Az 1922 elején létrejött Egységes Párt megalakítását Bethlen kezdeményezte, mivel az volt a szándéka, hogy az 1920-as nemzetgyűlési választásokat követően közösen kormányt alakító Országos Kisgazda- és Földművespártból, valamint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából – kiegészülve a két pártból kivált ún. „disszidensek” csoportjával – a belpolitikai helyzet megszilárdítása érdekében egy nagy kormányzó pártot hozzon létre. A tekintélyes parlamenti súllyal bíró Egységes Párt felállítását Magyarország gazdasági érdekei is motiválták, mivel a hazánkat hitelező külföldi tőkéscsoportok a stabil belügyi viszonyok kialakításában voltak érdekeltek.⁴ A gazdasági megfontolások mellett Bethlen egy 1921 végi programbeszédében arra is hivatkozott, hogy csak egy erős, egységes kormányzó párt képes kihúzni az ország szekerét abból a kátyúból, melybe az első világháborús összeomlás, az 1918–1919-es baloldali forradalmak, valamint a trianoni országcsönkítés taszították. Ezzel szemben nem képezhetnek kormányképes alternatívát azok a széttöredezett ellenzéki pártok, melyekben a „[...] teljesen külön világnézeti alapon álló legitimisták és októbristák zárt falanxban vonulnak fel a liberális blokkban, és együtt látjuk gyülekezni ebben a táborban a bal- és jobboldali forradalmárokat”.⁵

Azt követően, hogy az 1922-es nemzetgyűlési választáson Bethlen István a pártjával fölényes diadalt aratott, hozzálátott a korlátozott polgári parlamentarizmus talaján álló konszolidációs politikája végrehajtásához. A választást azon új választójogi törvény alapján bonyolít-

tották le, amelyet a gróf röviddel azelőtt rendeleti úton léptetett életbe, és Budapesten, illetve a főváros környékén, továbbá a törvényhatósági jogú városok kivételével visszaállította a dualizmus kori nyílt voksolás rendszerét, valamint több szempontból is szűkítette a szavazásra jogosultak körét.⁶ Bethlen ugyanis nem volt a tömegdemokráciák híve, az általános választójog kérdéséhez mindvégig fenntartásokkal viszonyult. Meglátása alapján a „[...] demokrácia nemcsak szabadság, hanem egyúttal népnevelés is. Aki azt hiszi, hogy a szabadságjogoknak törvényes dekretálásával demokráciát csinál, az nagyon tévedhet. Ehhez még az szükséges, hogy azok a néprétegek, amelyek ezen az úton hatalomhoz jutnak, a közügyek intézésébe beleszólási jogot kapnak, ezek kultúrában, erkölcsben, fegyelmezettségben, felelősségérzetben és áldozatkészségben kellő színvonalra emelkedjenek, nehogy csupán önző célokból gyakorolják a nekik adott jogokat.”⁸ A miniszterelnök arra törekedett, hogy a politikai vezető szerep a történelmi elit, az arisztokrácia, illetve a birtokos nemesség kezében maradjon, akiknek műveltsége és vagyoni helyzete biztosíthatja azt, hogy felelős döntéseket hozzanak. Szavai szerint „[...] egy nemzetnek szüksége van azokra az intelligens vezető osztályokra, amely intelligens vezető osztályok nemzeti érzésük, tradíciójuk, tudásuk, tapasztalatuk, hazafiasságuk folytán predesztináltak vezetői a nemzetnek. Egy nemzet életében a független vagyoni létel bíró intelligens osztályok nem nélkülözhetők.”⁹

Bethlen István ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy politikája számára a középső és alsóbb társadalmi rétegeket is meg kell nyernie vagy legalábbis semlegesítenie, ezért kormányfősége idején a modern szociálpolitika számos elemét magáévá tette. Az 1920-as években kiterjesztették a kötelező betegségi és baleseti biztosítást a munkásságra, kötelezővé vált az öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági ellátás, de a korábbiakhoz képest komolyabb mértékben növekedett az ingye-

3 Bethlen gróf első beszéde az új egységes pártban. *Budapesti Hírlap*, 1927. január 25. 3.

4 SIPOS József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzó párttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2020. 24–89.

5 Bethlen István miniszterelnök programot adott. *Pesti Hírlap*, 1921. november 27. 1.

6 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 211–213.

7 Elrendelésével, megparancsolásával. (latin)

8 A miniszterelnök programbeszéde Debrecenben. *Budapesti Hírlap*, 1926. november 30. 4.

9 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXXVI. kötet. 371.

nes gyógykezelés és a táppénz időtartama is, míg a parasztság számára mérsékelt földreformot hajtottak végre.¹⁰ Mindezek fényében a gróf több kortársa, például báró Madarassy-Beck Gyula is úgy látta, hogy hatalma csúcsán „tényleg Bethlen-párti volt az országnak igen tekintélyes többsége”, és vélhetően még egy „[...] titkos és széles körű választás is Bethlen Istvánnak biztosított volna majoritást a parlamentben”.¹¹

Keresztény politika és zsidókérdés

Bethlen István számos megnyilatkozásában hivatkozott arra, hogy politikáját a keresztény valláserkölciség alapjaira kívánja felépíteni. 1922 őszén a Nemzetgyűlésben például amellest tört lándzsát, hogy „[...] én igenis, keresztény politikát kívánok folytatni, de ezen keresztény politika alatt sohasem értettem és most sem értek antiszemitizmust, hanem értettem a keresztény világfelfogásnak és világnézetnek érvényesítését a közélet terén”.¹² Meggyőződése volt, hogy „[...] a keresztény politika nem az üldözés és a gyűlölet politikája, hanem a felebaráti szeretet, a méltányosság, a kibékítési szellem és a szociális érzék felébresztésének a politikája. [...] A keresztény politika a valláserkölcsi alapoknak a közintézményekbe való visszavitelében, a vallásos nevelés kifejlesztésében és a keresztény magyar gazdaság erősítésében kell, hogy kielégülést keressen.”¹³

1922 tavaszán, amikor egy szegedi kampánybeszédében az Egységes Párt létrehozása mellett érvelt, úgy fogalmazott, hogy „[...] mi világnézeti alapon kívánjuk ezt a pártot létesíteni. És ez a világnézet, amelyet követünk, és a cél, amelyet el akarunk érni, az, hogy ebben az országban keresztény nemzeti demokrácia létesüljön.”¹⁴ A kormányfő azon az ál-

lasponton volt, hogy „a hatalom csak addig ér valamit, s addig bír jogcímmel, amíg morális alapon, a jog és az igazság alapján áll”, az Egységes Párt képviselőit pedig arra figyelmeztette, hogy pártjuk „[...] nem ura, hanem szolgálja a nemzetnek, legyen becsületes és hű szolgálja a nemzetnek a közérdekért”.¹⁵ Az általa vezetett kabinetról 1927-ben az volt a véleménye, hogy „[...] keresztény alapon álló kormány, amely a konstruktív keresztény világnézet alapján áll, és konstruktív politikát folytat ebben az irányban. Hangsúlyozottan mondtam ezt a szót, mert keresztény politikát lehet más irányban is csinálni.”¹⁶

A „más irányban” alatt a miniszterelnök azokra a radikális jobboldali, illetve fajvédő politikai csoportosulásokra utalt, akiknek kirekesztő nyelvi eszköztárában a „keresztény” valójában a „nem zsidó” szinonimája volt. Velük szemben a gróf úgy vélte, hogy a keresztény politikanak „egy nagy ellensége van, és ez a meggondolatlan antiszemita politika”.¹⁷ Noha többször is arra hivatkozott, hogy a keresztény politika egyik végcélja a keresztény középosztály gazdasági és kulturális megerősítése, mindig hozzátette, hogy ez nem járhat együtt a zsidó középrétegek jogfosztásával. Már csak azért sem, mert nyilvánvaló volt számára, hogy a zsidó származású nagytőkések támogatása nélkül lehetetlen lenne az ország gazdasági konszolidációja. 1921 októberében, a Pécssett elmondott hosszabb programbeszédében is úgy fogalmazott, hogy „[...] életképessé kell tennünk és hatalomhoz kell juttatnunk a magyar keresztény intelligenciát. Így kell szolgálnunk a keresztény világnézetet, amelynek értelmében nem a gyűlölködés, hanem a keresztény intelligencia vezető szerepének biztosítása legyen a gondunk. Ápolnunk kell ebben a szellemen a felekezeti békét és türelmet, elsősorban a keresztény felekezetek közt, és lehetetlenné kell tennünk minden zsidóüldözést, amely nem méltó kultúránkhoz, és árt a nemzet presztízsének.”¹⁸

10 EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939.* Budapest, Napvilág, 2008. 21–282.

11 MADARASSY-BECK Gyula: *Quo vadis domine Bethlen.* Budapest, Magyar Cobden Szövetség, 1929. 14.

12 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. V. kötet. 47.

13 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. XIII. kötet. 205.

14 Bethlen a jóvátételről és a királykérdésről. *Budapesti Hírlap*, 1922. március 28. 3.

15 Bethlen gróf első beszéde az új egységes pártban. *Budapesti Hírlap*, 1927. január 25. 2.

16 Vass József ünneplése a Keresztény Gazdasági Párt lakomáján. *Budapesti Hírlap*, 1925. május 12. 5.

17 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. V. kötet. 48.

18 Bethlen zászlóbontása Pécssett. *Budapesti Hírlap*, 1921. október 22. 2.

Négy esztendővel később világosan leszögezte, hogy számára „[...] a zsidókérdés nem világnézeti kérdés. Én nem ismerhetem el azt, hogy az én keresztény világnézetem üldözést parancsoljon bármivel szemben. [...] Az én keresztény világnézetem csak egyet tilt: azt, hogy érdem nélkül jutalmaznak embereket, hogy fölemeljek üresfejű embereket. Ha zsidók követik el a bűnöket, meg kell fegyelmezni őket, de nem azért, mert zsidók, hanem azért, mert bűnöket követtek el. És ha keresztények követik el a bűnöket, akkor nem szabad fölmenteni őket azért, mert keresztények és semmi egyebek.”¹⁹

Bethlen István miniszterelnökségének idején, 1928 tavaszán került sor az 1920. évi XXV. törvénycikk, azaz az ún. numerus clausus módosítására. Az 1920 őszen, még gróf Teleki Pál miniszterelnöksége idején elfogadott jogszabály oly módon szabta meg az egyetemekre és jogakadémiákra felvehető diákok számát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni. A rendelkezés leg súlyosabban a többségében város lakó és az iskolázásra általában nagyobb hangsúlyt fektető magyar zsidóságot érintette (akiket a törvény a dualizmus korának gyakorlatával szakítva nem vallásként, hanem etnikumként határozott meg), mivel a törvény a felvehető izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott arányuk a felsőoktatásban az első világháború előtt 30 százalék körül mozgott.²⁰

Nemzetközi fórumokon (Nemzetek Szövetsége, Interparlamentáris Unió) zsidó szervezetek a törvény eltörlése, de legalábbis módosítása mellett szálltak síkra, mivel értelmezésük szerint az ellentétben állt a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek biztosították a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Az utódállamok is rendre a numerus claususra hivatkoztak, ami-

kor a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett diszkriminatív politikájukat próbálták védelmezni. Idővel aztán már a nemzetközi szintén mozgó magyar diplomaták is a jogszabály rendelkezéseinek enyhítését sürgették, hogy hazánk tárgyalási pozíciói javuljanak. Példának okáért, amikor 1925 novemberében Lukács György egykori kultuszminister (1905–1906) hazaérkezett a független államok parlamentjeinek szövetségként működő Interparlamentáris Unió New York-i értekezletéről, arról számolt be, hogy a „[...] numerus clausus ügyét kénytelen vagyok egyébként elítélni, mert mindaddig, amíg ez a törvény fennáll, nem tudunk kellőképp fellépni az elszakított területeken élő magyar kisebbségek érdekében”.²¹ Alapos reálpolitikai megfontolások nyomán tehát Bethlen István keresztülvitte a numerus clausus módosítását, amely az 1928. évi XIV. törvénycikk formájában öltött testet, melyben a korábban heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek” kitételt foglalkozási kvótával váltották fel.

A gróf osztotta azt a nézetet, miszerint „[...] 1918-ban lelki szakadék keletkezett a keresztények és a zsidóság között, ama szerep folytán, amelyet 1918-ban a forradalomban töltött be a zsidóságnak az a része, amely nem asszimilálódott a magyar nemzeti érzéssel”.²² Ez a toposz arra alapozódott, hogy az 1918-as őszi forradalom során, de főképpen az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején a baloldali értelmiségiek, illetve a munkásmozgalmi vezetők társadalmi összetételéből adódóan elsősorban a felső vezetés szintjén jelentős volt a zsidók vagy zsidóként azonosíthatók aránya. Hajdu Tibor történész számításai szerint például a proletárdiktatúra kormányaként működő Forradalmi Kormányzótanácsban a számuk 54 és 67,6 százalék között mozgott a kommun különböző időszakaiban.²³ Fontos leszögeznünk azonban, hogy a közel félmillió hazai zsidóság nem tehető felelőssé a Tanácsköztársaságért, mivel abban csak elenyésző részük kompromittálta magát.

19 A miniszterelnök és bírálata a szélsőjobboldali és a baloldali radikálisok ellen. *Budapesti Hírlap*, 1925. március 10. 2.

20 UJVÁRY GÁBOR: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. Uő. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 8.

21 Lukács György v. b. t. t. nyilatkozata amerikai útjáról. *Újság*, 1925. november 7. 8.

22 Bethlen nagy beszédében óvta az Országgyűlést a kormány zsidójavaslatának megszavazásától. *Pesti Napló*, 1938. április 24. 5.

23 HAJDU TIBOR: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75.

A tanácskormánynak a magántulajdon felszámolására tett kísérletei őket is sújtották, a vörösteror borzalmait pedig az ő köreiből is áldozatokat követeltek. A kommün izraelita származású vezetői ráadásul nem is vallási vagy etnikai megfontolásokból csatlakoztak a bolsevista mozgalomhoz, hanem elsődlegesen az „osztálytudatuk” miatt.²⁴

Bethlen István sem általánosított, hanem többnyire úgy fogalmazott, hogy a zsidóságnak csak „egy bizonyos része” vállalt szerepet a forradalmakban.²⁵ Konzervatív liberális, keresztény meggyőződésével ellentétesen tartotta a jogfosztó rendelkezések megalkotását, s emiatt az 1930-as évek végétől határozottan és egyértelműen fellépett a zsidótörvények elfogadásával szemben. 1938 áprilisában például, amikor az első zsidótörvény javaslatáról folytattak vitát a Képviselőház egyesített bizottságában, világosan kijelentette: „[...] a jogegyenlőséget bántani nem szabad. [...] a jogegyenlőség a magyar alkotmány egy integráns része. A magyar alkotmánynak ez az alapja, mert a magyar alkotmány a politikai és polgári szabadság és egyenlőség megvalósításának foglalta. [...] A jogegyenlőség nagy nemzedékek hosszas küzdelmének az eredménye. [...] a magyar alkotmány intézményévé tenni a jogegyenlőséget forradalom nélkül olyan rövidlátás, amelyet nézetem szerint ezzel az állammal elkövetetni nem szabad. Nézetem szerint az, amit a kormány tesz, szegénységi bizonyítvány ennek a nemzetnek a részére.”²⁶

Az egykori kormányfő viszont nem csak a szavak szintjén tiltakozott a zsidótörvények ellen. Amíg 1939 közepéig a Képviselőház tagja maradt, egyik elfogadását sem szavazta meg. Nem járult hozzá egyik jogfosztó intézkedés meghozatalához sem.

24 Ezt támasztja alá a proletárdiktatúra tényleges vezetőjének, Kun Béla külügyi népbiztosnak a kommün idején a parlament szerepét betöltő Tanácsok Országos Gyűlésében 1919. június 21-én elmondott beszéde is, amelyben az antiszemitizmus kérdésére térve így szól: „Én, elvtársak, nem fogom szégyellni zsidó létemre ezzel a kérdéssel leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” Kun Béla szavait ld. *A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója*. 1919. I. kötet. 205.

25 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. XIII. kötet. 205.

26 Gróf Bethlen István beszéde a zsidókérdés rendezéséről szóló javaslat vitájában. *Pesti Hírlap*, 1938. április 24. 3.

Forradalom- és radikalizmusellenesség

Bethlen István gondolatvilágának meghatározó eleme volt a forradalomellenesség, továbbá a bal- és jobboldali radikalizmus elutasítása. Amellett törtélandzsát, hogy „[...] az ezeréves magyar tradíciók alapján állok az alkotmányos fejlődés alapján, s nem kérek sem valamilyen nyakló nélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de semmiféle diktatúrából sem”.²⁷ 1925-ben tett egyik észrevétele szerint „[...] a radikalizmus gyermeke a liberalizmusnak, de míg Kronos a gyermekeit falta fel, ebben az esetben azonban a radikalizmus, a gyermek, az apát falta fel. [...] Van egy liberális program, amelynek nyakára hágott az utolsó évtizedben egész Európában a radikalizmus. Ezzel szemben áll egy józan konzervatív politika.”²⁸

Ha végigtekintjük Bethlennek az 1925-öt megelőző tíz évben befutott politikai pályáját, láthatjuk, hogy bár kezdetben ő is támogatta az őszirozsás forradalom nyomán hatalomra került gróf Károlyi Mihályt, idővel kiábrándult belőle, és 1919 februárjában Nemzeti Egyesülés Pártja néven már saját jobboldali konzervatív, a fennálló kormányzattal szembehelyezkedő pártot alapított, amely a társadalmi és állami rend helyreállítását, valamint a nemzeti politika átalakításával a nemzet újraegyesítését tűzte zászlajára.²⁹ Az 1919. március 21-én lezajló bolsevista államcsíny okán e párt nem volt hosszú életű, ám a gróf a proletárdiktatúra idején is folytatta szervezkedését. Immáron Bécsben, ahol a vezetésével emigráns magyar politikusok egy csoportja megalakította az Antibolsevista Comité nevű ellenforradalmi szervezetet.

A két baloldali forradalom keserű tapasztalatai nyomán Bethlen amellett foglalt állást, hogy „ebben az országban többé nemzetköziséget

27 Bethlen István politikai és gazdasági kérdésekről nyilatkozott debreceni beszámolójában. *Pesti Hírlap*, 1934. január 30. 4.

28 A miniszterelnök a politikai békéről s a választójogról. *Budapesti Hírlap*, 1925. január 13. 6.

29 *Magyarországi politikai pártok lexikona* (1846–2010). Főszerk. Vida István. Budapest, Gondolat-MTA-ELTE, 2011. 91.

hirdetni nem lehet, mert ennek a hirdetésével tették tönkre a lelkekben és szívekben a magyar hazafiságot”.³⁰ Károlyi Mihály sokáig naivan vallott antantbarátságára, valamint a Tanácsköztársaság Szovjet-Oroszország felé orientálódó külpolitikájára metsző bírálattal tekintett, melyekkel ellentétben abbéli véleményének adott hangot, hogy „[...] nemzeti demokráciára van szükségünk, mert a nemzetköziségből elég volt. Döntő pillanatokban láthatta minden társadalmi osztály, hogy mit érnek azok a nemzetközi kapcsolatok. Láthatjuk, hogy egy államot a nemzetközi kapcsolatokra fölépíteni nem lehet. Amíg ezen a világon nemzetek vannak, amíg ez a világ nemzetekre oszolva törekszik emberi föladatait teljesíteni, addig nemzeti politikát kell csinálnunk, mert e nélkül elveszítjük azt a biztos talajt, amelyen saját létünk és jövőnk fölépül. Keresztény demokráciát akarunk. Keresztény demokráciát azért, mert elég volt a materialista tanokból.”³¹

Még két évtizeddel az őszirózsás forradalom kitörése után is kárhoztatta azt, hogy Károlyiék az aktív honvédelem helyett nagyon sokáig pacifista-wilsonista, az antant jóindulatában reménykedő külügyi vonalvezetést folytattak, mert az zsákutcába torkollott. Úgy vélte, „[...] ahelyett, hogy saját erőinkre támaszkodtunk volna, lelkiismeretlen emberek elhitették a nemzettel, hogy csak bizonyos külföldi erők segítségével bízva, azoknak magunkat teljesen alávetve menthetjük meg az országot. Az lett az eredmény, hogy az utca söpredéke vált úrrá felettünk, és egy züllött forradalom diadalmaskodott a nemzeti tradíciók, a nemzeti összefogás, a nemzeti erőfeszítés felett, és Trianonban mindent elvesztettünk.” Ezen tévúttal szemben az üdvözítő irányt az alábbiakban jelölte meg: „[...] egyedül és kizárólag a legjobbaktartása, a rendnek, ha kell, könyörtelen eszközökkel való fenntartása, a saját erőnkben való bizalom, az összes társadalmi rétegek összefogása és az a nemzeti áldozatkészség, amely nélkül nincs nagyság, nincs siker senkinek a számára.”³²

30 Bethlen István gróf programbeszéde. *8 Órai Újság*, 1920. szeptember 21. 2.

31 Bethlen a jóvátételről és a királykérdésről. *Budapesti Hírlap*, 1922. március 28. 3.

32 NGY. S.: Gróf Bethlen István: „Ütött az utolsó óra”. *8 Órai Újság*, 1938. április 10. 2.

Bethlen a baloldali radikálisok mellett elítélőleg viszonyult a jobboldali szélsőségesekhez is. 1922 késő őszen a hódmezővásárhelyi választóihoz intézett beszédében arról érkezett, hogy az ország konszolidációjához társadalmi békére, illetve munkaképes parlamentre van szükség, nem pedig kemény rendszabályokra, leszögezve: „Nincs itt szükség semmiféle fasizmusra!”³³ A bethleni konszolidációs politika lényegi eleme lett a kormányfő részéről a szélsőjobboldal elszigetelése. Ennek részeként hiába volt 1922-től a kormánypárt ügyvezető alelnöke Gömbös Gyula, a fajvédő nézeteket valló politikusnak 1923 nyarán Bethlen nyomására távoznia kellett a posztjáról, mert nem volt hajlandó fajvédő elveit feladva alárendelni magát a párt hivatalos irányvonalának. Gömbös aztán a pártból is kilépett, és 1924-ben bejelentette a Fajvédő Párt megalakulását. Az Egységes Pártba csak azt követően térhetett vissza 1928-ban, miután nyíltan elismerte, hogy „teljes egészében elfogadja” Bethlent és az általa képviselt politikát. A gróf 1935 tavaszán szakított végleg az akkor már a miniszterelnöki székben ülő Gömbössel – s még a kormánypártot is otthagyta –, mert a kormányfő – aki a kabinetből addigra már több, Bethlen Istvánhoz lojális politikust leváltott – az exminiszterelnök tudta nélkül elérte Horthy Miklós kormányzónál a parlament felosztatását és új választások kiírását.³⁴

Noha külpolitikai téren Bethlen egyetértett Gömbössel abban, hogy az igazságtalan trianoni békeszerződés revíziója érdekében hazánk számára van szükség a versailles-i békerendszerrel ugyancsak elégedetlen Olaszország és Németország rokonszenvének elnyerésére, azt azonban Gömböstől eltérően már nem támogatta, hogy belpolitikai tekintetben ennek a két országnak az államberendezkedése lenne a követendő minta. 1936 nyarán egy interjújában megvetéssel beszélt azokról – félreérthetetlenül utalva Gömbösre –, akik a honi belpolitikában „a nemzetiszocializmus silány és rosszul felfogott utánzataival” próbálkoztak, hiszen ezen ideológiai irányzat „utánzási kísérletei” a meglátása szerint

33 Bethlen István gróf Hódmezővásárhelyen. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 21. 2.

34 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 186–408.

„[...] azt a félelmet kelthették nálunk, hogy eltávolodhatunk ezeréves történelmünk és alkotmányunk tradícióitól csak azért, hogy egy hatalmasabb államban talán bevált, de nálunk semmi esetre sem alkalmazható berendezkedést leutánozzunk és magunkévá tegyünk”.³⁵

Bethlen komoly fenntartásokkal viszonyult a magyar belpolitika 1930-as években Gömbössel meginduló, egyre határozottabb jobbra tolódásához. Amikor 1938. november 23-án a második Imrédy-kormány bemutatkozására került sor a Képviselőházban, akkor az Imrédy Béla politikájával szembeni tiltakozása jeléül (a miniszterelnök ti. bő két hónappal korábban a kaposvári beszédében hirdette meg, hogy „csodás forradalmat” tervez véghez vinni, melynek keretében német és olasz minták alapján szervezné át az államot) a kormánypártból korábban kilépő konzervatív politikusok egyike, Sztranyavszky Sándor ezt a megjegyzést tette: a „[...] jobboldaliság körül itt ma már olyan verseny folyik, hogy nemsokára egyik kétségbe vonja a másik, a másik a harmadik, a harmadik pedig a negyedik jobboldaliságát és annak őszinteségét”.³⁶ Az ülésen jelen lévő Bethlen István sajtóhírek szerint erre azzal az elmés közbevetéssel reagált, miszerint: „Addig mennek jobbra, míg baloldalra kerülnek!”³⁷

Hasonló szellemben nyilatkozott a gróf egy 1941 februárjában tartott előadásában is, melyben az alábbiak mellett szállt síkra: „Sokan azt hiszik, hogy a nemzetiszocialista doktrína a kommunizmussal áll legerősebb ellentétben. Genezisének tekintve ez igaz, tartalmát tekintve ez csak részben áll meg.” Véleménye szerint e két diktatórikus irányzat

1918-at követően azért erősödhetett meg, mert a demokrácia zsákutcába jutott. Méghozzá „a liberális demokráciának a háború után bekövetkezett elfajulása” nyomán, amire ő a két világháború közötti időszak „főbetegségeként” tekintett. Saját kora uralkodó eszméinek az egymással versengő nácizmust, a kommunizmust, valamint a demokráciát tartotta. E három közül azt tanácsolta – ismételten a tömegdemokráciák határozott bírálataát adva –, hogy „[...] az emberiségnek vissza kell térnie a demokráciához ugyan, de nem ahhoz a beteg és elfajult demokráciához, amely a háború után a nyugtalanságnak és a felforgatásnak vált örök forrásává, hanem annak olyan új és tisztultabb formájához, amely tanult saját hibájából, tanult ezen hibák következményeiből, az egyes társadalmi osztályok között az osztályharc formájában megnyílt szakadék veszélyeiből. Ezért a demokráciát úgy kell berendezni, hogy a hatalom birtokában a társadalmi osztályok a mainál jobb egyensúlyban legyenek és maradhassanak, aminek következtében a ma egyedül mérvadó többségi elv korrektúrákra szorul.”³⁸

Reálpolitika és erdélyiség

Bethlen István grófot számos kortársa rendkívül ügyesen taktikázó, körmönfont, a különböző érdekcsoportokat különböző arcait mutatva megnyerő reálpolitikusnak tartotta, aki alapos körültekintést követően mindig elérhető célokat tűzött ki maga elé. A neves mérsékelt legitimista liberális közgazdász és történétíró, Gratz Gusztáv az általa „konzervatív államférfinek” tekintett Bethlent „minden ízében »reális« politikusnak és kiváló parlamenti taktikusnak” nevezte, aki közvetlen terveibe csak nagyon keveseket avatott be, és szűkszavúsága, valamint rejtélyessége okán „[...] azt mondták róla, hogy Magyarországon nincsen ezer ember, aki az ő személyes ismeretségével dicsekedhetik”.³⁹

35 Gróf Bethlen István nyilatkozik a német–osztrák megegyezés örvendős jelentőségéről Közép-Európa és Magyarország szempontjából. *8 Órai Újság*, 1936. július 24. 2.

36 *Képviselőházi napló*, 1935. XX. kötet. 286.

37 A nagy politikai harc a Ház mai ülésén. *Az Est*, 1938. november 24. 3. (A *Képviselőházi napló*ban Bethlen ezen közbevetése nem szerepelt. Számos nagyobb sajtóorgánium – *Az Est*, *Magyar Nemzet*, *Népszava*, *Pesti Napló* stb. – viszont egyetértőleg idézte. Az exkormányfő e felszólalásával kapcsolatban terjedt el napjainkra az a tévhit, miszerint Bethlen a parlamentben nyílas képviselőknek azt felelte volna: „Az urak azt hiszik, hogy jobbra mennek, de a valóságban körbejárnak, és addig mennek jobbra, amíg megérkeznek a szélsőbalra.”)

38 Gróf Bethlen István székfoglalója a Kisfaludy Társaságban. „Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József”. *Pesti Hírlap*, 1941. február 11. 4.

39 GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Budapest, Osiris, 2001. 128–147.

Utóbbi megállapítást illetően rendkívül hasonlóan vélekedett Habsburg-Tescheni Albrecht főherceg is, aki az 1920-as években azt találta mondani, hogy „[...] két dolgot nem lehet egészen biztosan tudni: hogy mi van a Pick szálamban... és a Bethlen István fejében”.⁴⁰ Titokzatosságát és ravaszságát többen erdélyi származásából, továbbá az egykoron a Habsburgok és a törökök együttes szorításában egyensúlyozni kényszerülő erdélyi politika hagyományainak követéséből eredeztették. Noha egyesek Bethlent előszeretettel hasonlították a korábbi kétszeres (1903–1905 és 1913–1917) miniszterelnökhöz, gróf Tisza Istvánhoz, ketjük között lényegi különbség volt, hogy Bethlen a politikához jóval pragmatikusabban viszonyult, mint a konok, kompromisszumokra nagyon nehezen hajló Tisza. Ahogyan azt Mikszáth Kálmán miskolci főispán, a nagy palóc író fia megfogalmazta: „Tisza vás volt, amelyik tört, de nem hajlott; Bethlen acél volt, amely hajlott, de visszapattant!”⁴¹ Bethlen egyébiránt már az 1921. április 19-én elmondott kormányfői bemutatkozó beszéde elején nyilvánvalóvá tette, hogy „a régi jelszavak elkoptak”, ezért a régi hagyományokra építve új politikai irányvonalat kell szabni, „[...] mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrazenei nem lehet”.⁴²

Fél évvel később Pécssett arra szólította fel híveit, hogy „[...] realpolitikára kell egyesülnünk, nem jelszavak alapján”.⁴³ Azt vallotta, hogy neki és kormányának „[...] meg kell oldanunk a magyar jelen és jövő rejtélyét. Azt hirdetem, hogy ezt csak realpolitikával lehet megoldani. Végre is szűnjék meg ebben az országban a tűzzel való játszás, a jelszavak után való indulás.”⁴⁴ Meggyőződése volt, hogy „[...] az egész világon csak a kiegyenlítés elve alapján lehetséges az országok kormányzása, a becsületes arany középút útján. A középpolitika nem jelent azonban gyengeséget és tehetetlenséget, hanem bölcsességet és belátást, egyúttal tetterekészséget; csak középpolitikával lehet ma országunkat kor-

mányozni.”⁴⁵ Realpolitikai megfontolásai nemcsak a numerus clausus fentebb ismertetett 1928-as módosításának keresztülvitelében voltak tetten érhetőek, hanem például a királykérdés körül kialakított álláspontjában is. Bethlen ugyanis a lelke legmélyén legitimista volt, viszont tisztában volt azzal, hogy a Habsburg-dinasztia restaurációjára az első világháborúban győztes antanthatalmak, valamint a kisantant államok egyértelműen elutasító hozzáállása miatt nincs lehetőség. Ehelyett megalkotta az ún. nemzeti királyság elméletét, amivel belpolitikai szempontból taktikusan megválaszolatlanul hagyta az uralkodó személyének kérdését, s ezt legitimista, illetve szabad királyválasztó szemszögből is értelmezni lehetett.⁴⁶ Miként 1922 tavaszán kifejtette: „[...] mi nem azt mondjuk, hogy legyen király, mert akkor lesz újból ország, hanem mi azt mondjuk, hogy legyen először ország, mert ha lesz ország, akkor majd lesz olyan királya ennek a nemzetnek, mint amilyet követel.”⁴⁷

A gróf az 1922 őszi hódmezővásárhelyi beszámoló beszédében a politikája melletti kiállásra kérte támogatóit, továbbá a kritikusai tudtára adta, hogy „[...] ha azt mondják, hogy a kormány erdélyi politikát követ, vállalom ezt a vádat. Erdélyi vagyok, voltam, maradok, és mindig is leszek. Ezzel engem megszégyeníteni nem lehet. És ha azt mondják, hogy erdélyi politikát csinálunk, akkor ezt a politikát két dolog jellemzi. Az egyik dolog az, hogy óvatos és körültekintő volt azokban az ügyekben, amelyekben olyan hatalommal állott szemben a nemzet, amely erősebb volt, mint ő; a másik az, hogy könyörtelenül erős volt a belső rendbontókkal szemben. Ezt a politikát akarom követni, ehhez kérem az önök támogatását.”⁴⁸ Közel egy esztendővel később, Nógrád vármegye akkori székhelyén, Balassagyarmaton pedig ekképpen foglalta össze a politikai hitvallását: „Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom,

40 HORVÁTH András: *Bukaresttől Varsóig*. Budapest, Gondolat, 1987. 168.

41 MIKSZÁTH Kálmán: Bethlen István. Essay-vázlat. *Pesti Napló*, 1939. július 2. 16.

42 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet. 184.

43 Bethlen zászlóbontása Pécssett. *Budapesti Hírlap*, 1921. október 22. 2.

44 A miniszterelnök Balassagyarmaton. *Budapesti Hírlap*, 1923. október 30. 3.

45 Bethlen István gróf a középút politikáját hirdeti. *Budapesti Hírlap*, 1923. május 30. 1.

46 ROMSICS Ignác: A konszolidáló konzervatív. *Világosság*, 1997/9–10. 136.

47 Bethlen zászlóbontása Miskolcon. *Budapesti Hírlap*, 1922. március 12. 4.

48 Bethlen István gróf Hódmezővásárhelyen. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 21. 2.

és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondták, hogy fajvédők vagyunk, és antiszemita politikát csinálunk. Ma azt mondják, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. A magam részéről eleitől fogva azt mondtam, hogy ezt az országot igenis lehet rekonstruálni, hogy vissza kell térni a nemzeti és a keresztény alapra. Ezt az álláspontot képviselem ma is, és fogom képviselni máskor is. De mindig azt hirdettem, hogy ennek a politikának realpolitikának kell lennie, és nem érzelmi politikának, még kevésbé pedig olyan politikának, amelyből egyesek előnyt akarnak szerezni. [...] Én nem voltam inkonzekvens, ennek a politikának egy alapja van: nap nap után figyelemmel kísérni a közélet egyes eseményeit és jelenségeit, minden percben, tekintet nélkül arra az ódiumra, amelyet vállal, tekintet nélkül a népszerűtlenségre, amelyet vállalnia kell, arra az anatómára,⁴⁹ amelyet a szektárius rövidlátó politikusok ellenünk szórnak, mindent meg kell tenni a nemzet érdekében, ami megteendő, és ami minden kormányának kötelessége. Ez a realpolitika, amelyet kifejték, és ez a célok tekintetében egy és ugyanaz marad. Természetes, ha a cél ugyanaz is maradt, az eszközök változnak aszerint, ahogy a körülmények azt szükségessé teszik. Ami egy évvel ezelőtt jó volt, nem lehet jó ma, ami pedig ma szükséges, az egy évvel ezelőtt még felfordulást idézhetett volna elő. Nem akarom az állatorvosi kart megsérteni, de vannak politikai baromorvosok, akik egyforma receptet találnak mindenféle betegségre. Ezekhez alkalmazkodni nem kívánok. Járok a magam útján, és a népszerűség mellett a népszerűtlenséget is vállalom, de mindig csak az ország érdekében.”⁵⁰

Az erdélyi születésű miniszterelnök realpolitikát folytatott a trianoni békeszerződés revíziójának ügyében is. A határok módosítását szóba hozva 1923-ban a Nemzetgyűlésben arról értekezett, hogy „[...] a politikai előrelátás[nak], a politikai bölcsességnek legelemibb feladata az, hogy minden nagy kérdést akkor oldjon meg, amikor ezek a kérdések valóban megoldhatók, mikor arra a politikai atmoszféra megvan, mi-

49 Egyházi átok, kiközösítés az egyházból. (görög)

50 A miniszterelnök Balassagyarmaton. *Budapesti Hírlap*, 1923. október 30. 4.

kor nincs az a veszély, hogy az amúgy is nagy számban fennforgó belső ellentétekhez új ellentétek járulnak, amelyek egész más téren és más kérdésekben ezt az előrehaladást messze visszavetik.”⁵¹

Ennek szellemében az 1920-as évek első felében, számot vetve a nemzetközi erőviszonyok stabilizálódásával, Magyarország teljes elszigetelődésével és a hóni gazdaság nélkülözhetetlen kölcsönös szükségleteivel, a versailles-i békerendszerbe való beilleszkedésre törekedett. Ezt követően viszont fokozatosan felszámolta külügyi elzártságunkat. 1926-ban a Népszövetség enyhített országunk gazdasági ellenőrzésén, egy évvel később pedig a nagyhatalmak feloldották hazánk 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletét. 1927-ben Rómában Bethlen István magyar–olasz barátsági szerződést írt alá azzal a Benito Mussolinival, aki akkortájt az államhatárok megváltoztatásával egybekötött európai újrendezésért vívott harc élén állt. Egy nagyhatalom támogatását elnyerve pedig a magyar kormányfő a továbbiakban már nyíltan vállalhatta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a revíziót. Amellett foglalt állást, hogy a Trianonban meghúzott határookra „[...] egy végleges békét felépíteni nem lehet. Ezekre a határookra fel lehet építeni egy börtönt, amelyben mi vagyunk az őrzöttek, és a győzők az őrzők. De messze vagyunk még attól is, hogy megnyíljanak ennek a börtönnek az ajtajai.”⁵² Annak érdekében, hogy e börtön ajtaját felfesszítse, a gróf szerette volna megnyerni az első világháborút lezáró Párizs környéki békékkel úgyszintén elégedetlen és az olaszoknál hagyományosan jóval komolyabb gazdasági és katonai potenciállal bíró Németország támogatását is. Ezt azonban nem sikerült elérnie, mivel Berlin akkoriban még a Gustav Stresemann külügyminiszter által kijelölt ún. teljesítési politikát követte, melynek keretében vállalta az antanthatalmak által rá rótt békefeltételek végrehajtását.⁵³

51 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XV. kötet. 177.

52 Ezekre a határookra végleges békét felépíteni nem lehet. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 6. 5.

53 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009. 77–126.

Utolsó akkordok

Összességében azonban gróf Bethlen Istvánnak az 1921 és 1931 közötti miniszterelnöksége idején belpolitikai és külügyi szempontból is sikerült konszolidálnia Magyarországot az első világháborús vereségünk, valamint az általa egy helyütt gúnyosan csak „farsangi tréfának”⁵⁴ minősített trianoni országcsönkítés után.

A nagy formátumú református püspök, Ravasz László a *Magyar Szemle* folyóiratban igen találóan állapította meg az alábbiakat: „Volt abban valami alig elhordozható tragikum, hogy a legerdélyibb lelkű politikus legyen az Erdély nélküli ország gazdája, s olyan politikát csináljon, mintha nem is volna Erdély.”⁵⁵ (E folyóirat Bethlen Istvánhoz tartozott, rendeltetése „a konszolidált bethleni rendszer mérvadó értelmiségi köreinek ideológiai irányítása” volt, hasábjain olykor maga a gróf is számot adott társadalmi nézeteiről, politikai felfogásáról.)⁵⁶

Az egykori miniszterelnök elismertségét jelezte, hogy amikor 1939-ben bejelentette, hogy csaknem négy évtizednyi parlamenti pályafutás után nem jelölteti magát az országgyűlési választásokon, akkor még a vele szemben alapvetően kritikus szociáldemokrata napilap, a *Népszava* is így írt róla: „Bethlen Istvántól nem lehet elvitatni kimagasló tehetségét, világos, tiszta látását, osztályérdekeinek gyors fölismerését; nem lehet tőle elvitatni, hogy a háború utáni új Magyarország kimagasló politikusa és államférfia. A magyar uralkodó osztályoknak kevés ilyen nagy tehetségű politikusa maradt az összeomlás után.”⁵⁷

A legszebben azonban talán Barankovics István, a magyar keresztényszocializmus kimagasló alakja búcsúzott 1939 nyarán, a Képviselőházat a kevésbé fajsúlyos Felsőházra cserélő gróf Bethlen Istvántól: „A kiemelkedő egyéniség nem egyszerűsége, hanem titokzatossága miatt kimeríthetetlen a fogalmak hideg formáival, de egyúttal ugyanezen

okon izgató és nyugtalanító, vonzó vagy taszító külön világ. Korántsem hiszem, hogy a bethleni politikai egyéniség lényegét úgy tudnám megragadni, hogy elemeire bontva megmutathatnám e külön világot egységgé szervező törvényeket. Aki emancipálni képes gondolkodását a bethleni egyéniség ellen föllázadt gyalogszellemekek alpári diktatúrája alól, s aki a mai Magyarországot is csak az örök Magyarország, s a mai nemzetet is csak az örök magyar nemzet egyik állomásaként szemléli és szereti, az legyőzve a kérészéletű kortársi ítélkezés indulatosságát, és szemét a sivár politikai homokbuckákról a magányos havasokra emelve föl, Bethlen Istvánban a nagy magyar politikai hegyláncnak utolsó oromzatát fogja látni, azoknak az irányt szabó, sors küldötte magyar nagyoknak egyikét, akikben időről időre szállást vesz magának az örök Magyarország lelke, akik fajtánk politikai szellemének evangélistái voltak. A lényeglátó magyar szemet a bethleni egyéniségben a nagy formátumon túl az igézi meg, ami benne nem is bethleni, hanem örök magyar lényeg, amiben történeti fároszainknak folytatása: az, hogy egyéni életévé éli a magyar sorsot, szinte szétoldódik a történeti időben, a magyar sors inkarnációja, annak az örök magyar szellemnek 20. századi megjelenítője, amely kiválasztottjainkban folytatja vándorlását a magyar időnek végezetéig.”⁵⁸

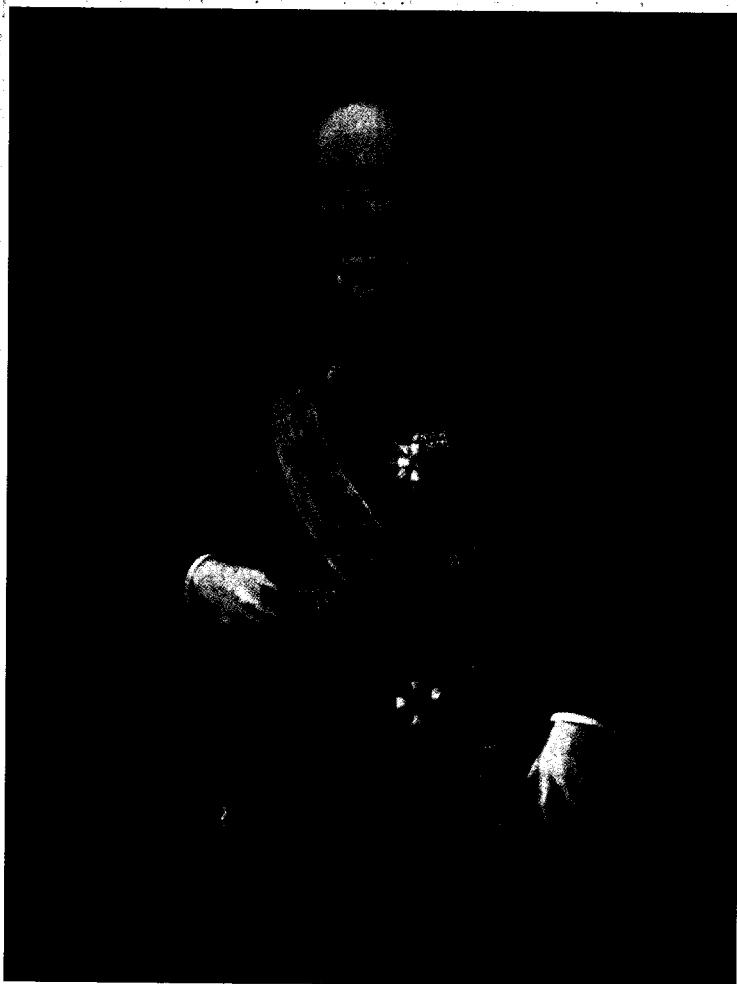
54 Bethlen István választói előtt. *Budapesti Hírlap*, 1934. január 30. 7.

55 Ravasz László: Bethlen István erdélyisége. *Magyar Szemle*, 1934/10. 106.

56 Lackó Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. *Valóság*, 1983/8. 17.

57 Súlyos vádlevél. *Népszava*, 1939. május 10. 1.

58 BARANKOVICS István: Nemzedékünk tanítómesterei. Bethlen István gróf. *Az Ország Útja*, 1939/7. 387–388.



Hoffmann Géza festménye Bethlen Istvánról

(*Képes Krónika*, 1931. április 19. 1. oldal)

Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata

A Magyarország élén 1921 és 1931 között miniszterelnökként álló gróf Bethlen István minden bizonnyal 1927-ben volt a politikai pályafutása csúcspontján. Nagy kormányzó pártja, az általa 1922-re összekovácsolt jobboldali konzervatív Egységes Párt¹ ugyanis az 1926 végén lezajló országgyűlési választásokon földcsuszamlásszerű győzelmet aratott, 172 mandátumot szerezve meg a 245 parlamenti helyből. A siker mértékét növelte, hogy az Egységes Pártot támogató indulók közül a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 35, a pártonkívüliek 3, míg a kormányhoz közeledő fajvédők szintén 3 mandátumhoz jutottak.²

A bethleni konszolidáció sikerét is jelző nagyarányú választási győzelmet követően a gróf méltán remélhette, hogy a politikai hatalom birtoklásán túl a magyar szellemi élet fontosabb pozícióit is felügyelheti. Annak érdekében pedig, hogy a mérvadó intellektuális körökben szélesítse az általa felépített rendszer talapzatát, illetve a jobboldali konzervatív értelmiséget tömörítse, saját kultúrpolitikai kezdeményezéseként 1927-ben az elnöklétével megalakult a két világháború közötti legrangosabb magyar konzervatív értelmiségi csoportosulás, a Magyar Szemle Társaság, amely 1927 és 1944 között kiadta a *Magyar Szemle* nevet viselő, havonta megjelenő kulturális, világnézeti és politikai folyóiratot.

Miként arra a miniszterelnök életrajzírója, Romsics Ignác rámutatott a grófról írt művében, a kormányhatalmat a kezében tartó konzervatív irányzat akkoriban nem rendelkezett önálló társadalomtu-

1 Teljes nevén Keresztény-Keresztyén, Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt volt.

2 KENDE János: Egy túlnyert választás – 1926. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Szerk. FÖLDES György – HUBAI László. Budapest, Napvilág, 2010. 128.

dományi orgánummal, az 1908-ban a Magyar Társadalomtudományi Egyesület által indított *Magyar Társadalomtudományi Szemle* és a gróf Tisza István korábbi kétszeres (1903–1905, 1913–1917) kormányfő által 1911-ben útjára indított *Magyar Figyelő* 1918-ban történt megszűnése óta. A kor ünnevelt írónője, Tormay Cécile révén szerkesztett *Napkelet* ugyanis szépirodalmi-kritikai lap volt, míg a *Protestáns Szemle*, illetve a katolikus *Magyar Kultúra* hangsúlyozottan felekezeti éllel bírtak, és ezért nem tölthették be a *Magyar Figyelő*, valamint a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* régi hivatását. Mindezzel szemben ugyanakkor a szociáldemokraták és a liberálisok, továbbá az 1920-as évek derekától már a kommunisták is saját elméleti folyóiratokkal (*Századunk*, *Szocializmus*, *Új Március*, 100 százalék) rendelkeztek.³

E felismeréstől vezérelve jutott Bethlen arra az elhatározásra, hogy a magyar szellemi élet hozzá közel álló képviselőit felkérje a *Magyar Szemle* elindítására. S bár az igencsak nívós szerkesztőbizottság elnöki tisztségét mindvégig az erdélyi származású arisztokrata töltötte be, a lap tényleges szerkesztője 1938-ig Szekfű Gyula történész volt, akit 1939-ben ebben a pozícióban Eckhardt Sándor irodalomtörténész-nyelvész váltott.

Szekfű Gyulának korábbról nem voltak komolyabb lapszerkesztői tapasztalatai. Szőke Domonkos történész meglátása szerint ezért a ki nevezésének minden bizonnyal politikai okai lehettek. Szekfű ugyanis a Horthy-korszak legismertebb és legnagyobb hatású historikusai közé tartozott, akinek az 1920-ban, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* címmel kiadott történetpolitikai műve⁴ a két világháború közötti időszak egyik szellemi alapvetésének számított. A kötetben Magyarország történelmének 1820-tól 1920-ig terjedő szakaszát hanyatlástörténetként határozta meg. Ebben a dekadens korban az általa „konzervatív reformernek” nevezett gróf Széchenyi Istvánt tekintette mintaadó-

nak, ami egybecsengett azzal, hogy a bethleni konszolidációs politika előszeretettel hangsúlyozta egy konzervatív színezetű reformpolitika végrehajtásának újbóli szükségességét, amelyet a megvalósítandó társadalmi stabilitás érdekében elengedhetetlen volna véghez vinni.⁵

1927. január 24-i keltezéssel ezért a kormányfő egy „nemzetnevelő” folyóirat szerkesztői feladataira felkérő levelet címzett Szekfű Gyulának. Miként a küldeményében fogalmazott: „[...] egy havonta megjelenő folyóiratra is gondolok, mely megismertetné olvasóival a külpolitika, szociálpolitika, a jogi, művelődési, gazdasági politika feladatait és eseményeit, s ez ismertetésekben igyekeznék belénevelni a lelkekbe a történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk és társadalmi állapotunk adta valóság képét; s a teóriáknak és improvizációknak veszélyeit. Az ily szemle a cél természeténél fogva távol állana a pártpolitikától, és a tudományos publicisztika eszközeivel világítaná meg tárgyilagosan, de minden oldalról a felvetendő kérdéseket.”⁶

A miniszterelnök megkeresését a történész elfogadta, és 1927 szeptemberében már meg is jelent a *Magyar Szemle* első száma, amelyet még 198 másik követett egészen 1944 márciusáig, hazánk német megszállásáig. A sikerre vitt bethleni konszolidációs politika egyik szellemi termékének számító lap indulásánál a szervezőmunkát Szekfű végezte, nála a kéziratok megjelenése esetén a szűkebben vett tudományos szempontok érvényesültek, míg a miniszterelnöknek az olyan személyek kiválasztásában volt szava, akik politikai vonatkozású dolgozatokat helyeztek el a folyóiratban. A *Magyar Szemle* szervezésekor Szekfű a neves legitimista liberális közgazdász és történetíró, Gratz Gusztávon keresztül tartotta a kapcsolatot Bethlennel.⁷ A szerkesztők és publikálók körét illetően Szekfű, ha valakitől személyi ajánlatokat elfogadott, az csakis a kormányfő lehetett. Ezt bizonyítja Bethlen azon 1928 februárjá-

3. ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 290. (a továbbiakban: ROMSICS, 2005).

4. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.

5. SZŐKE Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez. In: *Magyar történelmi tanulmányok*. XV. kötet. Szerk. FEHÉR András. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1982. 55–56. (a továbbiakban: SZŐKE, 1982).

6. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/1. jelzet, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1927. január 24.

7. SZŐKE, 1982, 59–60.

ban kelt levele, melyben arról tájékoztatta Szekfűt, hogy a kiadvány aktuálpolitikai tartalmú cikkeinek megjelentetéséért felelős személyként a szerkesztőbizottságban né Darányi Kálmán országgyűlési képviselő – későbbi földművelésügyi miniszter (1935–1939) és miniszterelnök (1936–1938) – foglaljon helyet, hanem a Bethlen-kormányban 1922-től 1926-ig a belügyminiszteri tisztséget betöltő Rakovszky Iván. Ahogyan azt a levelében megfogalmazta: „[...] tájékoztatni kívánlak arról, hogy elsősorban Rakovszky Iván személyére gondolok, és súlyt helyezek rá, hogy az itt szóban forgó politikai cikkek megírására mindenekelőtt ő kéressék fel. Természetesen Darányi Kálmán közreműködését is szívesen látom, ámde mégis Rakovszky Iván az, akit főleg erre a feladatkörre a magam részéről kiszemeltem. Légy kegyes tehát a dolgot a szerkesztőbizottság többi tagjával ily értelemben megbeszélni és engem megbeszélések eredményéről minél előbb értesíteni.”⁸ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Darányi Kálmán helyett végül az egykori belügyminiszter került be a lap szerkesztőbizottságába.

A már fentebb idézett Szőke Domonkos szerint a *Magyar Szemlénél* töltött időszak alatt gróf Bethlen István és Szekfű Gyula kapcsolatát mindvégig a politikai lojalitás, a kölcsönösen megnyilvánuló tekintélytisztelet jellemezte. Kettejük viszonya azonban ettől függetlenül nem nélkülözte a szigorúan tekintélyelvű, mindkét fél részéről tapasztalható hűvös távolságtartást, és olykor a burkolt szembenállást sem. Utóbbi részben abból fakadt, hogy a történésznek más volt az elképzelése a folyóirat rendeltetését illetően, mint a kormányfőnek. Bethlen ugyanis abban olyan lehetőséget látott, melynek révén a saját társadalmi nézeteit, illetve politikai felfogását mások útján is közvetítheti. Szekfű viszont a lapra olyasféle szellemi műhelyként gondolt, ahol az ellentétes vélemények szembesítésére is alkalom kínálkozik. Gyakorlatilag a kísérletező magyar reformkonzervativizmus magas szellemi színvonalon megfogalmazódott gondolatait ütköztetve ezen a vitaterepen a konszolidációs kormányzati politikával, melynek legfőbb képviselője

⁸ ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G628/1. jelzet, Bethlen István levele Szekfű Gyulához, 1928. február 23.

a szerkesztőbizottság felett elnöklő gróf volt. Minden nézeteltérésük ellenére Bethlen István és Szekfű Gyula együttműködésének alapja a politikai és eszmei síkon értelmezett konzervativizmus volt. Szekfű a konzervativizmusra úgy tekintett, mint ami megtartó és hagyományörző rendeltetése révén képes lehet megteremteni a társadalmi közmegegyezést. Bethlen ezzel szemben az ideológiához a gyakorlati politika oldaláról közelített. Számára az volt az elsődleges, hogy az 1918–1919-es baloldali forradalmak bukása után berendezkedő és önmagát „ellenforradalminak” nevező jobboldali konzervatív rendszerben a politikai hatalom (többek között a választójog korlátozott voltából kifolyólag) a történelmi vezetőrétegek, azaz az arisztokrácia, valamint a birtokos nemesség kezében maradjon, akiknek – megítélése szerint – a műveltsége és a vagyoni helyzete biztosítja azt, hogy az ország sorsát illetően felelős döntéseket hozhassanak.⁹

Maga a *Magyar Szemle* is alapvetően konzervatív beállítottságú folyóirat volt, ezen belül azonban liberális jegyeket is felvonultatott. Fennállása során mindvégig magas intellektuális nívót képviselt, méltán érdemelte ki, hogy a Horthy-korszak egyik legnagyobb példányszámban kiadott és legbefolyásosabb napilapja, a *Budapesti Hírlap* 1930 nyarán a „legelőkelőbb magyar folyóiratnak” nevezze a kiadványt.¹⁰

Amikor Szekfű 1943 májusában betöltötte a 60. életévét, a *Magyar Szemle* az évi 5. száma egy személye és munkássága előtt tisztelgő születésnap kiadás lett. Az ünnepi lapszámban többek között a fiatal Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke (1990–1996) Szekfű történetírói arcélét rajzolta meg, míg Gogolák Lajos történész és szlavista a nagy historikus nemzetpolitikai elképzeléseit mutatta be. Az előszót Bethlen István jegyezte. A gróf az írásában amellet szálalt síkra, hogy Szekfű a folyóirat szerkesztése során liberális gyakorlatot képviselt, ugyanakkor a munkaetika terén szigorúan tartotta magát gróf Széchenyi István azon nézetéhez, miszerint „mondj

⁹ Szőke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus választóján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez. *Századok*, 1993/5–6. 739–741.

¹⁰ Megjelent a Magyar Szemle júliusi száma. *Budapesti Hírlap*, 1930. június 29. 18.

a nemzet szemébe az igazat, még ha az kellemetlen és nem is hízelgő a nemzetre nézve”. Az exminiszterelnök szerint a közös munka könnyű volt Szekfűvel, mert „[...] sohasem volt az a szándékunk, hogy eltekintve a főbb irányítástól, a magunk véleményét a részletekben is ráoktrojálni akarjuk a Szemle írói gárdájára. Hiszen a Magyar Szemlének sohasem lehetett az a célja, hogy akár a Szekfű, akár az én politikai nézeteimnek legyen a rivaldája, hanem inkább olyan »tribune libre«-féle¹¹ akart lenni, ahol a közéleti kérdések emelkedett hangú, de szabad megvitatására adatik alkalom, amennyiben ennek a szabadságnak felhasználása összhangban áll a legfőbb nemzeti érdekek tízparancsolatával.” Írása végén Bethlen lándzsát tört amellett, hogy Szekfű Gyula 1927 és 1938 között kifejtett szerkesztői munkája idején a Magyar Szemle szerzői „[...] a közélet kérdéseihöz, minden pártpolitikai elfogultság fölött állva, a nemzeti politika legmagasabb szemszögéből igyekeztek hozzászólni, úgyhogy a pártpolitikától megmételyezett közéletünk sivár pusztaságain valóságos oázisként hatottak gyakran Szekfű előtérbe tolt szempontjai.”¹²

A miniszterelnök és a történész közötti tisztelet és megbecsülés kölcsönös volt, utóbbi a kortárs politikusok közül igazán csak Bethlennel rokonszenvezett. Hiszen ahogy egy Bajcsy-Zsilinszky Endrének 1942-ben címzett levelében leszögezte: „Tisza István politikáját mindig hibásnak tartottam, csak egyéniségét nagynak.”¹³ Szerinte a Tisza által alapított Magyar Figyelő, valamint Bethlen István Magyar Szemléje között az volt az alapvető különbség, hogy előbbit – a benne olykor Rusticus, azaz Vidéki álnéven publikáló – Tisza „[...] saját politikai céljai szolgálatába állította, abból harcos orgánumot alkotott, mely beleszólt a napi politika mozgalmaiba, amint hogy ugyancsak az ő erősen szubjektív színezett politikai meggyőződése volt nemegyszer a mérték is, mellyel a Magyar Figyelőben még irodalmi, művészeti és tudományos kérdéseket is bírálta”. Bethlen ezzel szemben éppen ellentétesen cse-

11 Szabad szószék. (francia)

12 GRÓF BETHLEN István: Előszó. Magyar Szemle, 1943/5. 225–226.

13 Szekfű Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endrének címzett 1942-es gondolatát idézi MISKOLCZY Ambrus: Csoportkép történészekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? Aetas, 2004/3–4. 302.

lekedett, és hagyta, hogy a Magyar Szemle – Szekfű szavaival élve – „politikamentes folyóirat” legyen, mi több, kormányfősége idején nemcsak elviekben, hanem gyakorlatban is helyeselte, ha a lapban kritikai észrevételeket fogalmaztak a kabinetje működését illetően. Szekfű a kiadvány nagy érdemének tartotta, hogy rendre helyet kaptak benne a határon túli magyarság helyzetével, valamint az utódállamok politikájával foglalkozó tanulmányok. A Felvidék viszonylatában ezeket a kezdetektől főképp Steier Lajos író-történész, míg Erdély vonatkozásában Jancsó Benedek történész-publicista, illetve Szász Zsombor jogi szakíró szerezték. Bethlen nagy hangsúlyt fektetett emellett arra is, hogy a folyóiratban publikációs lehetőséget biztosítson a fiatalabb értelmiségi korosztálynak, aminek nyomán előfordult, hogy a Magyar Szemle szerkesztőségi összejövetelein számos ifjú, esetenként egyetemi hallgató vette körül, akikkel ugyanolyan hosszasan és szívélyesen értekezett, mint a lap már idősebb munkatársaival.¹⁴ Szekfű Gyula véleménye szerint Bethlen István a Magyar Szemlében közölt írásokban megpróbálkozott „[...] utakat és módokat keresni az egyetemes magyar gondolat érvényesülésére. Nemzeti érzése divattól és illúzióktól meg nem tántorítva kutatja a horizonton felmerülő lehetőségeket, és követeli tőlünk azt a magatartást, mely a külső lehetőségek kihasználását meg fogja könnyíteni. Ennek szolgálatában nemegyszer erélyesen szembefordul a közvéleményen uralkodó tévtanokkal, s intelligenciánk elkésett asszimiláló álmainak ostorozása – folyóiratunk hasábjain – Széchenyi István akadémiai beszédéhez hasonlít bátorság; a tömeggel szembefordulása és az európai humanitás szempontjából, mely utóbbi ma is, mint száz évvel ezelőtt, azonos a magyarság igazi érdekeivel.”¹⁵

Bethlen István az ország érdekeit kívánta képviselni azt követően is, hogy 1931 nyarán – az 1929-ben kirobbant és hazánkba is begyűrűző nagy

14 Ezt erősíti meg a már fentebb említett Gogolák Lajos (1910–1987) visszaemlékezései is, aki 1929-től, tehát 19 esztendőskorától fogva publikált a folyóiratban. Ld. GOGOLÁK Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nóvé Béla. Holmi, 2001/3. 293–310.; Uő.: Romemlékek (II). Közzéteszi Nóvé Béla. Holmi, 2001/4. 498–517.

15 SZEKFŰ Gyula: Bethlen István gróf és a Magyar Szemle. Magyar Szemle, 1934/10. 285–288. (a továbbiakban: SZEKFŰ, 1934)

világgazdasági válság kihatásai nyomán – távozni kényszerült a miniszterelnöki bársonyszékből. Ennek szellemében 1933-ban előbb Németországban, majd Angliában volt előadókörúton, ahol a beszédeiben rendre felszólalt a történelmi Magyarországot 1920-ban a területének és lakosságának nagyjából kétharmadától megfosztó s egyúttal mintegy hárommillió magyart az utódállamok területén kisebbségi sorba taszító trianoni békeszerződés revíziója érdekében. Az általa elmondottakat befolyásos angol értelmiségiek köréből kemény kritikákkal illették, sőt nem sokkal később angol nyelven két olyan kiadvány is napvilágot látott, melyek közül az egyikben a gróf gondolatait bírálták, a másikban pedig a 19–20. századi magyar nemzetiségi politikát. Bethlenben ennek nyomán fogalmazódott meg egy idegen nyelvű magyar történeti összegzés megjelentetésének terve. Miként arról Kozma Miklósnak, a Magyar Távirati Iroda akkori elnök-vezérigazgatójának egy 1934 nyarán küldött levelében fogalmazott: „Külföldi előadói körutaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szereztem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern feldolgozása – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság.”¹⁶

Néhány hónappal később, a Magyar Szemle Társaság 1934. november 1-i ülésén született döntés arról, hogy az angol és francia nyelvű összefoglalás az ún. „Hóman-Szekfű” rövidített változata legyen, két kötetben. Az 1928 és 1941 között több kiadásban megjelent történelmi monográfiásorozat a *Magyar történet* címet viselte, és Szekfű Gyula közösen szerezte a mindmáig a legkiválóbb magyar középkorászok között számontartott Hóman Bálint későbbi kultuszminiszterrel (1932–1938, 1939–1942). A munkamegosztás értelmében a Hunyadi Mátyás 1458-ban történt királlyá választásáig szóló részeket Hóman jegyezte, a többi Szekfű. A két világháború között jóformán minden magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható és sok vonatkozásban napjainkig

16 FRANK Tibor: A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/6. 931.

haszonnal forgatható könyvsorozat rövidítését az állandó időhiányban szenvedő Hóman kedves tanítványára, Deér József történészre bízta, míg a saját részeit átdolgozását Szekfű maga végezte. Az elkészült munka több okból kifolyólag – példának okáért a külügyi vonalvezetés angol orientációval szemben fokozódó németbarátsága miatt – végül nem jelent meg, és az utókor számára is csak Szekfű 1940-re részben elkészült fejezetei maradtak fenn,¹⁷ melyek hazánk 1606 és 1939 közötti történelmét taglalták.¹⁸

A tervezett angol és francia nyelvű köteteket Bethlen István eredetileg a Magyar Szemle Társaság, valamint a szintén a vezetése mellett működő két szervezet, a Society of the Hungarian Quarterly, illetve a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie közös kiadványaként kívánta megjelentetni. E társaságokban az 1930-as évek derekától a Bethlen körül csoportosuló Nyugat-barát politikai-értelmiségi körök képviselői kaptak helyet,¹⁹ köztük Szekfű Gyula is, akinek a Society of the Hungarian Quarterlybe történő felvételét 1935-ben közvetlenül maga az exkormányfő indítványozta.²⁰ A hazai Nyugat-barát és németellenes politikai erők informális vezetőjévé az 1930-as évekre mindinkább Bethlen vált, ezen irányzat sajtóbéli orgánumává pedig az 1938-ban Pethő Sándor és Hegedűs Gyula újságírók által alapított és a liberális nagytőkés csoportok által finanszírozott *Magyar Nemzet* napilap. E lapban Bethlen ugyan nem publikált, ám annak irányító bizottsági munkájában részt vett,²¹ és az ő kérésére kezdett el írni az újságba Szekfű, aki azt követően, hogy 1940 nyarán Pethő Sándor halálos autóbalesetet szen-

17 SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002.

18 UJVÁRY Gábor: Kis magyar história – nagy-magyar történésztől. Szekfű Gyula és a *Magyar történet* rövid összefoglalásának kontextusa. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik: Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Uő. Budapest, Ráció, 2011. 251–288.

19 FRANK Tibor: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája, 1936–1944. *Filológiai Közöny*, 1978/1. 931–943.

20 Bethlen István e tárgyban Szekfű Gyulának 1935. július 17-én címzett levelét közli HUSZÁR Tibor: *A Magyar Szemle körül*. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. *Valóság*, 1993/12. 74.

21 ROMSICS, 2005. 403.

vedett, az életrajzírója, Dénes Iván Zoltán történész szerint rövid idő alatt a *Magyar Nemzet* szellemi irányítója lett.²² 1943–44 fordulóján itt jelentette meg vezércikkének formájában a *Valahol utat veszítettünk* címet viselő dolgozatát is, amelyben kritikával illette a 19. század második és a 20. század első felének liberalizmusát, valamint a népképviselői parlamentarizmust. A reformkori centralistákról (Csengery Antalról, báró Eötvös Józsefről, Szalay Lászlóról) ugyanakkor igen elismerően írt, amellyel érvelve, hogy az egyéni szabadság tényleges biztosítékát a centralisták klasszikus liberalizmusának követése révén lehet megteremteni. A szabad községek önrendelkezésén, az egyesülés és szervezkedés demokratikus jogán, továbbá a politikai hatalom, illetve intézményrendszer humanizmusán keresztül.²³

A centralisták eszmei hagyatékának méltatása Szekfű Gyula részéről nem volt előzmények nélküli, mivel az 1930-as évek második felében, a második világháború során, valamint a világháború befejeződése utáni időszakban gyakran írt az elődök példamutatásáról, a kíváncsok demokrácia mibenlétéről, illetve a politikai és társadalmi reformok szükségességéről.²⁴ Nem volt ez másképp 1945. április 13-án sem, amikor a nem sokkal korábban alakult Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete elnevezésű egyesület középiskolai történelemtanároknak szervezett fővárosi rendezvényén tartott előadást. Beszédében amellyel szállt síkra, hogy a világháború végére a történelmi középosztály „teljesen elvesztette tájékozódóképességét, és olyan politikai hibákat követett [el]”, melyek következtében a továbbiakban „[...] a magyar ipari és a mezőgazdasági lakosság feladata a nemzeti műveltség fenntartása és a hatalom gyakorlása”. Előadása végén a világháborúból a vesztesek oldalán kikerülő hazánk kényszerű reálpolitikai helyzetével számot vetve hallgatóságát arra figyelmeztette, hogy a „[...] német nép képtelen a kulturális fejlődésre és vezetésre, így a jövőben a felszabadítóink birodalmával [a Szov-

jetunióval] való kapcsolatainkat kell kiépítenünk. De kapcsolatot kell teremtenünk az orosz birodalom mellett a szomszéd szláv népekkel is, hogy a hatalomhoz jutott két új néposztály fiai már e történelemszemléletben nevelődjenek.”²⁵

A történész gondolataira néhány nappal később a befolyásos kommunista író és politikus, Révai József reagált a Magyar Kommunista Párt központi lapjában, a *Szabad Nép*-ben, melynek akkoriban a főszerkesztője volt. Írásában képletesen kezét nyújtott Szekfűnek, ugyanis a meglátása alapján „van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni”, abban, hogy a historikus a konzervatív beállítódása ellenére a parasztság, valamint a munkásság jövőbeni vezető szerepéről értekezett. Ugyanakkor a fenntartásainak is hangot adott; egyebek mellett utalva Szekfű Gyula és Bethlen István kapcsolatára. Szavai szerint jól látható, hogy „[...] az ellenforradalom egyik fő ideológusa, a bethleni korszak hivatalos történésze, új utakat keres, de arról, hogy ez az útkeresés az 1919-es ellenforradalom és a bethleni korszak elítélését jelenti-e, tőle magától még nem hangzott el vallomás”.²⁶

Révai cikke után a sajtóban egy terebélyes vita alakult ki a múlt és jövő vonatkozásában a magyar értelmiség helyéről és felelősségéről.²⁷ Ennek során például Darvas József, az egyik legjelentősebb népi író abbéli véleményének adott hangot, hogy a második világháború alatt a hazai értelmiségnek csak egy kicsiny szelete volt az, „[...] amely továbbra is a Szekfű-iskola híve maradt; inkább csak »konszolidációs« alapon volt nyilas- és németellenes: rebelliót látott a szélsőjobboldali zajongásban, és új Széchenyre vagy Deák Ferencre áhítozott; esetleg éppen visszakívánva Bethlen István »aranykorát«.”²⁸

A kibontakozó sajtóvitát a kommunisták terelték népfrontos merbe azáltal, hogy az 1945. júliusának derekán megrendezett könyv-

22 DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Pozsony, Kalligram, 2015. 363. (a továbbiakban: DÉNES, 2015)

23 SZEKFŰ Gyula: *„Valahol utat veszítettünk”*. Budapest, Magvető, 1987.

24 E témában bővebben ld. STANDEISKY Éva: „Morális nyugtalanság és féltő gond”. A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 2008/4. 73–109.

25 Szekfű Gyula: Az ipari munkásság feladata a nemzeti műveltség fenntartása. *Népszava*, 1945. április 15. 2.

26 RÉVAI József: Szekfű Gyula útja. *Szabad Nép*, 1945. április 19. 3.

27 Mindezzel összefüggésben ld. VARGA István: Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 621–627.

28 DARVAS József: Új szellemi frontot! *Szabad Nép*, 1945. május 13. 5.

napokon *Új Szellemi Front* néven jelentkeztek kiadvánnyal. Ebben a saját értelmezésük szerint foglalták keretbe a sajtócikkeket (csökkentve a népiek szerepét, a kommunista véleménnyel szemben fanyalgókat bagatellizálva, továbbá a nekik nem tetszőket kihagyva), de helyet adtak olyan írásoknak is, melyek nem jelentek meg azelőtt napilapokban.²⁹ Ezek közé tartozott Erdei Ferenc *A magyar értelmiség útja* című cikke is. A baloldali szociológus a Szekfű-Bethlen-párhuzamot azon a ponton vontta meg, ahol azt emelte ki, hogy a megítélése szerint az az értelmiségi réteg követheti a nagy hatású történelmet „[...] a demokratikus átalakulás útján, amely vele tartott a bethleni konszolidáció igenlésében is és a forradalmias fasizmus ellenzésében is. [...] Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és leg súlyosabb része. Az a rész ez, amelynek az államigazgatásban, szellemi kultúrában és gazdasági életben is a legnagyobb volt a súlya. Közelebbről példázva: a *Magyar Szemle* társasága, a *Magyar Nemzetnek* és a *8 Órai Újságnak* az olvasótábor. Vagy más példával: az az értelmiségi réteg, amelynek mindvégig Bethlen István volt a politikai ideálja, akkor is, amikor valóban már Gömbös és utódai uralkodtak.”³⁰

A vékonyka kötetben Szekfű Gyula *Új front – régi út* címen jelentkezett értekezéssel. Ebben rendkívül elismerőleg akképpen fogalmazott Bethlen Istvánról, hogy a gróf „[...] kívánságára elvállaltam a *Magyar Szemle* szerkesztését. Bethlen nem volt Tisza István, aki a *Magyar Figyelőre* saját nézetét kényszerítette rá, s aki például a legkompetensebb szakember, Horváth János³¹ véleményét is megkorrigálta, és visszautasította, mikor ez Adyt nagy költőnek jellemezte. Bethlen István kezdetől fogva nem avatkozott bele a szerkesztésbe – nem kívánta politikája támogatását – erre megvannak az ő napilapjai, mondotta nem minden megvetés nélkül –, és szó nélkül engedte, hogy több lényeges kér-

désben túlhaladjunk az ő politikája és társadalmi felfogása határain. Így a nemzetiségi kérdésben, a földreform s általában a szociálpolitika, a parasztkérdés dolgában. Egyes állandó munkatársaim, öregek és fiatalok cikkeiről tisztában voltam, hogy nem fedik Bethlen nézeteit, de nyugodtan közölhettem azokat Gratz Gusztávtól Kovács Imréig,³² nemcsak azért, mert tudtam, hogy ebből bonyodalom nem származik, hanem mert az volt a véleményem, hogy a nemzet és a társadalom haladóbb megfogalmazásait utóbb egyszer majd Bethlen István is magáévá fogja tenni. Olyannak ismertem meg, aki képes evolúción átmenni, és hiszem is, ha nem rohanja le őt Gömbös képében a durva hitlerizmus, a 'revolúcióra' talán nem lett volna szükség. A *Magyar Szemle* ezt a távolabbi, haladottabb Bethlen Istvánt akarta követni, s nézetem szerint ő ritka belátást, toleranciát és szerves nemzeti gondolkodást tanúsított, amikor ezt nekem lehetővé tette.”³³

Noha az egykori miniszterelnök nyitottságáról Szekfű rendkívül tisztelgően szólt, írása – miként arra Standeisky Éva történész rámutatott – főképpen azért kaphatott helyet a névtelen szerkesztő által tendenciózus jelleggel összeállított kiadványban, hogy a kommunisták vele is szemléltessék: szövetségesi táborukba Szekfű Gyula is beletartozik. A kommunista vezetés alatt az értelmiség széles rétegei megtalálhatják a számításait, ugyanakkor az értelmiségnek tudatosítania kell magában, hogy jövője nagymértékben függ a Magyar Kommunista Párt politikájának követésétől.³⁴

Néhány hónappal a nyári könyvnapok után Szekfű Gyula értelmiségiből diplomatává vált. 1945. október 15-én ugyanis rendkívüli moszkvai követnévézte ki őt a dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnöklété alatt álló Ideiglenes Nemzeti Kormány. Azt, hogy Bethlen István egykori híveként, konzervatív és katolikus meggyőződésű emberként mi-

29 STANDEISKY Éva: Csábtánc és kizsorítódsdi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 2005/4. 22–23. (a továbbiakban: STANDEISKY, 2005)

30 ERDEI Ferenc: A magyar értelmiség útja. In: *Új Szellemi Front*. H. n. [Budapest], Szikra, é. n. [1945] 35.

31 Horváth János (1878–1961) Kossuth-díjas irodalomtörténész, Szekfű Gyula egykori tanára és szellemi társa.

32 Kovács Imre (1913–1980) író, a két világháború közötti népi mozgalom egyik kiemelkedő alakja. Az 1939-ben alapított Nemzeti Parasztpárt politikusa, aki 1947-ben, még a nyílt kommunista hatalomátvétel előtt Nyugatra távozott.

33 SZEKFŰ Gyula: Új front – régi út. In: *Új Szellemi Front*. H. n. [Budapest], Szikra, é. n. [1945] 40–41.

34 STANDEISKY, 2005, 23.

ért vállalta el ezt a megbízatást, egy Kornfeld Móríc egykori nagyiparos bankárnak 1946 őszén küldött levelében azzal indokolta, hogy „[...] rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő befolyással. [...] Tárgyilag pedig: meggyőződésem, hogy az az ország érdeke, hogy a Szovjet lássa, hogy *akarunk* melléje állni, s főként, hogy a polgáriak, a szellem emberei s a katolikusok sem ellenség többé.”³⁵

Szekfű saját érvelésén túl még több magyarázat született az idők során a moszkvai követi tisztség elfogadásának indítékaival kapcsolatban. Az őt közeli ismerő népi író és falukutató, Szabó Zoltán egy 1956-os naplójegyzetében például így fogalmazott: „[...] Szekfű Gyula majdnem olyanformán jutott a moszkvai követséghez, mint Török Bálint a Héttoronyba: a »Zápolya-kor«-diagnózisát saját személyes sorsa is dokumentálta... Szekfű moszkvai kiküldetésének végső oka az volt, hogy az orosz ellenőrző bizottság egy tagja, magánjellegű formában természetesen, három igényt állított föl a moszkvai követ személyéről. Nevezetesen azt, hogy ne legyen 1. kommunista; 2. zsidó; 3. politikus. E negatív igényekhez egy pozitív ötlet is társult részükről: olyan embert, mint Szekfű Gyula, szívesen látnának!”³⁶ A Szekfűt szintén jól ismerő Staud Géza színháztörténész és bibliográfus pedig úgy emlékezett vissza, hogy amikor egy alkalommal a történetest megkérdezte, miért vállalta el a moszkvai követi posztot, az ekképp válaszolt: „[...] részben azért, hogy felkutassam és hazasegítsem Bethlen Istvánt; már majdnem Sztálinig jutott az ügy, de végül is próbálkozásom sikertelen maradt.”³⁷

Bethlen István gróf ugyanis az ország 1944-es német megszállását követően előbb a náci titkosrendőrség elől volt kénytelen bujkálni, majd pedig politikai passzivitásba vonult, és sem az Ideiglenes Nemzeti Kormányal, sem pedig a kommunista politikusokkal nem vállalt közösséget. Utóbbiak számára ezért a személye idővel kényelmetlenné vált,

35 Szekfű Gyula Kornfeld Mórícnak címzett 1946. november 22-i levelét idézi DÉNES, 2015, 374–375.

36 SZABÓ Zoltán: Naplójegyzetek (A historikus halálhírére emlékek elevenednek). *Látóhatár*, 1956/1. 20.

37 Staud Gézát idézi LACKÓ Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. *Valóság*, 1983/8. 13.

s így a szovjet megszállók 1945 tavaszán a Szovjetunióba szállították.³⁸ A gróf ügye terítékre került 1946 áprilisának közepén, amikor magyar kormányküldöttség érkezett Sztálinhoz. A moszkvai találkozón a diktátor felvetette, hogy az exminiszterelnököt ők tartják fogságban, mire Nagy Ferenc magyar kormányfő azt felelte, hogy nem bánják, ha nem tér haza, mivel szívesebben látnának helyette hadifogoly munkásokat és parasztokat. Az eseményen hivatalos követi minőségében Szekfű Gyula is jelen volt, ám nem szólalt fel a tárgyalás során.³⁹

A historikus passzivitásával kapcsolatban Dénes Iván Zoltán úgy vélte, Szekfű nem is tehetett, hogy kiáll a gróf érdekében, ám „[...] többé nem hihette azt, hogy az ő helyzete olyan, mint Török Bálinté, akit láncon hurcoltatott el a szultán, és Isztambulban a Héttoronyba záratott. Legfeljebb Werbőczy Istvánnal, a törökök által meghódoltatott Buda magyarjainak a törökök által kinevezett bírójával rokoníthatta volna magát.”⁴⁰ Miskolczy Ambrus történész mindezt azzal egészítette ki, hogy Szekfű Nagy Ferencnek, „[...] egy ilyen miniszterelnöknek, aki megtagadja elődjét, és egy olyan perverz alaknak, mint Sztálin, mit mondhatott volna. De honnan tudni, hogy nem próbált-e ez ügyben tapogatózni.”⁴¹ Miskolczy kérdésfelvetését osztja Monostori Imre irodalomtörténész is, aki szerint utólagos tévhit, hogy Szekfű semmit sem tett Bethlen szovjetunióbéli helyzetének javítása érdekében.⁴² 1946 májusában ugyanis Horváth Imre követségi titkár azt jegyezte fel, hogy „Bethlen István kiszabadítása érdekében Molotov úrhoz”⁴³ írt levelét Szekfű követ átadta Kálásnyikov úrnak. Ezenkívül átnyújtotta

38 ROMSICS, 2005, 429–441.

39 SZABÓ Éva – SZÜCS László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. *Új Fórum*, 1989/2. 45.

40 DÉNES, 2015, 381.

41 MISKOLCZY Ambrus: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűtlen időszerűsége. Szélgjegyzetek Dénes Iván Zoltán *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus* (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 2015/11. 92.

42 MONOSTORI Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei: 1945–1948. II. rész – Diplomáciai és pártszolgálatban. *Kortárs*, 2015/10. 65.

43 Vjacseszlav Mihajlovics Molotov (1890–1986) szovjet külügyminiszter.

Bethlennének⁴⁴ a Generálisszimuszhoz címzett kérvényét és a férjének írt három levelét. [A] Bethlen István részére Szekfű követ [által] magával hozott fehérneműcsomagot Kálásnyikóv úr egyelőre nem kívánta átvenni.⁴⁵

Bethlen István neje nem járt sikerrel Sztálinnál a férje szabadon bocsátása ügyében, aki így 1946 októberében – a hivatalos indoklás szerint – szívbénulás következtében egy moszkvai rabkórházban hunyt el. A szovjet fővárosban Szekfű Gyula 1948 őszéig teljesített diplomáciai szolgálatot. Ez idő alatt írta meg a *Forradalom után* címmel 1947-ben napvilágot látó visszatekintő munkáját, amelyben a Horthy-korszak egykori ideológusaként meglehetősen kritikus számvetést készített az elmúlt negyedszázadról. Könyvében a korszak számos negatív szereplője között Bethlent egyértelműen a pozitívak közé sorolta, és az „utolsó államférfiúnak” nevezte, ugyanis „[...] a tényeknek megfelelően, azok parancsára cselekedni tudott, s parancsuk alól nem vonta ki magát érzelmeknek, vágyálmoknak vagy vak szenvedélynek engedelmeskedve”. Véleménye szerint e kiváló réalpolitikus 1931-ben történt lemondása után „[...] egyetlen vezetőnk sem tudott megmaradni a tények útján, mindegyik mániákusan követte érzelmeit, szimpátiáját, félelmeit, s ezektől leigázva becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. Utódaihoz képest az egy évtizeden át az országot vezető erdélyi gróf megválogatta azt, hogy a kormányzati munkában kikre támaszkodott, ezért fordulhatott az elő, hogy „[...] nem vette igénybe az arisztokrácia, dzsentri és áldzsentri összes tagjait, maradtak még olyanok, akiket műveltségbeli és társadalmi hiányuk folytán nem tartottak érdemesnek a vezetők közé emelni”. Mindezekon felül Szekfű Gyula egyértel-

44 Bethlen Margit grófné (1882–1970) 1946 márciusában személyesen magának Sztálinnak címzett levelet a férje szabadon bocsátása érdekében. Amennyiben pedig ez nem volna lehetséges, úgy kérte, hogy legalább levélben tarthassa a kapcsolatot a hozzátartozóival. A küldeményére sohasem érkezett válasz Sztálintól.

45 Moszkva, 1946. május 14. Horváth Imre követségi titkár feljegyzése a szovjet külügyminisztérium balkáni osztályának vezetőjével a hadifoglyok ügyében folytatott megbeszélésről. In: LÁZÁR György: *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998. 48.

műen pozitívumként említette – Bethlen István egy 1937-ben írt publicisztikájára⁴⁶ hivatkozva –, hogy Bethlen azt a nézetet képviselte, hogy amennyiben valamilyen formában sor kerülne a trianoni békeszerződés revíziójára, úgy a nem magyar anyanyelvű lakosság miatt az ország nemzetiségi területek szerinti föderalizációjára lenne szükség, még hozzá a befogadó és keresztény magyar nemzeteszmény jegyében született ún. Szent István-i állameszme gondolatisága mentén.⁴⁷

A Bethlen Istvánról az 1945 utáni emlékezetpolitikában igen sokáig uralkodó egyöntetűen negatív képpel Szekfű a haláláig képtelen volt teljes mértékben azonosulni. Néhány héttel 1955. június 29-i, feltehetően kétoldali szívelégtelenség következtében bekövetkező halála után a Magyar Írószövetség *Csillag* nevű irodalmi és kritikai havilapjában posztumusz megjelent *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején* címet viselő rövid és lényegében véve önigazoló visszaemlékezése. Ebben amellet tört lándzsát, hogy az 1930-as évektől a mindinkább jobbra tolódó és a külügyi vonalvezetés terén fokozatosan berlini irányultságúvá váló kormányok ellenében „[...] számbavehető ellenzékét a régebbi politikusok hozhattak volna létre, amennyiben ők sem helyeselték a németbarát, hitlerista irányzatot. Ilyenek is voltak; bizonyára nagyobb számmal, mint ritkán hallható nyilatkozataikból képzelhető volt. Ilyen volt maga Bethlen István, aki hitlerista utódainak kormánya alatt már mindent nem helyeselt ezek politikájában, de aki mindvégig tartózkodott, hogy Horthy Miklós kormányai ellen nyíltan fellépjen, kibontsa az ellenzéki zászlót.”⁴⁸

Utolsó történetpolitikai írása is igazolja, hogy bár Szekfűnek voltak fenntartásai a Bethlen István által követett politikával szemben, mégsem tagadta meg az egykori miniszterelnököt, akinek maga is oly sokat köszönhetett. Hiszen a két világháború között számos esetben részt vett Bethlen intellektuális-közéleti vállalkozásaiban, ámde hosszú utat tett meg attól kezdve, hogy 1934-ben a *Magyar Szemlében* még Bethlen

46 GRÓF BETHLEN István: Szent István napján. *Pesti Napló*, 1937. augusztus 20. 1–3.

47 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983. 50–70.

48 Uő.: *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején*. *Csillag*, 1955/8. 1636.

Gábor erdélyi fejedelemhez, illetve gróf Széchenyi Istvánhoz hasonlította az egykori kormányfőt,⁴⁹ egészen az 1947-es *Forradalom utánig*, amelyben bár minden esetben pozitív összefüggésben írt Bethlenről, de ahogyan azt Gyurgyák János történész igencsak találóan megfogalmazta: „[...] egyfelől már szó sincs Széchenyi-féle magaslatookról, másfelől a magyar politikáról és társadalomról mondott kritika már prófétai he-
vületű.”⁵⁰

49 Uő., 1934, 288.

50 GYURGYÁK JÁNOS: Bethlen István a viták keresztttüzében. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY ZSEJKE. Budapest, Osiris, 2014. 201.



Kallós Oszkár Bethlen Istvánról készített fényképe
(Pesti Napló Képes Melléklet, 1934. október 6. 1. oldal)

Bethlen István megítéléséről

Bethlen István megítélése a 20. századi magyar történelmi több kiemelkedő személyiségéhez hasonlóan napjainkig nem egységes. Az ősi erdélyi nemesi családból származó gróf körül már életében is magasra csaptak az indulatok. Hívei és politikai barátai, mint például a közeli munkatársa, Sebess Dénes,¹ vagy a Corvin-koszorús író és újságíró, Surányi Miklós² nagy formátumú államférfiként jellemezték. Szekfű Gyula történész pedig a Horthy-korszak egyik szellemi alapvetésének tekintett *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának utolsó fejezetében amellet érvelt, hogy a magyar társadalom különböző osztályai Bethlen kormányzata alatt kezdtek felemelkedni arról a legsós fokról, melyen az első világháború utáni években egységesen nivellálódtak.³

Politikai ellenfelei közül Szabó Dezső Bethlenben a magyar „faji forradalom” egyik megghiúsítóját, a dualista politikai struktúra „visszatért bűnösét” látta, a bethleni konszolidáció rendszerét pedig „keresztény-nemzeti svindli kurzusként” és „görénykurzusként” írta le.⁴ Erdei Ferenc kiegyensúlyozottabb képet vázolt fel a miniszterelnökről az 1943-as balatonszárszói konferencián elmondott beszédében, mint Szabó. Bethlen szerinte hatalomra kerülve lényegében a Tisza István-féle liberális demokrácia rendszerét restaurálta, amely azonban a nyílt választójog visszaállításával és a földreform elodázásával éppoly kevés-

¹ SEBESS Dénes: *Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

² SURÁNYI Miklós: *Bethlen. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1927.

³ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 467.

⁴ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012. 57.

sé volt demokratikus, mint az elődje. Meglátása szerint Bethlen a konszolidációt rendkívüli politikai ügyességgel és céltudatossággal vitte sikerre: elejét vette a parasztság radikális földreform iránti törekvéseinek, a kisgazdákat felhasználta az antiszemita és legitimista csoportokkal szemben, a munkásságot pedig a városokban izolálta. A részben nyílt választójoggal megakadályozta a parasztság és a munkásság politikai térnyerését, földreform-politikájával pedig gátat vetett a parasztság gazdasági megerősödésének. A történelmi úri középosztály szerepe az államapparátus pozícióinak kiterjesztésével, valamint a gazdasági életbe történő állami beavatkozással ugyanakkor fokozatosan nőtt.⁵

A második világháborút követő kommunista hatalomátvétel után a Bethlen személyéről és politikájáról szóló diskurzus a diktatórikus viszonyok miatt egyoldalúvá vált, és Bethlent, a Horthy-korszak többi konzervatív jobboldali politikusához hasonlóan a *fasiszta* jelzővel illették. Az új irányt a moszkvai emigrációból hazatérő marxista történész, Andics Erzsébet jelölte ki, aki 1945-ben a Horthy-korszak politikai berendezkedését fasiszta típusú rendszerként határozta meg, melyet a polgári szabadságjogok lábbal tiprása, a szociális és nacionalista demagógia, az antiszemitizmus, minden haladó gondolat elnyomása, valamint a nemzet legjobbjainak üldöztetése és elpusztítása jellemezte. A magyar „ellenforradalom” szerinte az európai reakció élén haladt, megelőzve az olasz és a német fasizmust, azok útját egyengetve, megteremtve a kontinens első fasiszta diktatúráját. Bethlen 1921-es hatalomra jutásával Andics szerint intézményesítve lett a demokratikus törekvéseket még a csírájában elfojtó terror. A Nagyatádi Szabó István-féle földreform lényeges változások nélkül tartotta fenn a magyar birtokviszonyok „középkori struktúráit”, a rendkívül magasan megállapított megváltási ár pedig tönkretette a parasztokat. Az adórendszer igazságtalan volt, mivel csak a bevételek egynegyede származott egyenes adóból, a fennmaradó háromnegyed rész viszont a szegényebb, dolgozó osztályokat jobban megterhelő fogyasztási adókból folyt be. Vidéken és

a városokban ennek következtében a tömegnyomor és a pauperizmus vált jellemzővé.⁶

A közelmúlttal való szembenézés ezzel ellentétes példája volt az ideiglenes kormány által moszkvai követté kinevezett Szekfű Gyula 1947 karácsonyán megjelent *Forradalom után* című könyve. Ebben Szekfű konzekvensen ragaszkodott ahhoz, a már korábban kifejtett álláspontjához, miszerint Bethlen kortársai közül kimagasló, kiváló képességű államférfi volt. Őt tartotta az utolsó olyan magyar politikusnak, aki a tényeknek megfelelően, azok parancsára cselekedett, s nem pedig érzelmei és vágyálmai befolyásolták. A politikai elit véleménye szerint Bethlen bukásától kezdve képtelen volt hatékonyan irányítani az országot, és ő volt az, aki erdélyi származása ellenére sem helyezte, hogy a második bécsi döntést (1940. augusztus 30.) követően „Erdélyt ajándékba vegyük Hitlertől”⁷

Az első marxista szellemben írt magyar történeti szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla által 1951-ben szerkesztett, *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című munka volt. Ebben Bethlen a nagybirtokos-nagybirtokos osztályok érdekeinek képviselőjeként jelenik meg. A nyílt szavazás újbóli bevezetésével a dualizmus korabeli gyakorlatot újította fel, Nagyatádi földreformja pedig kettős célt szolgált: a nagybirtok régi hatalmának megóvását és megerősítését, illetve az ellenforradalmi rendszerhez hű személyek (csendőrök, jegyzők, katonatisztek) megjutalmazását. A kiosztott 900 ezer holdnyi föld a megművelhető földterületnek mindössze öt százalékát tette ki, s a törpebirtokosok ennek is csak egy részét, a rossz minőségű, szikes, árvízveszélynek kitett területeket kapták.

Az 1924-ben felvett népszövetségi kölcsön (mellyel az „imperialisták” – úgymond – a Horthy-rendszert kívánták gazdaságilag talpra állítani és megerősíteni) rendkívül magas, 7,5 százalékos kamatterheit

5 ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In: Uő.: *A magyar társadalomról*. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1980. 359–361.

6 ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945. II–21.

7 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947. 50–70.

szintén a dolgozó népre hárították, akiket ezen kívül a már fentebb említett igazságtalan adórendszer is sújtott.

A rendszer revizionista, imperialista céljaihoz az imperialista nagyhatalmak között találta meg a támaszait: elsőként Nagy-Britannia, majd később Olaszország felé orientálódott, végül pedig „Bethlen lelkes híve lett az imperialista Németországhoz való közeledésnek is”, ezáltal pedig elindítójává vált annak a politikának, amely Adolf Hitler csatlósává tette hazánkat.⁸

A Kádár-rendszer történetírását a lassú professzionalizálódás mellett a régi dogmák továbbélése is jellemezte. A korszak egyik reprezentatív történeti összefoglalójában, az 1964-ben Molnár Erik szerkesztésében megjelent *Magyarország története* második kötetében Ránki György írta a Horthy-korszakról szóló fejezetet. Ránki körmönfont, ügyesen taktikázó vezetőként jellemezte Bethlent, akit jó viszony fűzött Horthyhoz és a katonai fajvédő politikusokhoz is. Szerinte Bethlen a nagytőkésekre és nagybirtokosokra támaszkodva építette ki a különféle forradalmi munkás- és parasztmozgalmakkal szembeni erőszakszervezeteit, a csendőrséget és a rendőrséget, valamint a bírói szerveket. A kormányzó Egységes Párt is a társadalom legfelsőbb rétegeinek érdekeit szolgálta, a korlátozott választójog, valamint a „terrorválasztások” pedig garanciát jelentettek arra, hogy pártja sorait a hozzá hű személyekkel töltse fel.

Ránki úgy vélte, a rendszer nem nélkülözte a „terror fasiszta eszközeit”: a kommunista párt törvényen kívül helyezését és üldözését, a rendőri és közigazgatási önkényt, valamint a demokratikus szabadságjogok nagyfokú korlátozását. Az uralmi rendszer tehát fasiszta jellegű volt, melynek liberálisabb színezetet adtak a „konzervatív reakciós burzsoá törvényesség” bizonyos elemei: hivatalosan ugyan parlamentarizmus és többpártrendszer volt, mégis kíméletlen eszközökkel biztosították a kormánypárt egypártrendszerhez hasonlító hegemoniáját.

8 LUKÁCS Lajos: Ellenforradalom és fasiszmus Magyarországon (1919–1945). In: *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 439–457.

Egyes szabadságjogok (választójog, gyülekezési és egyesülési szabadság) formailag biztosítva voltak, alkalmazásuk viszont a rendőri és közigazgatási apparátus önkényétől függött.

A rendszer ideológiáját – melyet „áthatott a fasiszmus” – az ún. „szegedi gondolat” alapozta meg, egy pontosan soha körül nem írt, ám döntően antidemokratikus, nyíltan militarista, sovinszta és antiszemita eszmekör, melyet keresztény és nemzeti jelszavakba burkoltak.

A külpolitikai irányvonalat a szovjetellenesség és a revizionizmus jellemezte, a revizionista törekvések alátámasztására Bethlen kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó az ún. „neonacionalizmus” irányzatával olyan új eszmerendszert konstruált, mely a 19. századi, dinasztiaiakkal és külső ellenségekkel szemben fellépő nacionalizmus helyett a szocializmus elleni harcra összpontosított, szervesen összekapcsolva azt a magyar uralkodó körök külpolitikai törekvéseivel.⁹

Ránkihoz hasonlóan diktatórikus egypártrendszerként írta le Bethlen uralmi rendszerét Szinai Miklós és Szűcs László is, amikor 1972-ben sajtó alá rendezték Bethlen István titkosnak nevezett, ám valójában már akkor is hozzáférhető iratait. Szinai és Szűcs szerint Bethlen azért kerülhetett hatalomra, mert Apponyi Albertnél és ifjabb Andrássy Gyulánál is fiatalabb volt, és már korán szoros kapcsolatba került a szélsőjobboldal egyik vezető személyiségeivel, Gömbös Gyulával. Idősebb társaival ellentétben megértette, hogy „a régi rendszert csak új módszerekkel lehet restaurálni”.

Keményen fellépett a parasztság parlamenti képviselőjével, továbbá a baloldali és demokratikus mozgalmakkal szemben. A vesztes világháború és a gazdasági válság terheit kettejük szerint is a munkásosztályra, a parasztságra, valamint az értelmiségre hárította. A baloldallal szemben a nagybirtokos-nagytőkés rétegek érdekében összefogott a szélsőjobboldallal, ugyanakkor törekedett Gömbösék visszaszorítására is, mivel pontosan tudta, hogy a külföldi kölcsönöket csakis a tőke biztonságát is zavaró radikális jobboldal korlátozásával szerezheti meg.

9 RÁNKI György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: *Magyarország története.* II. kötet. Szerk. MOLNÁR Erik. Budapest, Gondolat, 1964. 378–394.

Bethlen „korrupt rendszere” gerincévé nem a saját pártját, hanem a neki kiszolgáltatott közigazgatási apparátust tette. A fontosabb társadalmi szervezetek a nagybirtokosoktól és a kormánytól függtek, a kormány pedig a fináncióktól. A politikai szabadságjogokat erősen korlátozták.

Bethlenék külpolitikai céljai a trianoni békeszerződés megváltoztatására irányultak. A történelmi kapcsolatok, valamint a közös revíziós célok érdekében igyekeztek jó viszonyt fenntartani a német uralkodó körökkel, de „kalandor külpolitikájában” meghatározó volt az angol-amerikai irányvonal is. A rendkívül súlyos pénzügyi, kamat- és visszafizetési feltételek mellett folyósított, rosszul felhasznált népszövetségi kölcsönt azért vette fel, hogy lazítson az ország 1920 óta tartó gazdasági és katonai ellenőrzésén. Az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság az elsősorban gazdasági eszközökkel dolgozó angol-amerikai politika válságát és Bethlen erre orientált politikájának a csődjét jelentette.¹⁰

Az MTA Történettudományi Intézetének 1969. október 10-i műhelybeszélgetésén Lackó Miklós történész fogalmazta meg először, bár kellő óvatossággal, hogy a Horthy-rendszer nem tekinthető fasiszta típusú rezsimnek. Az 1970-es években a tárgyyszerűségre törekvő történészek ezután Bethlennek és politikájának az elemzésekor egyre inkább már annak autoriter, semmint fasiszta vonásait hangsúlyozták ki. Ennek ellenére a keményvonalas marxista történész akadémikus, Nemes Dezső még 1976-ban is intranzigens módon ragaszkodott ahhoz, hogy Bethlen fasiszta volt, aki nyíltan hirdette és gyakorolta a „terrorista diktatúrát” a legális munkásszakszervezetekkel, a polgári ellenzékkal és nemritkán a kormánytábor egyes csoportjaival szemben is. Azonban az explicit módon megnyilvánuló terrorisztikus módszerek ellenére sem sorolta Bethlent a totális fasiszta diktatúra követői közé, szerintem ugyanis a gróf a kommunistákkal ellentétben a szociáldemokrata és polgári ellenzékkal szemben csak a diktatúra enyhébb eszközeit alkal-

10 Bethlen István titkos iratai. Szerk. SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kosuth, 1972. 7–51.

mazta. Bethlen István Nemes Dezső értékelése szerint tehát a „méréselkebb típusú fasiszta diktatúrának volt egyik jellegzetes, szélesebb látókörű és ravasz képviselője.”

Még ugyanebben az évben jelent meg a tízkötetesre tervezett (de végül csak hét kötetben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként elkészült 8. kötete, amely az 1918–1919 és 1919–1945 közötti korszakot taglalta, Ránki György főszerkesztésében. A többszerzős munkában L. Nagy Zsuzsa Bethlent a régi társadalmi hierarchia és a nagybirtokos-nagybirtokos osztályok hatalmának visszaállítójaként jellemezte. Az Egyesült Párttal kapcsolatban fontosnak tartotta kiemelni, hogy bár voltak elképzelések fasiszta tömegpárttá való kiépítésére, végül a politikai döntéseket meghatározó szűkebb csoport hatalmi eszköze maradt.

A bethleni rendszer fenntartásában a középrétegekre támaszkodó dzsentr-katonatiszti-szélsőjobboldali csoportok jelentős szerephez jutottak, de a konszolidáció tartalmához szervesen kapcsolódott a szélsőjobboldali fajvédő fasiszta elemek visszaszorítása. A választójogi rendszer a rezsim stabilitását biztosító eszköz volt, a vagyoni, műveltségi és egyéb cenzusok korlátozták a választójogot, a rendszer legkirívóbb vonása azonban a nyílt szavazás antidemokratikus módszere volt. A hatalom gyakorlásában pedig a konzervatív, diktatórikus elemek fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg a politikai gyakorlatot.¹²

Berend T. Iván szerint a népszövetségi kölcsönnel Bethlen a nagybirtok és a finánciók együttes hatalmi pozícióinak megerősítését kívánta elérni. Ezért annak mindössze 10 százalékát fordította produktív beruházásokra, 40 százalékát költötte a kormányzat a korábbi tartozások törlesztésére, a hitel egyharmadát a városok és a megyék kapták, a többit építkezésekre, fogyasztási, luxus- és földvásárlási célokra használták fel.¹³

11 NEMES Dezső: *A fasiszmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976. 127–143.

12 L. NAGY Zsuzsa: Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Szerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1976. 470–483.

13 BEREND T. Iván: Gazdasági stabilizáció és fejlődés a 20-as években. In: Uo. 498–499.

Bár Bethlen a fehérterrornak véget vetett, a forradalmak leveréséből született rendszerének Márkus László szerint maga is a „keresztény” és „nemzeti” jelzőket tette jelszávaivá. „Keresztény” volt abban az értelemben, hogy nem liberális és szocialista, hanem a tradíciókhoz ragaszkodó konzervatív. A „nemzeti” több dolgot is jelentett: Magyarország a Monarchiában bár nem volt önálló állam, de részese volt egy nagyhatalomnak. Az önálló államiság visszaszerzésével azonban elvesztette a nagyhatalmi státust. Ennek feltámasztása, az ún. „nagynemzeti” nacionalizmus volt a cél. De a nemzeti emellett jelentette a nemesi eredetű földbirtokos osztályok és a keresztény középosztály liberalizmusellenességét is.¹⁴

Bethlen miniszterelnökségének az addigiaknál tárgyyszerűbb, kiegyensúlyozottabb, a negatívumok mellett a rendszer eredményeire is hangsúlyt fektető bemutatását Romsics Ignác adta, a *Magyar História* címet viselő ismeretterjesztő sorozat keretében 1982-ben megjelent, *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című könyvében.

Romsics szerint Bethlen nevét a szélesebb politikai közvélemény már az első világháború utolsó szakaszában megismerte. A konzervatív és mérsékelt függetlenségi fiatal arisztokrata az egyenes, merev és makacs Tisza Istvántól eltérően ravasz, hajlékony és alkalmazkodó volt. Ugyanakkor sokat is tanult Tiszától: határozottságot, a kormányzás művészetét és az egyeduralomra való hajlandóságot. Világosan látta, hogy mind a történelmi középosztály, mind pedig a munkásság és a parasztság helyzete bizonyos, semmiképpen sem radikális reformokra szorul. Programadó beszédét konzervatív reformszemléletben tartotta meg 1919 februárjában, a Nemzeti Egyesülés Pártjának alakuló ülésén.

Hatalomra kerülve Bethlen belpolitikai célját Romsics az adott erőviszonyokon alapuló hatalmi-politikai egyensúly megteremtésében jelölte meg, melynek elérése érdekében a miniszterelnöknek egy szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormánypártra volt szüksége. Kezdetből fogva törekedett tehát a meglévő pártstruktúra felbomlasztá-

sára. A Friedrich István-féle 1919-es választójogi rendelet helyett (amely csaknem általános választójogot és titkos jelleget írt elő) új, életkori és műveltségi cenzus alapján jobban korlátozott választójogot vezetett be, az 1921-ben megkötött Bethlen-Peyer-paktum révén pedig a szociáldemokratákat rendszere lojális ellenzékévé tette. Ennek eredményeként 1922-től Romsics szerint lényegében az történt az országban, amit Bethlen és kormánya akart. Nem lehetett azonban olyan politikát folytatni, amely szögesen ellentmondott az Egységes Pártban egyesült társadalmi rétegek és politikai irányzatok érdekeinek. Társadalompolitikai szempontból a szerző pozitívként emelte ki a szociális gondoskodás kiterjesztését, mindenekelőtt az ipari munkások nyugdíjának bevezetését, kultúrpolitikai téren pedig a népiskolai programot és a három vidéki egyetem felépítését.

Az 1920-as évek második felére belpolitikai szempontból Magyarország Dél- és Kelet-Európa egyik viszonylag stabil országává vált. Az államhatalom szilárdabb, a kormány és a kormányfő tekintélye megingathatatlanabb volt, mint a dualizmus korszakában. A konszolidáció egyik lényegi tulajdonságává a nagy változásoktól és változtatásoktól való félelem vált, alaptörekvése pedig a konzervatív előrehaladás lett. A tekintélyelvű államrend olyan zárt és merev politikai struktúrán nyugodott, mely a különböző társadalmi-politikai erők szabad mozgását nagymértékben akadályozta. Terjedt a cím- és rangkórság, a Szekfű és Németh László által neobarokknak nevezett világ alapkategóriája a tekintély volt, akárcsak a barokk korának és világszemléletének.

Bethlen rendszere Romsics szerint a miniszterelnök 1931-ben történt lemondása után sem bukott meg vagy alakult át. Utódai ugyanis az általa kitaposott utat, az általa alkalmazott módszereket követték egészen 1944-ig, az ország német megszállásáig.¹⁵

A nyugati magyar emigráció egyik ismert személyisége, Borbándi Gyula író, a Szabad Európa Rádió munkatársa a hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében formált véleményt a bethleni konszolidáció-

14 MÁRKUS László: A politikai ideológia kérdései a 20-as években. In: Uo. 570–571.

15 ROMSICS Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Budapest, Gondolat, 1982. 26–268.

ról, amelyet ő tekintélyuralmi rendszernek nevezett, s amelyet szerinte, bár a „nemzeti újjászületés” jelszavára hivatkozva azt vallotta, hogy szakított az 1918 előtti rendszerrel, valójában a dualista Magyarország hibái és vétkei jellemeztek: a rendi gondolkodás, a rang- és címkórság, a társadalmi egyenlőtlenségek és a szociális bajok iránti érzéketlenség.

Bethlen gondolkodására és szemléletére szerinte is erősen hatott Tisza István autokratikus elemekkel átszőtt, de alapjában véve konzervatív liberális kormányzási módszere. Miniszterelnöksége alatt a főnemesi és nagybirtokos osztályra támaszkodott. Tekintélyelvű kormányzást folytatott, az uralmi rendszer viszont parlamenttel és más demokratikus intézményekkel volt enyhítve. Az Egységes Párt frazeológiájában fontos szerepet játszott a nacionalista, antidemokratikus és antiliberális „szegedi gondolat”.

Borbándi a Bethlen-korszak legnagyobb vétkeinek a visszaélésekre és erőszakra lehetőséget biztosító nyílt szavazási rendszert, az egészségtelen birtokmegosztást, valamint a parasztság körében már korábban is elterjedt születéskorlátozó eljárást, az ún. „egykézést” tartotta.¹⁶

Romsics-hoz és Borbándi-hoz hasonlóan jellemezte Bethlent Ormos Mária is az 1987-ben megjelent *Nácizmus-fasizmus* című könyvében. Bethlen szerinte sem tekinthető fasisztának, de még radikális konzervatívnak sem. Bethlen közép-kelet-európai értelemben ugyan magát liberálisnak tartotta, a nyugat-európai terminológia szerint azonban inkább újkonzervatívnak (antiliberálisnak) nevezhető.

A bethleni rendszert olyan autoriter politikai szisztémaként definiálta Ormos, amely a fasiszta törekvéseket alárendelte a konzervatív hatalomnak. A parlamentarizmus csak formálisan létezett: a kommunisták kivételével ugyan egyetlen párt sem volt betiltva, a cenzúra csak mérsékelten volt jelen, a jogszolgáltatás függetlensége pedig szervezetenként fennmaradt, a rendszer ennek ellenére mégis biztosította a végrehajtó hatalom cselekvési szabadságát az ellenzék megbénításával és azzal, hogy gazdasági-pénzügyi-politikai egyeztetést a kormány csak

a főbb gazdasági csoportok vezető szervezeteivel vagy képviselőivel, a testületek, egyházak vezetőivel folytatott.¹⁷

Bethlen István életének mindmáig legteljesebb szintézisét Romsics Ignác először 1991-ben megjelent, azóta pedig többször is kiadott (1999, 2005, 2013, 2019) *Bethlen István. Politikai életrajz* című munkája adja. Romsics a könyvében Bethlen életútját három nagy szakaszra bontotta:

1. Az 1918–1919-es baloldali forradalmak és a trianoni országcsönkítés előtt a fiatal erdélyi földbirtokos politikai nézeteire az agrárizmus, a történelmi elitizmus, valamint a markáns nacionalizmus volt jellemző. Az őszirózsás forradalom idején élesen bírálta Károlyiék földreformterveit és a progresszív vagyondézsmát. A Tanácsköztársaság alatt a bécsi székhelyű Antibolsevista Comité vezetője volt. A forradalmak és az igazságtalan trianoni békeszerződés sok kortársától eltérően Bethlent nem jobbra, hanem inkább balra tolták. „Liberalizálódásának”, vagyis jobbközépre kerülésének Romsics szerint négy oka volt: 1. a nemzetiségeknek mint a magyar állam integritását veszélyeztető tényezőknek a leválása; 2. a forradalmak tanulságai, melyek a dualizmus uralmi rendszeré társadalmi és politikai alapjainak kibővítése mellett szóltak; 3. a középrétegek 1919–1920-as jobboldali radikális, antiszemita megnyilvánulásai, melyek ellentétben álltak Bethlen ízlésével és politikai hitvallásával; 4. a győztes nyugat-európai nagyhatalmak liberális demokratikus államberendezkedése, melyhez egy legyőzött államnak alkalmazkodnia kellett.
2. Bethlen miniszterelnökként (1921–1931) neveltetéséből és politikai múltjából eredően a konszolidáció konzervatív formáját részesítette előnyben. Bemutatkozó nemzetgyűlési beszédében kormánya sürgős teendői között említette a cenzúra eltörlését és a polgári szabadságjogok biztosítását. A demokráciát ugyan formálisan elfogadta, ám alapelvét, az állampolgárok egyenlő politikai jogát és a „merev” többségi elvet elutasította. Ehelyett a mindenkori elitek

¹⁶ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski-Corvin, 1983. 34–57.

¹⁷ ORMOS Mária: *Nácizmus-fasizmus*. Budapest, Magvető, 1987. 452–459.

fontosságát hangsúlyozta. A zsidósággal kapcsolatban kijelentette, hogy ellene van „mindenféle lármás antiszemitizmusnak”, az állampolgári jogegyenlőség csorbítását pedig nem fogja eltűrni.

A konszolidáció politikai rendszere Romsics véleménye szerint autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A dualista időszakból átvette a polgári liberális intézményrendszert, a politikai hatalomért folyó versenyből viszont kizárt jelentős társadalmi csoportokat, a versenyben maradtak számára pedig egyenlőtlen feltételeket biztosított. Gazdaságpolitikája (agrárius múltja ellenére) az agrár- és iparszektor érdekeinek folyamatos egyeztetésén nyugodott. Az 1920-as földreformtörvény hiányosságait mérsékelte az 1924-es ún. „földreformnovella”. A kormányzat jelentős szociális és kultúrpolitikai reformokat hajtott végre, például szociális lakásépítési programot, a népiskolai hálózat fejlesztését és a társadalombiztosítási rendszer kiterjesztését.

Bethlen külpolitikai céljait mindig a nemzetközi viszonyok, illetve az ország vélt vagy valós nemzetközi helyzetének függvényében változtatta. A fő célja természetesen a trianoni békeszerződés revíziója volt. Miniszterelnökségének végére Magyarország kilépett a nemzetközi elszigeteltségből, és megtartotta külpolitikai mozgásszabadságát is. A kisantantot azonban nem sikerült felbomlasztania, és túlbecsülte Olaszország erejét, valamint kiegyensúlyozó szerepét is.

3. Az 1930-as évek évek második és a negyvenes évek első felében Bethlen, ha taktikai megfontolásokból is, de szövetségre lépett a demokratikus baloldallal, az egyre inkább tért hódító jobboldali radikalizmussal szemben. Ezzel jelentősen módosult a politikai helyi értéke. Külpolitikai téren fokozott jelentőséget tulajdonított a román-magyar viszony javításának, időnként egy Olaszországra támaszkodó lengyel-magyar-román szövetségben gondolkodott, hogy elkerülhetővé váljon a térség német-szovjet felosztása. 1938 márciusában, az Anschluss idején megállapította, hogy ez a lépés csökkenti az ország mozgásszabadságát, ebből kifolyólag pedig komoly veszélyt hordoz magában. Fokozatosan a Nyugat-barát po-

litikai erők egyik vezéralakja vált belőle. A második bécsi döntést annak ellenére is nagy balsejtelemmel figyelte, hogy az ítélet eredményeként húsz év távollét után visszatérhetett erdélyi otthonába. Éles kritikával illette az egyoldalú német orientációt, valamint hazánk belépését a Szovjetunió elleni háborúba, továbbá az értelmetlen hadüzeneteket a nyugati szövetségeseknek.

Bethlennek a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja rendkívül összetett volt, és korszakonként változott. Megítélésünk szerint Kopátsy Sándor ezért nem járt el körültekintően, amikor Romsics *Népszabadságban* megjelent cikkéből¹⁸ kiragadta Bethlen korai politikai gondolatvilágának egy elemét (ti. fiatalon bírálta az ipar és kereskedelem zsidó tulajdonba kerülését), és arra alapozva írt Bethlen nyilvánvaló antiszemitizmusáról.¹⁹ Ezzel ugyanis elkövette azt a hibát, amelytől már az Arthur Conan Doyle skót író műveiből ismert briliáns képességű detektív, Sherlock Holmes is óva intett mindenkit: a tényeket igazította az elmélethez, nem pedig az elméletet a tényekhez.

Romsics tudniillik világosan leírja a könyvében Bethlenről, hogy konszolidációs politikájában fontos szerepet játszottak a zsidó származású nagytőkések, 1928-ban módosította az egyetemi felvételi rendszert szabályozó numerus clausust, határozottan szembehelyezkedett Gömbös antiliberalis terveivel, valamint elítélte a zsidótörvényeket. A szélsőjobboldal „filoszemitának” bélyegezte, amiért nem szavazta meg 1938-ban az első zsidótörvényt, mivel azt vallotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási vagy származási alapon sérelem nem eshet. A második zsidótörvény ellen módosító javaslatokat nyújtott be, a kormány azonban elutasította őket. Az újvidéki vérengzések nyilvánosságra kerülése után az elsőők között volt, akik követelték egy vizsgálóbizottság felállítását. 1941 júniusában ellenezte a Szovjetunió elleni hadba lépést.

18 ROMSICS Ignác: Bethlen István életpályája. *Népszabadság* – Hétvége, 2013. október 5. 2-4.

19 KOPÁTSY Sándor: A legkevesebb bünt elkövető államférfi. *Új Egyenlítő*, 2013/8. 38-43.

1944 júniusában az országot megszállt németek elől rejtőzködő Bethlen hosszú emlékiratot állított össze Horthynak. Ebben arról igyekezett meggyőzni a kormányzót, hogy menessze a kollaboráns Sztójay-kormányt, mert maradása az ország további kiszolgáltatásával és a zsidóüldözések folytatásával járna. Új kormány kinevezését javasolta magas rangú katonákból és komoly szakemberekből, valamint azt, hogy állítsák helyre a belső rendet, és vessenek véget a zsidóüldözéseknek. Horthy úgy tűnt, hogy hallgathatott Bethlenre, mivel július elején leállította a deportálásokat, és elhatározta a Sztójay-kormány leváltását is.²⁰

Augusztusban hosszabb eszmefuttatásban (*A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat*) vetett számot az ország gyászos állapotával, amiért ő az 1932 óta hivatalban lévő miniszterelnököket okolta (kivéve Kállay Miklóst). Kárhoztatta a túlzott németbarátságot, a háborúba történő indokolatlan belépést, de kikelt a kollaborálás, a „zsidóknak barbár üldözése” és az ellenállás gyengesége ellen is.²¹

A háborús vereséget követően a szovjeteket nem érdekelte Bethlen 1931 utáni szerepvállalása. Ők csak egy reakciós grófort láttak benne, s miután nem tudták volna a saját céljaikra felhasználni, a Szovjetunióba szállították. Magyarország egykori miniszterelnökét egy moszkvai börtönkórházban érte a halál, 1946. október 5-én.

A rendszerváltoztatás hajnalán úgy tűnt, hogy a 20. századi magyar történelem szereplőiről – köztük Bethlenről is – sikerülhet egy konszenzuális képet kialakítani, melyet a történetírássadalom mellett a szélesebb közvélemény is magáévá tehet. Mára kiderült, hogy mindez hiú ábrándnak bizonyult, ugyanis az elmúlt években a politikai megosztottságot leképező diverzifikálódás jelei minden korábbinál szembe-tűnőbbekké váltak. A rendszerváltoztatást követő években körvonala-zódó demokratikus konszenzus politikai okokból felborult, amelynek következtében nemcsak Bethlen, hanem több más, a két világháború közötti magyar politikus esetében is a vulgármarxista toposzok újjáé-

ledése figyelhető meg. Kopátsy Sándor írása mellett erre példa Fekete György történelemtanár megalapozatlanul személyeskedő cikke a *Nép-szavában*,²² valamint Rozsnyai Ervin egyik közelmúltban közzétett tanulmánya. Utóbbiban ez olvasható: „A fasizmus két fokozata között nincs éles határ: Magyarországon az ellenforradalmi rendszer »totális« ultrafasizmusként kezdődött, majd a bethleni visszavonulás és konszolidáció »nem totális« fasizmusától többé-kevésbé egyenes utat tett meg a Sztójay-féle »totális« formáig, végül egy rövid »kiugrási« közjáték után Szálasi – mondhatni – ultrafasizmusához. A véres szimfónia, amely darutollas pokolhangzatokkal indult, az utolsó tételben visszakanyarodott az első tétel bevezető motívumaihoz.”²³ Ezek az Andics Erzsébetet és Nemes Dezsőt idéző leegyszerűsítések és egyoldalúságok nehezítik a 20. századi magyar történelem reális és árnyalt megismerését, és így azt is, hogy Bethlen István, aki talán mindmáig az utolsó magyar államférfi volt, elfoglalhassa az őt megillető helyet a nemzeti panteonban.

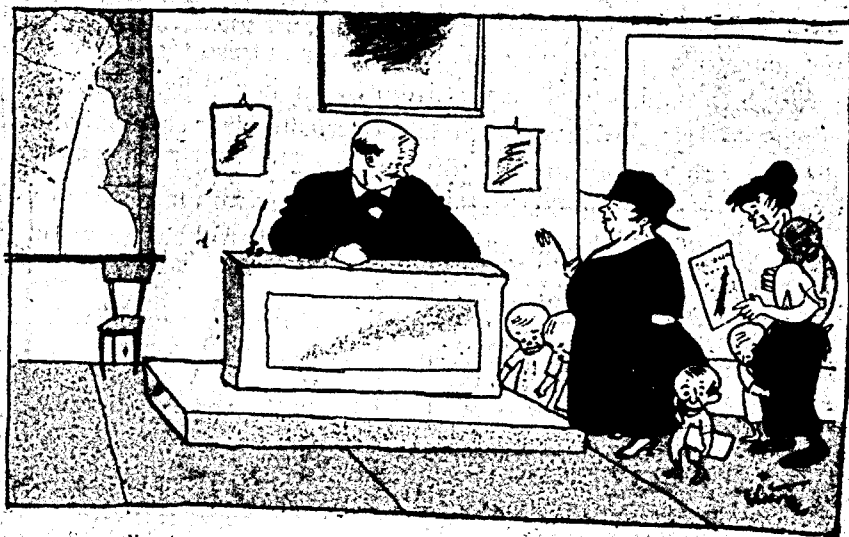
²⁰ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 430–431.

²¹ Uo. 432–434.

²² FEKETE György: A Horthy-rendszer jellegéről. *Népszava* – Szép Szó, 2013. november 2. 2.

²³ ROZSNYAI ERVIN: Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról. *Ezredég*, 2011/10. 67–78. (idézet a 73. oldalon)

Numerus clausus az elemiben



— Nagyságos asszonyé mind a gyerek?
— Nem, kérem, csak ez az egyik, a többiért hoztam el, hogy kijöjjön a percent.

A numerus clausust kifigurázó gúnyrajz 1920-ból
(Borsszem Jankó, 1920. július 18. 12. oldal)

A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban

Az 1918–1919-es baloldali forradalmak után Magyarországon hatalomra került új politikai rendszer konszolidációja érdekében az (első ízben) 1920 júliusában kormányt alakító gróf Teleki Pál miniszterelnököt ketős cél vezérelte: megerősíteni a konzervatív uralkodó körök pozícióit és ezzel párhuzamosan visszaszorítani a közéletben a radikális jobboldali csoportosulásokat. Utóbbiak követeléseit jórészt törvényes kérések közé szorítva igyekezett korlátozni vagy leszerelni. 1920. szeptember 26-án ennek egyik lépéseként a Nemzetgyűlés elfogadta az 1920: XXV. tc.-t, azaz az ún. numerus clausust. Ezen jogszabály ugyanakkor nemcsak a szélsőjobboldal követelményeire volt válasz, hanem szolgálni kívánta a trianoni országcsontkítás nyomán súlyos egzisztenciális gondokkal küzdő keresztény középosztály érdekeit is. A törvény szabályozta az egyetemekre, valamint a jogakadémiákra felvehető hallgatók számát, oly módon, hogy az megfeleljen a „népfajok, nemzetiségek” országos arányának. A felvételnél mindemellett tekintettel kellett lenni a „nemzet-hűségi és erkölcsi” szempontokra is.¹ S bár a törvényben a „zsidó” vagy „izraelita” kifejezések nem szerepeltek, a jogszabály célja mégis a zsidó vallású fiatalok diplomás értelmiségivé válásának korlátozása volt, s ezáltal a keresztény középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, továbbá majdani állásszerzésének megkönnyítése.²

A 19. század második felében, a polgárosodás és a gazdasági modernizációs folyamatok terén a magyarországi zsidóság jelentős szerepet vállalt. Az állami adminisztráció, valamint a vármegyei közigazgatás

1 BARTA Róbert: A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban. In: *Történeti tanulmányok*. I. kötet. Szerk. L. NAGY Zsuzsa–VERESS Géza. Debrecen, KLTE, 1992. 113.

2 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 140.

alapvetően a történelmi elit (arisztokrácia és a dzsentri réteg) kezében maradt, míg – a 20. század egyik legnagyobb hatású történetírójának, Szekfű Gyulának a szavaival élve – a „kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az industrializmus és pénzület szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és [az] embert.”³ A gazdasági élet mellett az ún. szabadfoglalkozású értelmiségiek körében volt még megfigyelhető a zsidóság foglalkozási koncentrációja. 1910-ben (amikor az ország összlakosságának 5 százalékát tették ki) az ügyvédek 45,2, az újságírók 42,2, az állatorvosok 40, a magánmérnökök 37,6, míg a színészek 22,6 százaléka tartozott az izraelita vallásfelekezethez.⁴ A többségében város lakó, az iskolázásra pedig általában nagy hangsúlyt fektető zsidóság számaránya az egyetemisták soraiban az első világháború előtt 25 százalék körül mozgott,⁵ míg 1918-ban 34 százalékra emelkedett.⁶

Az első világháború, valamint az azt követő forradalmak idején Magyarországon kiéleződtek az ellentétek a zsidó és nem zsidó társadalmi csoportok között. A Tanácsköztársaság bukása után az egyetemeken olyan diákszervezetek és csoportok alakultak, amelyek „a zsidók és a bolsevisták kitiltását”⁷ követelték a felsőoktatási intézményekből.

3 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 333.

4 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 83. (a továbbiakban: GYURGYÁK, 2001).

5 KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 14. (a továbbiakban: KOVÁCS M., 2012)

6 BARTA Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

7 Az elterjedt antiszemita érvelés szerint az 1919-es proletárdiktatúra a zsidóság műve volt, amelyik a gazdasági és kulturális hatalom megszerzése után a politikai uralom átvételére is törekedett. S bár a kommun felső vezetésében, valamint az alsóbb szinteken (a munkásmozgalmi vezetők, illetőleg a baloldali intellektüel társadalmi összetételéből adódóan) jelentős volt a zsidó vagy esetleg zsidóként azonosított személyek aránya, nem lehet kijelenteni, hogy a magyarországi zsidóság támogatta volna a Tanácsköztársaságot. Egyebek mellett azért sem, mert a vörösteror a soraikból is szedett áldozatokat (például ellenforradalmi szervezkedés vádjá miatt), továbbá a zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi vállalatokat és földbirtokokat is államosították.

Nem csekély részben ezen diákegyesületek nyomására az egyetemek és karok tanácsai már 1919 végén a hallgatói létszámok maximalizálásáról, illetve a zsidó származású diákok számának korlátozásáról határoztak.⁸ A Nemzetgyűlésben szintén felmerült a zsidóság gazdasági és kulturális életben érvényesülő befolyásának visszaszorítása. Utóbbi kapcsán az egyetemi szférában bevezetésre szánt szabályozás, egy esetleges numerus clausus (zárt szám) gondolata élénken foglalkoztatta 1920-ban (is) a honi közvéleményt.

S mivel megítélésünk szerint a közvélekedés megismerésének egyik hatékony és fontos eszköze a korabeli véleményformáló sajtó vizsgálata, tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyar társadalom különböző csoportjainak állásfoglalásait elsősorban a legkülönbébb világnézeti színezetű, de mégis jellegadó egykori lapok reflexiói alapján mutassuk be.

Ezek közül elsőként a magyarországi neológ zsidóság *Egyenlőség* című politikai hetilapja érdemel említést, amelyik még 1920 februárjában fogalmazott úgy, hogy a numerus clausus bevezetése „nemzeti öngyilkosság” lenne egy olyan ország számára, amely mindig is büszke volt a szabadságra, a függetlenségre és a szellemi nyitottságra. Gyökeresen szakítana azzal a hagyománnyal, amelyet Bocskai István, Bethlen Gábor, Apáczai Csere János, Eötvös József, Kossuth Lajos vagy Deák Ferenc neve fémjelez. A cikk felvetette a kérdést, hogy mi lett volna, ha évtizedekkel korábban kerül bevezetésre a numerus clausus, ez a „középkorinál rosszabb intézmény”? Minden bizonnyal akkor nem gazdagíthatta volna az egyetemes magyar kultúrát több jeles, izraelita vallású tudós, példának okáért Kármán Mór neveléstudós és oktatáspolitikai szakember, Simonyi Zsigmond nyelvtudós, Goldziher Ignác orientalista, de Acsády Ignác, Angyal Dávid és Marczali Henrik historikusok sem.⁹

Röviddel ennek az állásfoglalásnak a publikálását követően, 1920 tavaszán Szirmai Vidor ügyvéd szerkesztésében napvilágot látott *A magyar zsidóság almanachja. Védőírat* című tanulmánykötet. A könyvbe

8 GYURGYÁK, 2001, 118.

9 Numerus clausus. *Egyenlőség*, 1920. február 7. 15–16.

a hazai zsidó közélet olyan ismert képviselői írtak, mint Vázsonyi Vilmos egykori igazságügyi miniszter, Szabolcsi Lajos író-hírlapszerkesztő vagy éppen Blau Lajos, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója. A szerzők az 1914 óta elterjedt zsidóellenes vádak megcáfolására vállalkoztak. Úgy mint a politikai destrukció, a hazafiatlanság vagy esetleg a zsidó vallású katonák helytállása a hadseregben. E műben Komáromi Sándor író-hírlapíró taglalta a zsidóság viszonyát a magyarosodás kérdéséhez. Tanulmányában részletes statisztikai adatokra támaszkodva ismertette a zsidó diákság arányszámait az országban, a népiskoláktól kezdve az egyetemekig bezárólag. Rámutatott arra, hogy az iskolahálózat révén a dualizmus időszakában a zsidóság jelentős része megtanult magyarul egy soknemzetiségű országban, és a polgári jogkiterjesztés nyomán a magyar állameszmével nagymértékben azonosult. Éppen ezért értelmetlen velük szemben kifogásként támasztani, hogy „a tanköteles koron túl is egészen a főiskoláig, minden tanulási alkalmat viszonylagos számukat messze túlhaladó mértékben vesznek igénybe”.¹⁰ Tévesnek titulálta azt a nézetet is, miszerint a zsidóság „közművelődési törekvéseinek és az átlagot meghaladó tanultságának rovására destruktív tendenciákat szeret írni”. Tanulmánya végén pedig emlékeztette az olvasóit arra, hogy bár a történelmi Magyarország összeomlásakor a forradalmakban számos zsidó vagy zsidóként azonosított személy játszott szerepet, mégis – utalt vissza a nemzetiségi kérdés megoldatlanságára – „[...] olyan hazaáruló, aki hazáját eladta, viszonylag is kevesebb akad közöttük, mint ama nemzetiségek között, amelyek a magyar kultúra befogadására sem voltak hajlandók”.¹¹

A numerus clausust illetően gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek azok a sajtótermékek, amelyek a Bangha Béla jezsuita szerzetes és „sajtóapostol”, valamint támogatói által 1918 januárjában alapított Központi Sajtóvállalat érdekeltségébe tartoztak. Bangha lapjai útján a ka-

tolícizmus érdekvédelmét tűzte ki céljául, melynek feltételeként a modern, nem klerikális, de az egyház által irányított sajtó megteremtésére törekedett. A páter indulásként rögtön hét lap kiadására vállalkozott. Ezek közül a legfontosabb a *Nemzeti Újság* című napilap volt, amely a keresztényszocializmus, illetve a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) hivatalos lapjának tekintette magát. Túri Béla kanonok, országgyűlési képviselő szerkesztette, aki korábban a Katolikus Néppárt *Alkotmány* című lapjának szerkesztője is volt. A *Nemzeti Újság* után a délben megjelenő *Új Nemzedék* volt a legbefolyásosabb lap, melyet kezdetben a fajvédő eszméket valló újságíró, Milotay István vezetett.¹²

A Központi Sajtóvállalat portfóliójában szereplő lapok hazánk 1918-at követő tragikus helyzetét többek között a zsidóemancipációval elindult történelmi fejlődéssel indokolták. Ennek megfelelően rendkívül elítélő hangnemben foglalkoztak hasábjaikon a magyar zsidósággal.¹³ Példának okáért az *Új Nemzedék* szerint a dualizmus korában, „mikor a Terézváros még a Kárpátoktól az Adriáig terjedt”, a honi zsidóság kihasználta és kizsákmányolta a keresztény magyar népet.¹⁴ A főképpen a vidéki olvasóközönséget megcélzó, *Új Lap* címet viselő olcsó napilap pedig úgy fogalmazott, hogy a kiegyezés óta a zsidóság „[...] kipusztította a magyar alól a nemzeti vagyont, sajtóval megrontotta a magyar szellemet, pénzével megvásárolta a lelkeket. A háborúban elkeserítette, a háború után forradalomra uszította népünket, és utoljára kommunizmusával megsemmisített bennünket.”¹⁵ A *Nemzeti Újság* már 1919 végén nyíltan képviselte azt az álláspontot, hogy „a megkisebbitett Magyarországon csak az jusson álláshoz, hivatalhoz, akinek magyar szíve, magyar elve, magyar érzése van”, mindenki más pedig, akinek „csak geschäft a magyar név, de nem nemzeti öntudat”, távozzon ebből az országból.¹⁶

10 KOMÁROMI Sándor: A zsidóhitűek és a magyarosodás. In: *A Magyar Zsidóság Almanachja. Védőírat*. Szerk. SZIRMAI Vidor. Budapest, A Magyar Zsidóság Almanachja szerkesztőségének kiadása, 1920. 58.

11 Uo. 61.

12 KLESTENITZ Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk*, 2009/3. 171–177. (a továbbiakban: KLESTENITZ, 2009)

13 MONORI Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó, 1919–1920. *Médiakutató*, 2003/2. 46.

14 Elég volt! *Új Nemzedék*, 1919. október 14. 1.

15 Degenerált világfaj. *Új Lap*, 1920. február 18. 1.

16 A magyar intelligencia jövője. *Nemzeti Újság*, 1919. december 18. 1.

Mindezek tükrében közel sem meglepő, hogy ezek az újságok támogatták a numerus clausus törvénybe iktatását, annak kérdését a hasábjaikon folyamatosan napirenden tartották, és segítették a jogszabály elfogadása érdekében indított kampányt.¹⁷

A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja a készülő törvényjavaslatról 1920. augusztus 11-én és 24-én tartott tanácskozást, ahol Bernolák Nándor országgyűlési képviselő és debreceni egyetemi tanár a nemzetiségi, faji és vallási arányszámok törvényi szabályozása mellett állt ki.¹⁸ A nemzetiségi vagy vallási kvótát az *Egyenlőség* élesen elutasította. A lap szerint egy ilyen korlátozás után a zsidó fiatalok mindössze öt százaléka járhatna csak egyetemre; holott a zsidók közel sem ilyen arányszám-ban adóztak, soroztattak be az I. világháború idején a hadseregbe, és dolgoztak az ország felépítésén 1867 óta. Az újság leszögezte: a tudás és a tanulás nem „fajhoz kötött, nincs vallása”, az államnak pedig nem feladata azok kiválasztása, akik szellemi pályára mehetnek. A numerus clausus megszavazásával új fejezet kezdődne a magyar törvényhozás történetében: megszűnne a liberalizmus szelleme. Az *Egyenlőség* úgy vélte, hogy a tanszabadság korlátozásával az állam „másodosztályú állampolgárságot létesít, corpus separatumot¹⁹ teremt, mostohagyermeket tenyészt”.²⁰

Az *Egyenlőség*hez hasonlóan elmarasztalóan írt a numerus clausus-ról a liberális szellemiségű népszerű bulvárlap, *Az Est* is. Vezércikkében az újság akképpen fogalmazott, hogy a „magyar szabadságjogok csorbítását” jelentené a hallgatói létszámok korlátozása. A gyászos trianoni békeszerződés után újjáépítésbe kezdő országnak szüksége van minden egyes olyan diplomás fiatalember munkájára, akinek az „erkölcse nem rothadt”. Soraikból ugyanakkor az „érett, megfontolt, tudományosan gondolkodó magyar professzoroknak” kellene kiválasztaniuk a felsőoktatási tanulmányokra érdemeseket, nem pedig az államnak.²¹

17 KLESTENITZ, 2009, 181.

18 GYURGYÁK, 2001, 118–119.

19 Különálló test. (latin)

20 Öt százalék? *Egyenlőség*, 1920. augusztus 28. 1–2.

21 Ne felejtjük. *Az Est*. 1920. augusztus 27. 1.

A konzervatív beállítottságú, az ország egyik legnagyobb példányszámú és legnépszerűbb lapjának számító *Budapesti Hírlap* 1920. augusztus 31-i számában dr. Kovács Andor egyetemi magántanár, a büntetőjog elismert szakértője közölt vezércikket, aki elviekben nem utasította el a numerus clausust. Azon a véleményen volt, hogy a „szellemi proletariátus” felszámolása érdekében szükséges a hallgatói kvóta bevezetése. Ez azonban nem vonatkozhat kizárólag a zsidó származású tanulóakra, hanem minden diákra érvényesnek kell lennie. Azt az álláspontot képviselte, hogy „ki kell irtani a papíros-hallgatók típusát”, aki csak bukdácsolt az egyetemeken, majd „értelmi s ezzel járóan erkölcsi befejezetlensége” okán a forradalmak előtt és alatt „könnyű prédájává, majd katonájává lett a hangzatos áramlatoknak”. Írása végén azt javasolta, hogy a törvény mondja ki az egyetemi kurzusok látogatásának, illetőleg a kollokviumok teljesítésének kötelezővé tételét.²²

A mérsékelt konzervatív *Pesti Hírlap*ot is foglalkoztatta a numerus clausus kérdése. Az újság augusztus 25-i száma a *Budapesti Hírlap*-hoz hasonlóan amellet érvelt, hogy a zsúfolt egyetemeken korábban számos olyan hallgatót képeztek ki, akik a végzést követően nem jutottak álláshoz, emiatt frusztrálódtak, és a „szellemi proletariátust” szaporítva a polgári demokratikus forradalom, illetőleg a Tanácsköztársaság támogatói lettek.²³ Ennek megismétlődését elkerülendő a napilap szerint nem numerus claususra lenne szükség, hanem olyan kiválasztási rendszerre, amelynek révén „[...] az egyetem minél több oly fiatal embert

22 DR. KOVÁCS ANDOR: A főiskolai numerusz klauzus. *Budapesti Hírlap*, 1920. augusztus 31. I.

23 Ezen a ponton a szerző az ún. „szellemi proletariátus” mellett minden bizonyítással az olyan radikális baloldali, szabadgondolkodó, a dualizmus időszakában fennálló társadalmi és kulturális viszonyokkal elégedetlen diákegyesületekre, illetve azok tagságára is gondolt, mint az 1908 és 1919 között működő Galilei Kör. Érdemes ugyanakkor leszögeznünk, hogy a proletárdiktatúra támogatását illetően a Galilei Kör például megosztott volt. Tagjainak egy része nem kívánta át lépni a demokrácia és diktatúra közti határt, míg sokan mások közülük kiálltak a tanácskormány mellett. Erről bővebben ld. CSUNDERLIK PÉTER: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest, Napvilág, 2017. 315–336.

neveljen az élet számára, akik jeles munkásai lesznek a nemzet szellemi életének, akiknek hazaszüretete kifogás alá nem eshetik, s akiknek erkölcsi világnézete is minden kétségen felül áll”. Őket aztán ösztöndíjakkal; lakhatási és ellátási támogatásokkal kellene segíteni. Felvételüknél pedig „[...] nemcsak azt a szempontot kellene figyelembe venni, hogy ki a legjobb tanuló, hanem azt is, hogy ki a legmegbízhatóbb a hazafias érzés és az erkölcsi fölfogás tekintetéből is, felekezeti viszonyokra való tekintet nélkül”.²⁴

A magyar törvényhozásban 1920. szeptember 2-án kezdődött meg a numerus clausus, egészen pontosan „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szóló törvényjavaslat tárgyalása. A hónap végéig elhúzódó parlamenti vita felszólalóinak hosszú sorában Usetty Ferenc kormánypárti képviselő, a jogszabálytervezet előadója volt az első. Őt a törvényjavaslatot beterjesztő vallás- és közoktatásügyi miniszter, Haller István követte. Haller néhány hónappal korábban még nem támogatta a numerus clausus bevezetését, mivel úgy ítélte meg, hogy az rontana a nehéz külpolitikai helyzetben lévő ország megítélését.²⁵ Szeptemberben viszont már azon a véleményen volt, hogy a kérdés nem foglalkoztatja a külföldet, mivel az a közállapotok konszolidálásában érdekelt hazánk kapcsán. Szavai szerint „[...] nekünk is egyetlen kötelességünk van: erőt mutatni, erőt teremteni, belső konszolidációt, amely azonban magyar és nemzeti legyen, s ha nekünk lesz ilyen belső erőnk, akkor nem fog a világ azzal törődni, hogy vajon mi numerus clausust hoztunk-e be, vagy nem. Ők erős kezet keresnek, s ha a mi kezünk erős lesz, keresni fogják azt a kezet, s nem fognak törődni azzal, ami egyébként itt történik.”²⁶

Felszólalásában a kultuszminiszter elismerte, hogy az egyetemeken bevezetésre szánt kvóta a magyarországi zsidóságot fogja a legérzékenyebben érinteni; mivel ők voltak azok, akik „a legnagyobb számban tolultak a felsőbb oktatásra”. Haller az expozéjában kiemelte: a nume-

rus claususszal az a cél, hogy a felsőoktatásból ne Pikler Gyulák, Jászi Oszkárak vagy Alexander Bernátok kerüljenek ki,²⁷ hanem olyan tudós emberek, akiknek nem célja az, hogy „[...] idegenben keletkezett elméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva, akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni a külfölddel”. Szükségesnek nevezte ezt követően olyan tanárok kiképzését az egyetemeken, akik aztán a diákjaikat „[...] öntudatosra tegyék, megerősítsék, kifejezésre hozzák, hogy az ő nevelésük, tanításuk alól ne szűrke kultúremberek, hanem magyar kultúremberek kerüljenek ki”. De a felsőoktatás szabályozásától nemcsak nemzeti érzelmű tudósok és tanárok kinevelését remélte a kultuszminiszter, hanem olyan írókét is, akik „[...] nem magyar nyelven írnak csupán, hanem akik magyarán írnak, akik magyar érzéssel írnak, [...] akik megszerettetik és megkedveltetik mindazt a szépséget és jót, ami a magyar nemzet életében és történetében van”.²⁸

A vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédét a katolikus sajtó lapjai elismerően fogadták. Az *Új Nemzedék* úgy vélte, hogy a jogszabálytervezet „a két forradalom élményeinek és keserű tapasztalatainak politikai és közművelődési leszűrését, illetve kodifikálását célozza”, s emiatt „bátran és gyökeresen” szakít a tanszabadság elvével. Célja „vitathatatlan közérdek”, mivel az „értelmiségi proletariátus” további növekedését próbálja megakadályozni, mely olyan „[...] elégtelen és forradalmi gyúanyag, amely egész társadalmi és állami struktúránkat levegőbe röpítéssel fenyegeti”.²⁹ A *Nemzeti Újság* szerint még egyetlen ország sem volt a történelemben, amelyik „türelmesebb és öngyilkosabb” közoktatási politikát folytatott volna, mint Magyarország a kiegyezést követően. Ezt az irányt nem lehet tovább vinni, mert abban az esetben „bátran rázárhatják a kriptaaajtót a Csonka-Magyarországra”.³⁰

²⁴ Numerus clausus. *Pesti Hírlap*, 1920. augusztus 25. 1.

²⁵ Kovács M., 2012, 92.

²⁶ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 464.

²⁷ Ez esetben három olyan zsidó származású értelmiségiről volt szó, akik a forradalmak után nyugdíjazva lettek, vagy emigrációba kényszerültek.

²⁸ Haller István kultuszminiszter teljes beszédét ld. itt: *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 149–159.

²⁹ A numerus clausus. *Új Nemzedék*, 1920. augusztus 26. 1.

³⁰ Magyar iskolapolitika. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 2. 1.

Haller István ennek meggátolására tett kísérletet azzal, hogy meghirdette új kultúrprogramját a keresztény magyar értelmiség megteremtésére. A lap szerint korábban a magyar kultúra „szívós törzsét” még „a kommün véres szekeréjének csapásai” sem tudták ledönteni, de túlélte azt is, hogy törzsére „élősdí folyondárok egész serege tapadt”. Most pedig ezen új nemzeti kultúrprogram keretében elsőrendű feladat „[...] az élősdieknek a kiirtása, megakadályozása annak, hogy a magyar kultúra fájának életnedveit ezután is idegen testek szívják el”.³¹

A mindenkori közoktatásügyi kormányzat hivatalos orgánuma-ként számontartott *Néptanítók Lapja* Haller István beszédét teljes terjedelmében közölte³² (akárcsak a parlamenti vita során 1920. szeptember 21-én elhangzott záróbeszédét).³³ A lap szerkesztője, Kőrösi Henrik pedagógiai szakíró igen elismerő hangnemben tájékoztatta olvasóit a kultuszminiszteri expozéről. Cikke elején még sajnálattal állapította meg, hogy „idegen példák után indult a magyar értelmiség, és megfeledkezett a mi speciális viszonyaink követelményeiről”. Méghozzá arról, hogy „a nemzet erejének egyedüli forrása: a hazai talaj, és hogy a fejlődés is csak nemzeti irányú lehet”. Éppen ezért „az újjászületés kultúrpolitikájának”, azaz a Haller István által kijelölt új kultúrprogramnak „[...] vissza kell térnie arra az útra, amelyről a forradalmi idők letértették. Meg kell találnia elsősorban a destrukció ellenmégét, hogy felszabadíthassa a lelkeket az idegen bilincs alól. Ennek egyedüli módja, hogy visszavezetjük az ifúságot azokhoz az ideálokhoz, amelyeket a magyar klasszikusok képviselnek. Petőfi, Arany, Tompa és Vörösmarty szellemé költözzék újra a kifosztott lelkekbe, és az ő nemes költészetükben tisztuljon meg újra a nemzet.”³⁴

A katolikus lapok publicistáival, valamint Kőrösi Henrikkel ellentétben más lapok már lényegesen kevésbé voltak megértőek a vallás- és

közoktatásügyi miniszter által beterjesztett törvényjavaslattal kapcsolatban. Példának okáért az *Egyenlőség* azon az állásponton volt, hogy a legújabb kori magyar liberalizmus két végpontja a zsidó vallás 1895-ös recepciója, illetőleg az 1920-as numerus clausus. Érvelésük szerint bár „a liberalizmus napsütése – mint mindenütt a világon – rengeteg szemetet érlelt nálunk is”, mégsem szabad elvetni a polgári jogegyenlőségen (is) alapuló liberális eszmeiséget, mert hazánk történelmében, különösen 1867 után „[...] a liberalizmus mindenha ölelkező ríme volt a nemzet politikai, kulturális és gazdasági fejlődésének”. Az újság emlékeztette olvasóit arra, hogy a magyarországi zsidóság fokozatos jogkiterjesztése úgyszintén a liberális szellemiség jegyében ment végbe. A lap hamisnak nyilvánította azt az érvrendszert, miszerint a klasszikus, reformkori és 1848-as liberalizmus lényegesen jobb volt a kiegyezést követő liberalizmusnál, amely az antiliberális retorika szerint romlásba taszította a nemzetet (hasonlóan érvelt a Nemzetgyűlésben Haller is, amikor akképpen fogalmazott, hogy a liberalizmus 1867 után „nemzetietlenné” vált, majd az anyagi és erkölcsi fejlődés „kálváriájához” sodorta az országot).³⁵ Mégpedig azért, mert „a 67 utáni liberalizmus nem a rózsafán nőtt, és akik csinálták, nem egy idegen bolygóról toppantak le váratlanul”, hanem már 1848-ban is aktív politikai szerepet vállaltak: Deák Ferenc, idősebb gróf Andrássy Gyula, Eötvös József vagy éppen Trefort Ágoston.³⁶

A liberalizmus szellemiségével való szakításra helyezte a hangsúlyt Az *Újság* címet viselő lap is. E sajtóorgánumot 1903-ban még gróf Tisza István alapította, és az újság az egykori kétszeres (1903–1905, 1913–1917) miniszterelnök által képviselt konzervatív liberális eszmeiséget hirdette. A lap metsző kritikával illette a kultuszminisztert, amikor vezércikkében megállapította: „[...] Haller István kultuszminiszter úr ma nyugodt, meritorikus³⁷ beszéddel okolta meg az egyetemi numerus clausus ügyét. Ha meg nem előzte volna egy esztendő veszedelmes, igazságtalan izgatása, ha nem az antiszemitizmus i-jére készült volna pontnak, erről

³¹ Magyar kultúrprogram. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 5. 1.

³² Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédei a numerus claususról és a fölvételi vizsgákról. *Néptanítók Lapja*, 1920/37–39. 2–14.

³³ Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter záróbeszéde a numerus claususról. *Néptanítók Lapja*, 1920/40–43. 1–10.

³⁴ KÖRÖSI HENRIK: A magyar klasszikusok. *Néptanítók Lapja*, 1920/37–39. 23.

³⁵ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 159.

³⁶ Az apró füvek. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 4. 4–5.

³⁷ Értékes, érdemdús. (latin-görög)

a kérdésről objektív, hasznos vita fejlődhetett volna ki, s mindennemű szempontból tisztázhatták volna ezt a kérdést úgy, ahogy Haller miniszter tisztázta az ő keresztényszociális szempontjából. [...] Haller miniszter tehát szeretne nem liberális lenni, de ezzel a javaslatával nem tette. Megtette azzal a tendenciával, amelyet azonban tagad, az antiszemitával.”³⁸

A *Budapesti Hírlap* egyetértett a közoktatási miniszter azon megállásával, miszerint az országnak nemzeti érzelmű értelmiségre (írók, tanárok, jogászok, orvosok stb.) van szüksége. Feltette viszont azt a kérdést, hogy Haller a nemzetgyűlési felszólalásában elrettentő példaként miért csak Pikler Gyulát, Jászi Oszkárt és Alexander Bernátot említette, amikor köztudott, hogy a forradalmakat olyan „színmagyar” értelmiségiek is támogatták, mint Ady Endre vagy Móricz Zsigmond? Rajtuk kívül „áltudósok, áltanárok, álgalileisták és a zsargonírók tömege mind ott üvöltött a Károlyi Mihály sleppjében, meg a szociáldemokraták, az úri demokraták és a köztársaságosok”. Az újság szerint a korábban már eltörölt, de 1920-ban visszaállított botbüntetés, valamint a terítéken lévő numerus clausus ügye nem segítik előre Magyarország konszolidációját. Ezek a rendelkezések ugyanis „[...] csak hűsítő citromvizek a lázas beteg kiszáradt torkának pillanatnyi enyhítésére, de nem orvoságok a komoly bajok ellen”. A felsőoktatási arányszámok korlátozásával a „szellemi proletariátust” eltüntetni nem lehet, és éppen emiatt a numerus clausust „[...] lehet külső, alkalmi esetleges körülmények szerint szükséges rossznak elfogadni, de azt őszintén és bátran meg is kell valani. Nemzetmentő reformnak, a művelődés hathatósabb eszközének, közoktatási módszernek előléptetni nem lehet.”³⁹

A *Magyarország* című, ellenzéki beállítottságú – és egykoron Károlyi Mihály tulajdonában álló – napilap szeptember 3-án megjelent vezércikke úgyszintén bírálta a numerus clausust. Írója úgy vélte, hogy „a tanszabadság intézményes megszorítása” nyomán nehezen lehet elképzelni azt, hogy a szabályozásnak „[...] az egyetemi oktatás terén való életbe léptetése ne járjon igazságtalan és káros kedvezésekkel vagy el-

nyomással. Ez pedig osztályharcokat teremthet, amitől okos és előrelátó nemzeti politikának tartózkodnia kell.”⁴⁰

Az ugyancsak az ellenzéki sajtó táborába sorolt és szociáldemokrata értékrendet képviselő *Népszava* – több helyütt is cenzúrázott – írása sem fukarkodott a kemény fogalmazással: a felsőoktatásban megítélésük szerint csak „az egészséges szelekció javára lehet léket ütni”, elkerülve ezáltal azt, hogy a felvételi eljárás során politikai, nemzetiségi vagy esetleg vallási szempontok érvényesüljenek. Leszögezték: minél hamarabb az ingyenes, kötelező, nyolcéves elemi oktatás bevezetésére lenne szükség,⁴¹ nem pedig a tanszabadság korlátozására, amely „[...] nemcsak az egyénre káros, hanem még inkább az ország kultúrájára lehet végzetes, és az ország népének átlagos műveltségét néhány év alatt olyan alacsony nivóra süllyesztheti, amit behatóbb tanügyi politika azután évtizedek múlva sem hozhat helyre”.⁴²

A numerus clausus parlamenti vitája során egyértelműen a jogszabálytervezet törvényi erőre emelése mellett állt ki a 20. századi magyar katolicizmus egyik legjelentősebb alakja, Prohászka Ottokár. A székesfehérvári püspök 1920. szeptember 16-án nagy beszédet mondott a Nemzetgyűlésben, melynek elején azzal érvelt, hogy miután az egyetemeken több diplomást bocsátanak ki – például jogászból vagy orvusból –, mint amennyinek a trianoni Magyarország állást képes biztosítani, ezért szükséges a felvételi arányszámok korlátozása. Szavai szerint „[...] a numerus egy nagy nemzeti érdeket hangsúlyoz: biztosítani akarja a magyar középosztály számára a kenyeret”. A folytatásban arról értekezett, hogy a jogszabály nem a zsidóság ellen, hanem „a magyar középosztály leromlása ellen és a magyar faji géniusz veszélyeztetése ellen” irányul. A következőkben „a napba öltözött ember” (ahogyan Gárdonyi Géza nevezte 1912-ben Prohászkt) hangot adott annak az 1890-es évek óta következetesen képviselt meggyőződésének, miszerint hazánkban a zsidóasszimiláció – eltekintve néhány kivételes esettől – alapvetően kudarcba fulladt, s így

³⁸ Numerus clausus. Az *Újság*, 1920. szeptember 3. i.

³⁹ Haller kultúrpolitikája. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 3. i.

⁴⁰ Tanszabadság. *Magyarország*, 1920. szeptember 3. i.

⁴¹ A nyolcosztályos népiskolát végül csak 1940-ben, Hóman Bálint kultuszministersége idején vezették be.

⁴² A lejtőn. *Népszava*, 1920. szeptember 4. i.

a magyarság és zsidóság nemzeti törekvései összeegyeztethetetlenek, aminek következtében útjaik szükségképpen elválnak egymástól.⁴³ Ennek alátámasztására azzal érvelt, hogy „Magyarországnak csak egy bizonyos százaléku zsidó kell”, és – utalva ezen a ponton a zsidóság 18. században kezdődő, majd a 19. század során felgyorsuló bevándorlására az országba – „[...] a magyar állam egy világtörténelmi bűnt követett el, mikor éppen a liberalizmus cégére alatt vagy – mondjuk – a liberalizmustól való félelmében megengedte azt a nagy beszüremkedést ott felső Magyarországon. Bárki tette ezt, akár Tisza Kálmán, akár Andrássy, akár Tisza István, akárki, mindegy; ez óriási nagy hiba, óriási nagy bűn, egy óriási nagy álomlítás, mondjuk: egy megtévelyedés volt, és pedig éppen a liberalizmus bűvös behatása alatt.”⁴⁴

Prohászka Ottokár felszólalásáról lelkendezve írt a *Nemzeti Újság*, mely rögtön „a nemzet szónoka” jelzővel illette őt. A lap úgy vélte, hogy a székesfehérvári püspök „[...] a nagy keresztény közösségnek legmélyebb érzéseit juttatja kifejezésre; milliók jaja, milliók panasza és milliók üdvrivalgása tör ki az ő elbűvölő szavában, csak éppen szebben, világosabban, megokolóbban, mint ahogy azt a hangtalan milliók maguk kifejezni tudnák. [...] Prohászka és a keresztény papok nem volnának Krisztus papjai, ha ostort nem fonnának népünk megrontói ellen, s tétlenül néznék a lerongyolódott, gazdaságilag és kultúráilag környöztenül háttérbe szorított magyarság halálos vergődését.”⁴⁵

Más sajtóorgánumok közel sem voltak ennyire elragadtatva Prohászka Ottokár beszédétől. Az *Egyenlőség* azt hangsúlyozta, hogy a püspök programja „egészen tiszta, semmi kétséget nem hagy”. Célja „a zsidóknak a magyaroktól való teljes elkülönítése”. Prohászka „[...] két táborra osztja az ország népét. Magyarokra és zsidókra. A két tábor között határozott kézzel szétszakít minden köteléket. Elvág minden szálát, mely a zsidókat az ország egyéb népességével eddig összefűzte és

egygyé tartotta. Elismer bennünket. Nem ócsárol, de eltaszít magától.” A lap felidézte, hogy nemzetgyűlési beszédében Prohászka támogatta a cionizmus gondolatát (a katolikus főpap akképpen fogalmazott, hogy a Balfour-nyilatkozat⁴⁶ után „nem tagadhatjuk, hogy a zsidóságban igenis a nemzeti eszme irányában megindult fejlődés a jövő útja”)⁴⁷, amit azonban az asszimilációpárti *Egyenlőség* elutasított, mivel egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a magyarországi zsidók magyar nemzetiségűek.⁴⁸ (Prohászka Ottokárt egyébiránt Vázsonyi Vilmos néhány hónappal később Haller Istvánnal egyetemben gúnyosan „a cionizmus két legnagyobb apostolának” nevezte.)⁴⁹

A *Budapesti Hírlap* vezércikke szerint Prohászka Ottokár „liberális beszédet mondott a Nemzetgyűlésen a teljesen illiberális numerus clausus mellett”. A lap úgy gondolta, hogy a törvénytervezet „veszedelmes és sikertelen”: Méghozzá azért, mert alapvetően ellenkezik az iskola fogalmával. Egy tanintézménynek ugyanis az a célja, hogy minél többen tanuljanak benne, és nem pedig az, hogy „kizárja azokat, akik keresik benne a világosságot”. Emellett semmi garanciát nem biztosít arra, hogy a zsidó hallgatók számának korlátozása után tehetséesebb keresztény fiatalok fognak kikerülni a felsőoktatásból. Az újság azt tanácsolta, hogy a felvételi keretszámok szabályozása helyett a kormányzat inkább törekedjen az iskolai (és állami) protekció felszámolására, a korrupció visszaszorítására, továbbá iktassa ki a közéletből „a tudatlanságot és a henyeséget”. Ezek után biztosan nem lesz szükség a numerus claususra, amelyet a lap nézete szerint „az antiszemitizmus szelesodorta napirendünkre”.⁵⁰

43 GYURGYÁK, 2001, 296.

44 Prohászka Ottokár teljes parlamenti felszólalását ld. itt: *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 344–351.

45 EGY FILOSZEMITA: Prohászka beszéde és a „magyar” sajtó. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 18. 2–3.

46 1917 novemberében Arthur James Balfour brit külügyminiszter Lionel Walter Rothschild bárónak címzett félhivatalos levelében – kormánya nevében – támogatását fejezte ki egy Palesztinában létesítendő „zsidó nemzeti otthon” tervezete iránt. Ez gyakorlatilag az első lépésnek volt tekinthető az Izrael állam 1948-as megalapításáig vezető úton.

47 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. V. kötet. 349.

48 Prohászka beszéde. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 3.

49 Vázsonyi üzenete. *Egyenlőség*, 1921. január 8. 1.

50 Prohászka Ottokár. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 17. 1–2.

Az *Újság* a numerus clausus kérdését „közérdekű és országos” ügynek titulálta, és éppen emiatt sajnálatát fejezte ki, amiért azt Prohászka a zsidó–nem zsidó viszonyra redukálta. A lap az oktatási szférába történő állami beavatkozást szerencsétlen lépésnek tartotta, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy amit „[...] az egyetemi kvalifikációval a numerus clausus el akar érni, az kellő akarással és szorgalommal elérhető a numerus clausus nélkül is. Amit pedig el nem érhet valaki, azt a numerus clausus sem biztosítja neki. Egyetlen ember sem maradt eddig sem diploma nélkül, aki el akarta érni, egyetlen keresztény íróval, művésszel, tudóssal sem lett kevesebb a zsidók mellett, mint lehet ezennél a zsidók nélkül.”⁵¹

Elítélte a jogszabálytervezetet, illetve a püspököt a 8 *Órai Újság* nevű fővárosi bulvárlap is. Meglátásuk szerint „[...] példátlan, hogy egy állam a gettó régóta ledőlt falait felépítse a szellem számára. A tanulás szabadságának szent elve nem kedvezmény, hanem elemi emberi jog, amelytől hacsak egy ember is elesik, sérelem éri a közösséget. Prohászka püspök, legtudósabb és legékesszólóbb tagja pártjának, képtelen volt akár tételes, akár erkölcsi törvényt felhozni példaképpen álláspontja mellett.”⁵²

A numerus clausust végül tíz nappal Prohászka Ottokár felszólalását követően, szeptember 26-án szavazta meg a Nemzetgyűlés. Az erősen foghíjas parlamentben a jelen lévő képviselők közül 57 voksolt a jogszabálytervezet elfogadása mellett, 7 pedig (köztük a betervező Haller István!)⁵³ ellene. A *Nemzeti Újság* ünnepelte a döntést, mivel értékelésük szerint az „[...] a nagy programnak egy megvalósított része, az első

51 A zsidóprobléma. Az *Újság*, 1920. szeptember 17. 1.

52 Ha Prohászka püspök... 8 *Órai Újság*, 1920. szeptember 18. 1.

53 A zsidókérdés magyarországi történetének monográfiát szentelő Gyurgyák János szerint a kultuszminiszter döntésének az lehetett az oka, hogy bár felmérte az Országgyűlésben uralkodó közhangulatot és a politikai erőviszonyokat, mégsem vállalta magára annak ódiumát, hogy megszavazzon egy olyan törvényt, amely sérti a polgári jogegyenlőség elvét. (GYURGYÁK, 2001, 121.) Hasonló végkövetkeztetésre jutott Kovács M. Mária is, aki a numerus claususról írt könyvében úgy fogalmazott, hogy „Haller »nem« szavazata taktikai húzás volt csupán”. (KOVÁCS M., 2012, 92.)

bátor lépés a keresztény kurzus céljainak elérésére. Az első program-pontot váltotta be ezzel a keresztény politikai tábor.”⁵⁴

A *Pesti Napló* – akárcsak a már említett írás a *Budapesti Hírlap*-ban – a numerus clausust a botbüntetés újbóli bevezetésével állította párhuzamba. A lap vezércikke úgy fogalmazott, hogy „[...] e törvények még mindig a láz tünetei, de [a]hogy mi mondjuk, a tünet súlyosabb, veszedelmesebb, mint maga a láz. Sokat hallunk idegen szellemről – hát ezek a javaslatok képviselik az idegen szellemet jogfejlődésünkben, amelynek lendítőereje századokon át a hagyományos magyar liberalizmus volt.” Az újság ezen megállapítását követően reményét fejezte ki, hogy e két jogszabály meghozatala után a továbbiakban a demokratikus átalakulás sarokpontjairól fog törvényeket alkotni a magyar Nemzetgyűlés, úgymint a földbirtokreform, a választójog kiszélesítése, illetve az alkotmányjogi javaslatok sora.⁵⁵

A botbüntetést és a numerus clausust említette egy lapon a Kolozsváron hetente megjelenő *Új Kelet* című zsidó újság is, amely 1918 decemberében Chajjim Weiszburnnak, a cionizmus egyik vezéralakjának a kezdeményezésére jött létre. A lap úgy vélekedett, hogy e törvények a középkor szellemiségét idézik. Az *Új Kelet* szerint azért volt szükség-telen a zsidó hallgatók számának korlátozása a felsőoktatásban, mert az állam számára közömbös, hogy egy orvos, ügyvéd, mérnök vagy tanító „milyen bölcsőben született”. Az állam számára ugyanis az a fontos, hogy ők jó szakemberek legyenek, és magas színvonalon értsenek ahhoz a foglalkozáshoz, melyet művelnek. Magyarország tehát csak nyert a zsidó értelmiségekkel, míg a hazai zsidóság a numerus claususszal „[...] veszített, mérhetetlenül sokat veszített. Megrendítette és aláásta helyzetét, mert a féltékenységek és irigységek központjává tette. A zsidó orvos, ügyvéd, mérnök hatalmas konkurense lett magyar kollégáinak.”⁵⁶

Miután az 1920: XXV. tc. végrehajtási utasítása a zsidóságot nemzetiségként – és nem felekezetként – ismerte el, nagy felháborodást

54 Az első lépés. *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 22. 1.

55 Pihenője... *Pesti Napló*, 1920. szeptember 29. 1.

56 Korszerű reformok. *Új Kelet*, 1920. szeptember 29. 1.

váltott ki a honi zsidó közösségekből. A *Zsidó Szemle* nevű, cionista eszmeiséget képviselő hetilapban dr. Simon Lajos nagybányai ügyvéd, a helyi Makkabea nevű izraelita sportegyesület egykori elnöke (aki nem sokkal korábban a numerus clausus „kényszerrendszabálynak” titulálta)⁵⁷ azt a nézetet képviselte, hogy nemzetiséget a törvényhozás nem kreálhat, mivel arra csakis és kizárólag „[...] a természet és a történelem legnagyobb szerűbb együttese képes”.⁵⁸

Az *Egyenlőség* is szomorúan vetett számot azzal, hogy a „Nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk”. A lap azt tanácsolta, hogy a hazai zsidóság két mondattal reagáljon a törvényre. Az egyiket Bródy Ernő zsidó származású ügyvéd és parlamenti képviselő fogalmazta meg 1920. szeptember 21-én az Országgházban. Eszerint ő egy „nagyzási hóbortnak” tartotta 1919-ben a Tanácsköztársaságot, és ugyanilyen „nagyzási hóbortnak” tartja azt is, hogy a budapesti törvényhozás állást foglaljon abban a kérdésben, hogy a zsidóság vallás-e vagy nemzetiség? A második pedig ugyanaznap hangzott el az Országgházban Pető Sándortól: a Nemzetgyűlésnek joga nincs, csak ereje van ahhoz, hogy döntést hozzon ebben az ügyben.⁵⁹

1920 decemberében Sándor Pál, egy zsidó származású parlamenti képviselő terjedelmes írást közölt az *Egyenlőség*ben. Cikkében a politikus, aki maga is részt vett a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában, amellet az álláspont mellett tört lándzsát, hogy a törvény nemcsak „százados jogokat” sért meg, de figyelmen kívül hagyja a zsidók teljes politikai és polgári egyenlősítését kimondó 1849: IX. tc.-t, a zsidók egyenjogúsításáról rendelkező 1867. évi XVII. tc.-t, valamint az izraelita vallást bevett vallásfelekezetnek elismerő 1895: LII. tc.-t is. Nem értett egyet azzal, hogy a jogszabály végrehajtási utasítása a zsidóságot nemzetiségként határozta meg, mivel véleménye szerint a magyarországi zsidók minden kétséget kizáróan magyarok. Zárógondolataiban pedig

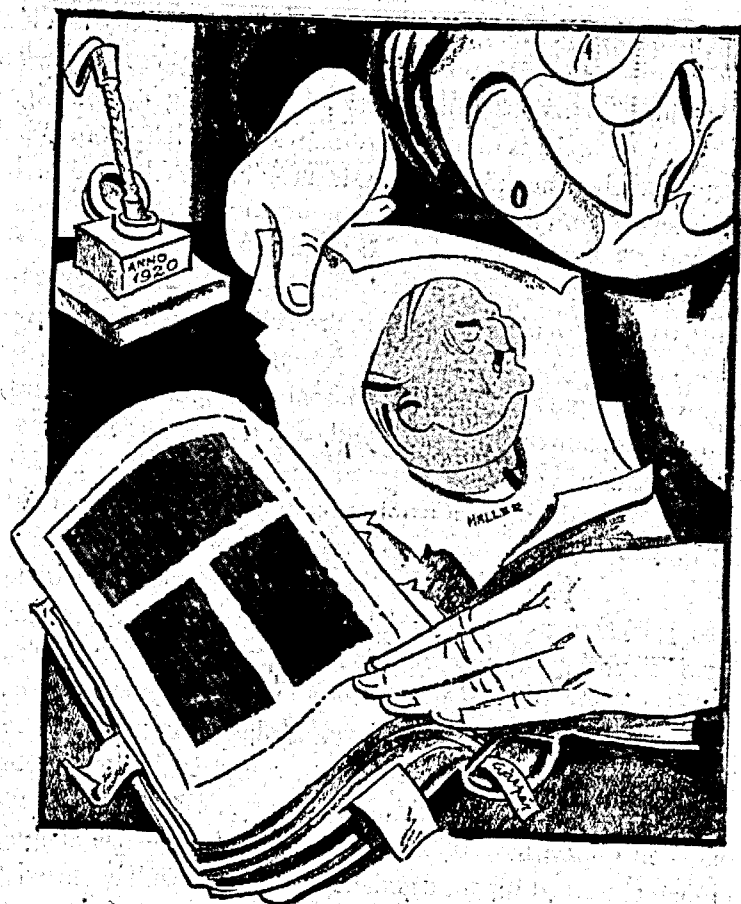
57 Dr. SIMON Lajos: Prohászka a cionizmus mellett? *Zsidó Szemle*, 1920. szeptember 21. 1–3.

58 Dr. S. L. [Dr. SIMON Lajos]: Tehát zsidó nemzetiség. *Zsidó Szemle*, 1920. október 8. 3–4.

59 Elvégeztetett... *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 1.

az alábbiakat vetette papírra: „Ennek a törvényjavaslatnak a jelentősége nemcsak a konkrét jogkorlátozásra szorítkozik, hanem abban rejlik, hogy rést üt az egységes magyar nemzet elvét hangoztató ősi ideológián, és a zsidóságot nemzetiségnek deklarálja. Érzékeny csapás ez, amely a magyar zsidóságot súlyos próbára teszi, de a zsidóság hazafiassága elég erős, hogy ezt a csapást is kiheverje. A magyar liberalizmus nem halott, csak megbilincselve, megkötözve fekszik a földön, de fel fog támadni, és akkor más lesz itt újra minden!”⁶⁰

60 SÁNDOR Pál: A numerus clausus után. *Egyenlőség*, 1920. december 4. 2–3.



A numerus clausus, amit 1920-ban Haller írt be a Corpus Jurisba, — a magyar törvénykönyvbe, kitépte most Klebelsberg-közigazgatási miniszter.

Klebelsberg Kunó kultuszminiszter
egy 1928-as karikatúrán

(Amerikai Magyar Népszava, 1928. december 12. 2. oldal)

A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban

„A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szóló 1920. évi XXV. törvénycikk, ismertebb nevén a numerus clausus, már elfogadásakor megosztotta a honi közvéleményt. A jogszabály meghozatala mellett érvelők többnyire az első világháború végével komolyan megnövekedett hallgatói létszámokra vagy éppen a trianoni békeszerződés nyomán elcsatolt felsőoktatási intézmények hiányában bekövetkezett túlszűfoltásra hivatkoztak, továbbá arra, hogy a magasabb képzettséget igénylő állások mennyisége nem állt arányban az egyetemekről kikerülő számával. Velük ellentétben ugyanakkor számosan voltak azok, akik a törvény tarthatatlanságára hívták fel a figyelmet. Ők súlyosan elhibázottnak vélték, hogy a jelentkezők egyéni tehetségén és szorgalmán túl a törvénycikk akképpen szabta meg az egyetemekre és jogakadémiákra felvehető hallgatók számát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni.¹ Mindemellett pedig a hallgatói keretszámok bevezetését zsidóellenes lépésnek is tartották, mivel a zsidóságot a jogszabály végrehajtási utasítása – szakítva a dualizmus kori gyakorlattal – nem valásként, hanem nemzetiségként határozta meg.² Az izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott a többségében városlakó és az iskolázásra általában

1 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012. 61–125. (a továbbiakban: Kovács M., 2012)

2 A törvény végrehajtási utasítását ld. *Magyarországi rendeletek tára, 1920.* Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 1455–1460.

nagyobb hangsúlyt fektető zsidóság megoszlása az egyetemisták sorai-
ban az első világháború előtt 25 százalék körül mozgott, majd 1918-ban
34 százalékra emelkedett.³

Az 1920-as évek első felében, amikor az 1918–1919-es baloldali for-
radalmak, valamint az 1920-as trianoni békeszerződés okán ingerült
közhangulat – mely a történelmi magyar állam összeomlásáért igazta-
lanul tette felelőssé a hazai zsidóságot – némileg normalizálódott, mind
a sajtóban, mind pedig a parlamentben markánsabban jelent meg azok-
nak a hangja, akik a numerus clausus eltörlése és a teljes tanszabadság
visszaállítása mellett törtek lándzsát. A Nemzetgyűlésben elsősorban
a liberális, illetve szociáldemokrata képviselők – mint például a liberális
politikai közvélemény egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos – helyezked-
tek erre az álláspontra. Velük szemben a Gömbös Gyula körül csopor-
tosuló fajvédő politikusok inkább a törvény szigorítását vagy esetleg
az egész társadalomra kiterjedő ún. foglalkozási kataszter bevezetését
óhajtották, míg a kormányon lévő Keresztény-Keresztyén Kisgazda-
Földműves és Polgári Párton (közkeletűbb nevén az Egységes Párton) be-
lül komoly nézeteltérések voltak a kérdés megítélését illetően.⁴

A honi közvéleményen túl 1922 és 1925 között a numerus clausus
ügyével a Népszövetség is foglalkozott. Nemzetközi zsidó szervezetek
ugyanis rendszerint amellet érveltek, hogy a jogszabály ellentétben áll
a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek garantálták a
különbféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védel-
mét. Legfőbb szószólójuk Lucien Wolf angol újságíró, a Népszövetség
Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapító tagja
volt. Mindez rendkívül kellemetlenül érintette a magyar kormányt,
mivel a Népszövetségben az utódállamok folyamatosan arra hivatkoz-
tak a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett politikájuk védelmében,
hogy Magyarország sem bánik jobban az izraelita állampolgáraival.⁵

3 BARTA Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvéle-
mény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

4 PAKSA Rudolf: A numerus clausus módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora*.
Szerk. NAGY Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 145.

5 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 127–129.

Gróf Bethlen István miniszterelnök végül 1926–27 folyamán azért
döntött a jogszabály módosítása mellett, mert el kívánta kerülni, hogy
e téma harmadszor is terítékre kerüljön a Népszövetségben, negatívan
befolyásolva ezzel a magyar érdekek képviselőt a nemzetközi szín-
térén. A kormányfőt gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi
miniszter egy 1926. november 3-án kelt levelében arra figyelmeztette,
hogy a törvényt „[...] revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egye-
temi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem
azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét meg-
mentsük”.⁶ Egy hírlapi cikkében a korábbi igazságügyi miniszter, Nagy
Emil is amellet érvelt, hogy nemzeti céljaink megvalósításához elen-
gedhetetlen a külföld jóindulatának elnyerése, s ezért bizonyos kérdé-
sekben a kormány kompromisszumkészsége. Szavai szerint: „[...] azok-
nak a lelkivilágát nem tudom semmiképpen se megérteni, akik hazafias
lélekkel akarják, nagyon is akarják Trianon revízióját, de mégis azt hi-
szik, hogy elegendő az, ha a banketteken poharukat ürítik az »integer
Magyarország visszaállítására«, s lelkesen szavalják a nemzeti hiszeke-
gyet, egyáltalán nem gondolva azzal, hogyha mi nemcsak álmodozni
akarunk a trianoni bűnös mű revíziójáról, hanem azt a gyakorlati ala-
pon igazán meg is akarjuk valósítani, akkor kikerülhetetlen szükségsze-
rűséggé válik az, hogy saját belső lehetőségeink keretein belül azoknak
a gondolkodásmódjával is törődjünk, akiktől nagymértékben függ sor-
sunk jobbra fordulása.”⁷ A numerus clausust illetően a kultuszminiszter
végül 1927. május 13-án a Képviselőházban jelentette be a törvény mó-
dosítására vonatkozó kormányzati szándékot,⁸ a miniszterelnök pedig
október derekán ugyanerre tett ígéretet az Egységes Párt értekezletén.⁹

6 Klebelsberg Kuno gróf levele Bethlen István grófhhoz a numerus clausus ügyé-
ben várható külföldi támadások kivédéséről. In: *Bethlen István titkos iratai*. Szerk.
SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kossuth, 1972. 257.

7 NAGY Emil: Külpolitika és belviszonyok. *Pesti Napló*, 1928. február 4. 1.

8 Klebelsberg Kunó gróf erre vonatkozó beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IV.
kötet. 93–94.

9 N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyar-
országon*. Budapest, Akadémiai, 1988. 170.

Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy – folytatva a *Trianon és a magyar felsőoktatás* I. kötetében közölt írásunk¹⁰ gondolatmenetét – felvázoljuk, miként is viszonyult a magyar közvélemény 1928-ban az 1920. évi XXV. törvénycikk revíziójához. Ehhez most is a korabeli véleményformáló sajtó vizsgálatát hívjuk segítségül, hiszen megítélésünk szerint a közvélekedés megismerésének egyik fontos és hatékony eszköze a legkülönbözőbb világnézeti színezetű, de mégis jellemző egykorú lapok reflexióinak vizsgálata.

A numerus clausus a döntéshozók úgy kívánták módosítani, hogy a törvény szövegének 3. paragrafusából kikerüljön a heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek” kitétel, s azt foglalkozási kvótával váltsák fel. Ez persze továbbra is hátrányos volt a zsidóság számára, hiszen a jogszabálytervezet a közalkalmazotti és mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozók gyerekeit kifejezetten nevesítette, két olyan foglalkozási ágat, amelyből izraelita szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba. A törvénymódosítás előzetes szövegéről – melyben sajtóértéskülések szerint követelményként még szerepelt volna a „testi fejlettségre való tekintet” is – 1927. november 16-án két napilap adott hírt. Az egyik az *Esti Kurír* nevű, erősen liberális szemléletű lap volt, melynek főszerkesztője, Rassay Károly a két világháború közötti liberális politika meghatározó személyiségének számított. A lap szerint a jogszabály revíziója „[...] feltétlenül rosszabb helyzetbe hozza a zsidóságot, mint eddig volt”. Célja kettős: le akarja nyugtatni a fajvédőket, „a jobboldal haragvó oroslánjait”, illetve bizonyítani a Népszövetség felé, hogy a kabinet elkötelezett az 1920. évi XXV. tc.-ben foglalt sérelmek orvoslása iránt.¹¹ A másik sajtóorgánium a Bangha Béla jezsuita szerzetes és „sajtóapostol”, valamint támogatói által 1918 januárjában alapított Központi Sajtóvállalat érdekeltségébe tartozó *Nemzeti Újság* volt, amely Túri Béla kanonok, országgyűlési képviselő szerkesztésében

konzervatív, nemzeti és keresztény eszmeiséget hirdetett. Az újság arról tudósított, hogy a törvény megváltoztatásán felül „[...] a kormány más intézkedésekkel is gondoskodni akar arról, hogy az értelmi pályák előzőnlését megakadályozza, és a keresztény középosztály gyermekeinek érvényesülését előmozdítsa”.¹²

A jogszabálytervezet 1927. november 17-én Bethlen és Klebelsberg az Egységes Párt értekezletén ismertették, ahol kérték, hogy a módosítás megszavazását a párt tegye kötelezővé a képviselői részére. Javaslatukat a megjelentek hozzászólás nélkül fogadták el. Másnap a kultuszminiszter, a kormánypárt támogatását a háta mögött tudva, benyújtotta a revízióról szóló törvényjavaslatot a Képviselőházban, két héttel később pedig a kormányfő a már beterjesztett törvénymódosítást vitte magával a Népszövetség genfi székhelyére.¹³

Miután a miniszterelnök Svájcban igazolta, hogy kormánya elkötelezett a numerus clausus felülvizsgálata ügyében, a kabinet számára a továbbiakban nem volt égetően sürgős a kérdés parlamenti vitájának mielőbbi lefolytatása. A törvény módosításáról elsőként a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága tárgyalta, 1928. január 11-én. Az *Esti Kurír* egy nappal korábbi száma a jogszabálytervezet kezdődő vitáját *A nagy reform* címmel közölt vezércikkében vezette fel olvasóinak, megjegyezve, hogy a numerus clausus módosítása „[...] esztendőök óta mint a magyar demokrácia ígérete – inkább csalétke – csillog a kormány horgán. Ez az a javaslat, amellyel a kormány állítólag fájó sebeket akar gyógyítani, melyek nemcsak a magyar kultúrát fenyegetik üszkösödéssel, de nyitott szájukkal Európa felé kiáltanak.” A lap megfogalmazása szerint a törvénymódosítás szövegébe (melyből ekkorra már kikerült a „testi fejlettségre való tekintet” kritériuma) iktatott változtatások az izraelita vallásfelekezet ellen irányulnak, fenntartják azt „az antiszemita tendenciát”, melyet az eredeti törvény képviselt, és „[...] mindenkinek, aki

¹⁰ GALI Máté: A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. I. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2018. 115–128.

¹¹ A numerus clausus módosított szövege. *Esti Kurír*, 1927. november 16. 1.

¹² A numerus clausus módosítását szerdán ismerteti a miniszterelnök a Keresztény Gazdasági Pártban. *Nemzeti Újság*, 1927. november 16. 3.

¹³ LADÁNYI Andor: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1130–1131.

hisz egy nemzet talpra állásában, és maga erejéből is siettetni akarja gyógyulási folyamatát, egyetlen álláspontja lehet csupán. És ez: a numerus clausus teljes eltörlése. Teljes kiírtása a magyar életből ennek a megszegényítő és kultúraellenes megszorításnak.”¹⁴

Az *Esti Kurír*hoz hasonlóan igen elmarasztalóan írt a jogszabály reformjáról Az *Est* című népszerű, liberális szellemiségű bulvárlap is. Miután a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága január 11-én, rövid tanácskozást követően, elfogadta az 1920. évi XXV. tc. módosításáról szóló törvényjavaslatot, a sajtóorgánum leszögezte: „A numerus claususnak egy igazi reformja van, egy igazi módosítása: ha megszüntetik. Ez a mostani revízió, amelyről a Ház közoktatásügyi bizottsága tárgyal, nem old meg semmit, csak új problémákat vet fel. Egy numerus clausus helyett sok új numerus clausust teremt. Azt a célt talán megközelíti, amely az eredeti numerus clausus megalkotója előtt lebegett, de azt a célt semmi esetre, amely a revíziót életre hívta. Új sérelmek forrása lesz ez anélkül, hogy megszüntetné a régi sérelmeket. Olyan reform, amely egy lépést sem tesz előre.”¹⁵

A numerus clausus eltörlése mint „egyedül igazságos és helyes megoldás” mellett szállt síkra a magyarországi neológ zsidóság *Egyenlőség* című politikai hetilapja is. Egyértelműen kijelentették: a hazai zsidóság a numerus clausus eltörlését és a teljes jogegyenlőségnek a helyreállítását nem a Népszövetségtől vagy bármely más külső hatalomtól várja, „[...] hanem mi ezt a magyar nemzettől várjuk, mintegy korrekcióját annak az állásfoglalásnak, mely politikailag elfogult időkben a numerus clausus törvényének megalkotására és a törvény gyakorlati alkalmazásának alapelveire vezetett. [...] A magyar zsidóság, mint a magyar nemzetnek szívvel-lélekkel hű fia, csak a nemzet elhatározásából, a nemzet alkotmányos törvényhozásából kívánja származtatni megérdemelt jogait.”¹⁶

¹⁴ A nagy reform. *Esti Kurír*, 1928. január 10. 1.

¹⁵ Az igazi revízió. *Az Est*, 1928. január 12. 8.

¹⁶ A numerus clausus módosítása a közoktatásügyi bizottságban. *Egyenlőség*, 1928. január 14. 2.

A polgári liberális értékrendet képviselő *Újság* úgy vélte, hogy miután a törvénymódosítás célja elsődlegesen a külföld jóindulatának megnyerése volt, ezért semmi garancia nincs arra, hogy a kormányzat zsidósággal kapcsolatos politikája megváltozzék. A honi zsidóságon „a numerus clausus akasztotta sárga folt” továbbra is rajta marad, teljesen függetlenül attól, hogy a parlament elfogadja-e a jogszabály revízióját, vagy sem. A lap meglehetősen kemény hangvételű vezércikke szerint: „A numerus clausus nem szociálpolitikai alkotás, nem a megváltozott gazdasági helyzettel számol, a szellemi proletariátust akarja apasztani, hanem akarja, amit megalkotása idején egyenesen reklámoztak, a zsidóságot megfosztani a jogegyenlőségtől és kirekeszteni a magyar kulturális életből. Ez akkor népszerű volt, s ma népszerűség nélkül is el nem ejtett cél. [...] Nincs pozitív rendeltetése ennek a törvénynek, csak negatív: a zsidóság ne tanuljon, s a közélet tisztuljon meg a zsidó részvevőktől.”¹⁷

A liberális színezetű sajtótermékekkel szemben a kormányt támogató *8 Órai Újság* nevű politikai napilap a törvénymódosítás szükségességéről igyekezett meggyőzni olvasóit. Január 12-i kiadásában a konzervatív újság arról adott tájékoztatást, hogy „[...] hamarosan az országgyűlés plénuma elé kerül az a törvény, mely esztendőnk óta a leghevesebb politikai szenvedélyek ütközőpontja. Ezt a törvényt már eredetileg sem szánták örökéletűnek, kényszerhelyzet szükségletei keltették életre, s ha ez a helyzet lényegében ma is alig változott, mindenesetre gyökeres változáson ment keresztül az orvoslás módjának megítélése.” A lap értékelése szerint a készülőben lévő törvénycikk rendelkezései „[...] egyelőre még nem szakíthatnak a numerus clausus szociális elgondolásával, helyesebben nem vethetik ki figyelmükből a tényleges helyzetet, a diplomák elhelyezkedési lehetőségének fájdalmas korlátozottságát. De kötelességszerűen idomulnak azokhoz a követelményekhez, amelyeket belső konszolidációnk haladása, a társadalmi és felekezeti béke teljes helyreállításának szüksége támaszt, s egyúttal honorálják azokat a nagy

¹⁷ Numerus clausus. *Újság*, 1928. január 12. 1.

külpolitikai érdekeket is, melyek végeredményében ugyancsak szervesen összefüggnek a nemzet belső megerősödésével.”¹⁸

A Képviselőházban a numerus clausus módosításáról szóló vita 1928. február 9-én Farkas Elemér kormánypárti politikusnak, a jogszabálytervezet előadójának beszédével kezdődött meg. A hercegfalvi kerület képviselője szerint a kabinet „belpolitikánk közel nyolc év óta legérzékenyebb pontjának” revízióját hazánk „nemzetközi jó hírvének emelése és a megszállt területeken élő véreink helyzetének könnyítése” miatt terjesztette az Országgyűlés első kamarája elé.¹⁹ Másnap gróf Klebelsberg Kunó is szólásra emelkedett a Házban, rövid expozéban kifejtve, hogy „a kormány nem antiszemita kormány”, hiszen a törvénytervezet révén is arra törekszik, hogy a magyar zsidóság egyik komoly sérelmét – miszerint a numerus clausus „fajként” ismerte el őket felekezet helyett – megszüntesse, s annak elfogadása után „[...] minden kétség megszűnik abban a tekintetben, hogy a magyar törvények ismét semmi másnak nem tekintik a honi zsidóságot, mint felekezetnek”.²⁰

A 8 Órai Újság a kultuszminiszter álláspontját átvéve „helyes intenciónak” nevezte a vallási és nemzetiségi különbségek eltörlésének tervét.²¹ Homlokegyenest mást gondolt ezzel szemben a *Magyarság* című napilap, melynek szerkesztője a magyar fajvédelem és nemzeti keresztény sajtó koronázatlan királya és vezére, Milotay István publicista volt.²² Az újság kárhoztatta a kormányzatot, amiért az felül akarja vizsgálni „a keresztény ellenforradalom örökségét”, az 1920. évi XXV. tc.-t. A lap élesen bírálta a bethleni konszolidációs politikát, amely „[...] sokkal hatásosabban fejlesztette vissza a faji erők természetes és ösztönös törekvéseit, mintha külső támogatással kellett volna visszaállítani a társadalmi békét, a jogrendet és az állampolgári egyenlőség elvét. A konszolidáció nagy szemfedő a trianoni Magyarország felett:

18 Numerus clausus. 8 Órai Újság, 1928. január 12. 1.

19 Farkas Elemér beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. VIII. kötet. 438–440.

20 A kultuszminiszter felszólalását közli: *Képviselőházi napló*, 1927. IX. kötet. 12.

21 Néma tüntetés. 8 Órai Újság, 1928. február 15. 1.

22 GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszméletörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris, 2012. 184.

elfér alatta a népszövetségi függés, a szomszédokkal való megbékülés, lemondás a történelmi célokról, a világnézeti közömbösség és a programokkal való sivár játék is. A konszolidáció szemfedője alá kellett rejteni a keresztény forradalom egyszülöttjét: a numerus clausust is.”²³

Eltérő okokból, de a baloldali liberális ellenzék sajtóorgánumai is támadták a numerus clausus módosítását. Az *Esti Kurír* akképpen írt a törvényről, mint ami „rosszindulatú seb a nemzet testén”; és „a társadalmi szaggatottság mérgét oltotta belénk”.²⁴ Eltörlése mellett történelmi lándzsát a *Pesti Napló*, mivel a jogszabálynak „[...] ez az egyetlen módosítása, és ez az egyetlen reformja”.²⁵ Hasonlóan vélekedett a *Pesti Hírlap* hasábjain a hírlapíró-fejedelem Rákosi Jenő is, aki kritikával illette a kormányt, mert a végrehajtó hatalom képtelen világosan eldönteni: fenntartani vagy visszavonni kívánja-e a numerus clausust? Ehelyett „darabonként vagdalja le a kutya farkát”. Meglátása szerint „[...] a mai korba nem fér bele a tanulás szabadságának bármely fajta megszorítása, és a jövő minden sikere azé, akinek legjobb professzorai vannak, akik szabadon tanítanak, és legkiválóbb tanulói szabadon tanulhatnak. A szellem, amely ezzel ellenkezik, nem a Nyugat felé, nem a dicsőséges világversenybe viszi a nemzetet, hanem bekebelezi Csonka-Magyarországot is a Balkánba.”²⁶

Eltörlőni! címmel közölt vezércikket február 10-én a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi közlönye, a *Népszava*. Az újság szerint „az ellenforradalom tobzódásának idején összeült Nemzetgyűlés” iktatta törvénybe azt a tanszabadság korlátozásáról rendelkező jogszabályt, melyet „numerus clausus név alatt ismer és utál az egész kultúr világ”. Ugyanis a tanszabadság bármilyen megszorítása „súlyos mérénylet” a kulturális és szellemi élettel szemben. Az eredeti törvénnyel a „[...] zsidókat akarták sújtani, valójában azonban a kultúrát ütötték fejbe vele, és az ország presztízsének okoztak helyrehozhatatlan károkat”.

23 Az utolsó stáció. *Magyarság*, 1928. február 11. 1.

24 Ma kezdték. *Esti Kurír*, 1928. február 10. 1.

25 Az egyetlen megoldás... *Pesti Napló*, 1928. február 11. 1.

26 RÁKOSI Jenő: A nemzet kincstartója. *Pesti Hírlap*, 1928. február 14. 1.

A *Népszava* úgy ítélte meg, hogy a numerus claususszal és a nyílt szavazás rendszerével továbbra is „az egész művelt világon egyedül állunk”. S minekutána a tudomány, illetve a kultúra nem tűri a megszorításokat, ezért ezt „[...] az ellenforradalom magas lázában született [...] korcs gondolatot egyszer és mindenkorra ki kell irtani a magyar törvénytárból”.²⁷

A vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőházi beszédének másnapján megjelenő *Egyenlőségben* Duszik Lajos miskolci evangélikus esperes a numerus clausust a keresztényi gondolattal ellentétessnek mutatta be. Méghozzá azért, mert véleménye szerint a törvényt a forradalmak miatt igaztalanul felelőssé tett zsidóság megbüntetésére hozták, ám a harag és a gyűlölet összeegyeztethetetlen a krisztusi tanítással. Emlékeztetett arra, hogy a vörösteror zsidó származású elkövetői, Korvin Ottó és Szamuely Tibor megtagadták hitüket, így „dühös, pokoli tűzzel fűtött ateisták” lettek. Az izraelita felekezethez tartozó honfitársainkat aztán az utca azon „söpredéke” tette bűnbakká 1919 őszén a régi Magyarország összeomlásáért, amely nem sokkal korábban még „az oláhok korbácsolásától megrémülve odvaiba bújt”.²⁸ A lelkes szerint a büntető jelleggel beiktatott szabályozás „szomorú áldozata” a keresztény eszmeiség volt, amelyből „kiveszett a nemes, áldott, lélekvonzó stílus, a fehérkezűség lelke”. A nemzeti megújulás érdekében azonban a magyarságnak a továbbiakban összefogásra van szüksége, nem pedig széttartásra, s ennek egyik előremutató lépéseként a „[...] numerus clausus alkonya a jobb, teljesebb, lendületesebb nemzeti élet hajnala”.²⁹

Az 1920. évi XXV. tc. módosításának képviselőházi vitája több mint két héten át zajlott. Néhány nappal azelőtt, hogy a kormánypárti többség megszavazta volna a törvény revízióját, A *numerus clausus és a zsidók* címmel vezércikket jelentetett meg a *Magyarságban* Bajcsy-Zsilinszky Endre, ekkor még feltüntetve a neve előtt az 1925-ben szerzett vitézi címét. Ebben a fajvédő politikus erősen antiszemita hangnemben tá-

madta a hazai zsidóságot, melyet ő következetesen nemzetiségnek és nem felekezethez tartott. A numerus clausus intézményét elvi szinten helyesnek ítélte, ám a megvalósítását már szerencsétlennek, legfőképpen azért, mert meglátása szerint „[...] azt az illúziót kelthette és keltette is a magyar tömegekben, hogy immár minden megtörtént a zsidóveszedelem elhárítására”. Keményen ostromozta a hazai zsidóságot, amiért szerinte az egyrészt a „bankoligarchián” keresztül „mindenre kiterjedő rabszolgaságba” kényszerítette a magyarságot, másrészt pedig megkísérelte keresztülvinni a numerus clausus eltörlését, hiszen „[...] bántja a szemüket a magyar önvédelem e szerény és tapogatózó törvényes kísérletének még az emléke is”. Ezzel viszont akaratlanul is elősegítik a magyar társadalom és ifjúság autonóm nemzeti szervezkedését.³⁰

1928. február 24-én a numerus clausus felülvizsgálatának vitája név szerinti szavazással ért véget az Országgyűlés első kamarájában.³¹ Az *Új Nemzedék* nevet viselő konzervatív napilap ünnepelte a döntést, mivel a jogszabályt a „keresztény politika” egyik „fontos, sokat vívott védőintézményének” tekintette. A lap publikálta a módosítást megszavazó 139, illetve elvető 32 képviselő nevét is.³² Az *Új Nemzedék* testvérlapjában, a *Nemzeti Újságban* Wolff Károly, a keresztény konzervatív jobboldali, fővárosi Keresztény Községi Párt feje arról értekezett, hogy a végrehajtó hatalom döntésének a „keresztény nemzeti érzésű társadalom” támogatását kell élveznie. A Népszövetség és Lucien Wolf ugyan „elégedetten dörzsölheti kezeit”, örömeiket azonban beárnyékolja majd a magyar társadalom szilárd elhatározása, miszerint „megőrizzük kultúránk keresztény és nemzeti jellegét”, mivel „[...] kultúránknak abszolút erkölcsi értékét elsősorban keresztény jellege adja meg. A magyar embernek ennél nincsen abszolútabb értéke.” Wolff Károly publicisztikájában leszögezte: „Lehetetlen egy semleges kultúrfölény. Civilizációt teremt-

²⁷ Eltörölni! *Népszava*, 1928. február 10. 1.

²⁸ Utalás az ország különböző részeinek 1918 és 1920 közötti román megszállására.

²⁹ Duszik Lajos: A numerus clausus alkonya. *Egyenlőség*, 1928. február 11. 1.

³⁰ Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: A numerus clausus és a zsidók. *Magyarság*, 1928. február 21. 1.

³¹ A név szerinti szavazást ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IX. kötet. 207–208.

³² Első hiteles névsor a 139 képviselőről, aki igennel és a 32-ről, aki nemmel szavazott a numerus clausus törvényről. *Új Nemzedék*, 1928. február 26. 4.

hetnek, de kultúrát nem. Ha a magyarságot nem a keresztény nemzeti világnézet vezeteti útjain, akkor kultúránk is megsemmisül.”³³

Bajcsy-Zsilinszky Endrét nem elégítette ki a törvénymódosításnak a „szomorú és szárnyatlan” parlamenti tanácskozást követően elfogadott szövege. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy nyolc esztendővel korábban a numerus claususnak még „egy nagyszabású és messzeágazó önvédelmi koncepció” részének kellett volna lennie, amelyen keresztül a magyar nép – kulturális és gazdasági téren egyaránt – visszavette volna a zsidóságtól a dualizmus idején az ő értelmezése szerint „elhódított hatalmi pozíciókat”. Ez nem valósult meg, ám azáltal, hogy a törvényhozás még jóvá is hagyta a rendelkezés revízióját, a kormányzat „[...] e mulasztások megtételéséül a megfejtelt numerus claususszal az utolsó magyar védőgátat is átvágta, s e résen most már korlátozatlanul előnt-hetik a legfiatalabb magyar vetést is az idegen áradat hullámai”. Aki pedig a keresztény magyar fiatalság majdani állásszerzésének útjába „idegen konkurenciát” állít, az „a magyar ifjúságot akarva, nem akarva forradalmasítja”.³⁴

Az eredetileg zoológus Méhelý Lajos, aki a magyar fajelmélet és fajbiológia alapvető tételeinek kidolgozója volt, a legfontosabb magyar fajvédelmi és fajelméleti folyóiratban, mely *A Cél* nevet viselte,³⁵ családottságának adott hangot, amiért a törvény szövege elhagyta a „nép-fajok és nemzetiségek” kritériumot. Ő ugyanis Bajcsy-Zsilinszky Endréhez hasonlóan etnikumnak tekintette a zsidóságot. Úgy vélte, hogy „társadalmi életünk és törvénykönyvünk legfőbb pozitívumának”, a numerus claususnak a módosítása súlyos hiba, mivel a jogszabály „[...] megnyirbálásával rászabadították a nemzetre a zsidókérdés egész lavináját, és teljes aktivitásra serkentik a magyarság ösztönös életerőit.”³⁶ Egy másik írásában felháborodottan adott számot arról, hogy a *Magyar Statisztikai Szemle* 1927-es adatai alapján a Budapesti Királyi Magyar

Pázmány Péter Tudományegyetemen az izraelita hallgatók aránya 9,7 százalék volt, holott az 1920-as népszámlálás szerint az országos arányszámuk csak 5,9 százalék. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy az intézmény „[...] a zsidók melegágya. A hallgatóság sorában ott pompázik Hebron rózsáinak egész virágoskertje.” A továbbiakban pedig az ismert antiszemita toposzra támaszkodva jogszerűnek ismerte el, hogy a Nemzetgyűlés 1920-ban megalkotta a numerus clausust, mivel a zsidóságot okolta a Tanácsköztársaságért, valamint a vörösterorért (tekintet nélkül arra, hogy a közel félmillió honi izraelita közösség csupán elenyésző része vett részt az 1919-es kommünben, ráadásul a vörösteror a soraikból is áldozatokat követelt). Szavai szerint: „Jogos volt e törvény behozatala, mert az egyetemeinket elárasztott zsidóságból kerültek ki azok a forradalmi tényezők, amelyek Magyarországot ravatalra terítették, ezeréves alkotmányunkat ronggyá tépték, a Duna és Tisza közén Szamuelynek, ennek a veszett vérebnek a védelme alatt új Júdeát akartak megalapítani, s ennek minden közhivatalát magukhoz ragadni! És hogy a háború szenvedéseitől elalélt magyarság még csak gondolni se merjen az ellenállásra, legjobbbaik vérével itatták nemzeti kálváriánk borzalmas állomásait: az Országház pincéit, a szovjetházat, a Batthyány-palotát, a Lánchidat, Szolnokot, Kalocsát, Csornát, Soltot, Devécsert, Adonyt s a többi száz inkvizíciós kamrárt – megannyi véres emléket a vadállati fürtelem és perverz kegyetlenség rémtetteinek.”³⁷

A „magyar zsidóságot semmiféle bűn nem terheli, és ezért nem is érdemli meg a numerus clausus büntetését, amelyről megállapítottuk, hogy csakis a háborúnak egyik maradványa volt” – fogalmazott az *Egyenlőség* hasábjain a zsidó származású országgyűlési képviselő, Sándor Pál, élesen szembehelyezkedve Méhelý Lajos fentebb idézett gondolataival.³⁸ Véleményében osztozott a liberális parlamenti politikus, Pakots József is, aki „a fajbiológia vitézi tornájaként” emlegette, hogy a numerus clausus módosítása ügyében Méhelý a sajtóban, míg fajvédő eszmetársai, Gömbös Gyula, illetve az eredetileg református

33 WOLFF Károly: Kultúrfölényt és kenyeret! *Nemzeti Újság*, 1928. február 26. 1–2.

34 Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Epilógus. *Magyarság*, 1928. március 1. 1.

35 PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2013. 12–13.

36 MÉHELÝ Lajos: Haladás – hátrafelé. *A Cél*, 1928/1. 50–54.

37 Uő.: Miért beszélnek arabusul? *A Cél*, 1928/1. 36–43.

38 SÁNDOR Pál: A vasárnapi diadal. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 3.

lelkész Kontra Aladár az Országgyűlésben fejtették ki véleményüket.³⁹ Az *Egyenlőség* pedig rendkívül lesajnálóan arról írt, hogy nem érdemes vitába szállni azzal a Méheljével, aki „évek óta az antiszemita harcmódor útszéli frázisaival hadakozik” a magyar zsidók ellen.⁴⁰

Az *Egyenlőség* mellett egy másik zsidó lap, a Kolozsváron hetente megjelenő *Új Kelet* is beszámolt az 1920. évi XXV. tc. módosításának megszavazásáról. Rövid összefoglalójában az újság kifejtette: „[...] Magyarország továbbra is dicsekedhetik azzal a szomorú dicsőséggel, hogy Európa egyetlen állama, ahol becikkelyezett törvények korlátozzák a zsidók tanulási szabadságát. Természetes, hogy a magyarországi és külföldi közvélemény nyomása alatt ez a módosított és elkendőzött numerus clausus sem tarthatja fenn már sokáig magát, és előbb-utóbb Magyarország is kénytelen lesz törölni törvénykönyvéből ezt a szégyenletes szakaszt.”⁴¹

Rassay Károly *Esti Kurír*-ja a „káros, felesleges és minden erkölcsi jogosultságától megfosztott” jelzőkkel illette a törvénymódosítást, aminek kapcsán „humbognak” titulált minden olyan érvet, amely a jogszabály revíziójának szükségességét igyekezett alátámasztani a Képviselőházban. A lap úgy ítélte meg, hogy valójában „[...] az igazi cél, az igazi ok, az igazi politika: a kurzus fűtőanyaga – az antiszemitizmus.”⁴² A zsidóellenes élről, illetve a „fajvédő kultúrgumibotról” tett említést a szintén ellenzéki hangvételű *Újság* című napilap is, amikor rövid véleménycikket közölt a kérdésről.⁴³ Ösztötte e meglátásokat Rákosi Jenő is, aki – miközben erősen bírálta a fajvédő szövegeket – az alábbiakra hívta fel a *Pesti Hírlap* olvasóinak figyelmét: „A zsidókérdést a numerus clausus nem oldja meg. Az évszázados vagy évezredes gyűlölet a zsidókkal szemben kudarcot vallott. Mikor a múlt században megfordították eleink a harcmódort, és a szeretetet szegték a zsidóság mellé, ötven év

39. PAKOTS József: A „nagy vita”. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 5–6.

40. 139–32. *Egyenlőség*, 1928. március 3. 6.

41. Részleteiben is megszavazták és letárgyalták a magyar numerus clausus módosítását. *Új Kelet*, 1928. március 1. 1.

42. Rassay igazsága. *Esti Kurír*, 1928. február 25. 7.

43. Rovás. *Újság*, 1928. február 25. 1.

alatt többre mentek, mint hosszú századokon keresztül. Én tudom az időt, amikor az egész magyarországi zsidóság német volt. Német a nyelve, német a műveltsége, a családi otthon és a kereskedelem könyvvitele. És íme, az emancipációtól máig a mi zsidóságunk magyar lett (még a hibáinkat is eltanulták), és hány érdemes, világhírré is jutott tudóst, művészt, író és költőt adtak a magyar kultúrának.”⁴⁴ Az egykoron gróf Károlyi Mihály tulajdonában álló *Magyarország* című napilap a nem kormányparti sajtóorgánumok reflexióit még annyiban egészítette ki, hogy a szabályozás képviselőházi vitájának végén mindössze egy pozitívumot lehet csak megemlíteni: azt, hogy vége van. A lap értékelése szerint alapjában véve „[...] az új numerus clausus után és az új numerus claususban, az új numerus clausus által megmarad – a régi”.⁴⁵

A képviselőházi vita lezárulta után a jogszabálytervezet a Felsőházhoz került, ahol elsőként az Országgyűlés második kamarájának közoktatásügyi bizottsága tanácskozott róla, 1928. március 7-én. A testület ülésén gróf Teleki Pál korábbi kormányfő a törvény megváltoztatása ellen szólalt fel, mondván, a numerus clausus „nem pedagógiai kérdés, hanem a faji antagonizmus kérdése”. Vele szemben Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke amellelt érvelt, hogy az 1920. évi XXV. tc.-t el kell törölni, mivel „csak ártalmas volt az országra”. Berzeviczy azon a véleményen volt, hogy csakis a tehetség lehet az egyetemi felvétel egyetlen kritériuma. A felszólalásokat követően a Felsőház közoktatásügyi bizottsága a numerus clausus módosítása oldalán foglalt állást.⁴⁶

Aznapi a *Pesti Napló*-ban *Ketten beszéltek...* címmel jelent meg vezércikk. Írója a 75 éves Berzeviczyt szembeállította a 49 éves Telekivel, utalva arra, hogy a kérdésben két személy szólalt fel: „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van, és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához.” Az MTA

44. Rákosi Jenő: Fajvédelem. *Pesti Hírlap*, 1928. február 24. 1–2.

45. 139–32. *Magyarország*, 1928. február 25. 3.

46. A Felsőház közoktatásügyi bizottsága elfogadta a numerus clausus módosításáról szóló javaslatot. *Pesti Napló*, 1928. március 7. 6.

konzervatív liberális elnökének világképétől és politikai hitvallásától ugyanis távol áll a numerus clausus törvény gondolatisága, ellentétben Telekivel, aki „[...] régmúlt századok temetőjében keresi ideáljait, s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők vad tűzijátékaiban gyúlt ki az új idők »hajnala«”. A cikk szerzője írása végén leszögezte: „Teleki Pál politikája messziről jött, Berzeviczy Albert politikája messzire megy. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is.”⁴⁷

A Felsőház 1928. március 13–14-én tárgyalta a numerus clausus revíziójáról. Teleki Pál, Szily Kálmán, a Műegyetem rektora és Wolkenberg Alajos, a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az 1920-as korlátozásokhoz, míg hármójukkal szemben többek között Mátrai Rudolf, a közoktatásügyi bizottság jegyzője, Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, továbbá Berzeviczy Albert képviseltek ellentétes véleményt. Utóbbi a törvény hatályon kívül helyezését tartotta volna üdvözlendőnek, és csak azért fogadta el a jogszabály módosítását, mert meglátása szerint az eredeti rendelkezés „még rosszabb ennél a javaslatnál”.⁴⁸ A viták ellenére végül a második kamara is a numerus clausus megváltoztatása mellett foglalt állást.

A felsőházi tanácskozást követően a lapok Teleki Pál és Berzeviczy Albert személyére hegyezték ki a tudósításaikat. Az *Egyenlőség* megállapította a grófról, hogy – akárcsak az ismert mondás szerint a Bourbonok – „nyolc év alatt nem tanult és nem felejtett semmit”, hiszen a törvényt az ő miniszterelnöksége alatt hozták, és még esztendőkkal később is foggal-körömmel ragaszkodott annak fenntartásához.⁴⁹ A 8 *Órai Újság* Berzeviczy meglátását dicsérte, mivel az „[...] valóban a leghelyesebb út, és a legbiztosabban vezet a feltámadáshoz”.⁵⁰ A patinás *Pesti Napló* – Mátraival és Baltazárral egyetemben – szintén Berzeviczyt méltatta, míg Telekit és Szilyt „a múlt emberei” közé sorolta. A korábbi miniszter-

elnök nézeteiről az újság ekképpen fogalmazott: „Mint mikor egy századokkal ezelőtt elmerült hajót emelnek ki az óceánból, úgy hat a Teleki Pál beszéde – vadidegenül egy konszolidált világban. Adatai, statisztikái, számarányai csupa furcsa rejtvény, messzi imbolygó lidércfény, politikája: fantom és látomány.”⁵¹ Az *Újság* ugyancsak anakronizmusnak tartotta a numerus clausus fenntartását, és csalódottan állapította meg, hogy a törvényhozás a módosítása révén „[...] törvénné emelte, amit a törvénykönyvből ki kellene irtani”.⁵² Az *Esti Kurír* pedig Teleki Pál görög származású édesanyján, Muráti Irénen élcelődve megjegyezte a grófról: „Ki volna hát nála hivatottabb a Méhely-féle harsonákat fújni és vérindex-magyarsági tilalomfákat felállítani?”⁵³

Azt követően, hogy a numerus clausus módosításáról az országgyűlés mindkét kamarája határozott, a jogszabályváltozásról szóló 1928. évi XIV. törvénycikket 1928. április 26-án hirdették ki. E törvényt a kormány szociáldemokrata és liberális ellenzéke az állampolgári jog-egyenlőség elvének sérülése miatt vetette el, míg a fajvédők Bethlen Istvánék zsidóbarát politikájának bizonyítékát látták benne.

A *Népszava* jellemzése szerint a jogszabály egy „rossz törvényalkotás” szülötte, melyet áthat „[...] az egyoldalú osztályérdekektől sugallt reakciós szellem”.⁵⁴ Eltörlését javasolta Az *Est*, hivatkozva idejétmúltságára abban az országban, amely az 1568-as tordai országgyűlésen a világon elsőként iktatta törvénybe a lelkiismereti és vallásszabadságot. Az újság szerint a numerus clausus a „[...] konszolidálatlan idők bús *souvenirje* a konszolidációban! Mellette nem szól semmi, ellene szól a múlt évszázados tradícióival, és ellene szól az utolsó nyolc év minden tapasztalata.”⁵⁵ Történelmi hagyományaink közül a sajtóorgánum „legszentebbnek” a szabadelvűséget ismerte el, mellyel élesen szakított az 1920. évi XXV. tc., amelyet Az *Est* „betegségnek” nevezett, „temető-

47 Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7. 1.

48 A numerus clausus felsőházi vitáját ld. *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet. 97–140.

49 Gróf Teleki Pál. *Egyenlőség*, 1928. március 17. 5–6.

50 Numerus clausus. 8 *Órai Újság*, 1928. március 14. 1.

51 Századok Harca. *Pesti Napló*, 1928. március 14. 1.

52 Rovás. *Újság*, 1928. március 14. 1.

53 Glosszák. *Esti Kurír*, 1928. március 15. 13.

54 A vagyon és tehetség... *Népszava*, 1928. szeptember 4. 5.

55 Nem kell... Az *Est*, 1928. augusztus 26. 1.

mécsesének” egy „halott korszaknak”.⁵⁶ A jogszabály megszüntetésének szükségességéről igyekezett meggyőzni olvasótáborát a *Magyarország* is, melynek értelmezésében a numerus clausus „ezer baj, sérelem, panasz és affér forrása” volt.⁵⁷ A *Pesti Napló* egyenesen „nemzeti érdeknek” nevezte a numerus clausus visszavonását, hiszen az „az abnormitást jelentő kultúréletünkben”.⁵⁸ Az *Esti Kurír* pedig úgy tekintett a törvényre, mint ami „[...] egy újabb diadala és vívmánya annak a kultúraellenes hullámnak, amely szerencsétlen országunkat a kurzus első fellángolása óta előntötte”.⁵⁹

A módosított numerus clausus nyomán – mely az intézményeknek nagyobb mozgásteret biztosított a felvételi eljárás során – a következő években a felsőoktatásban az izraelita származású hallgatók száma ugyan néhány százalékkal emelkedett (1928–29: 8,8, 1930: 9,6, 1931: 10,5, 1932: 12,3, 1933: 12,5 százalék), ám az 1920 előtti arányokat már nem közelítette meg.⁶⁰ Az *Egyenlőség* ezért mélységes csalódással állapította meg, hogy a „[...] numerus clausus törvénye, melyről levették a sárga foltot, mindenképpen éreztetni fogja tovább is rettenetes súlyát a magyar zsidósággal”. Következésképpen pedig „újra a mélységbe fog veszni egy csomó tehetség”.⁶¹ Nem volt derűlátóbb az *Új Kelet* sem, amelynek értékelése szerint az 1928. évi XIV. tc. „[...] voltaképpen nem egyéb, mint elkendőzése a régi hírhedt numerus claususnak, anélkül, hogy egy jotányival is változtatna a magyarországi zsidó diákok nyomorult és megáldott helyzetén”.⁶²

A fajvédő A Cél „Ignotus Christianus”, azaz „Ismeretlen Keresztény” álnéven publikáló szerzője a fentebbiekkel szemben inkább azt fájlalta, hogy a zsidóságnak véleménye szerint a „fanatikus szívóssággal” folytatott bel- és külföldi propaganda révén sikerült elérnie a törvény meg-

változtatását. Holott az eredeti jogszabály „[...] az első lépés volt abban az irányban, hogy a zsidóság a polgári jogokban és kötelességekben az ország többi lakosaival nemcsak formailag, hanem *lényegileg* is egyenlő elbánásban részesüljön, és első lépés volt ama cél felé, hogy a zsidóságnak az ország többi lakosai rovására eddig fennálló s az anyagi igazságnak meg nem felelő az a kivételes helyzete, amelyet neki óriási anyagi ereje biztosít – lehetetlenné váljék”.⁶³

Egy névtelen cikkíró a *Magyarságban* pedig abbéli aggodalmának adott hangot, hogy a numerus clausus módosítása nem fogja megszüntetni az értelmiségi munkanélküliséget, hanem az izraelitákon kívül még a keresztény középosztály gyermekeit is kiszorítja majd a felsőoktatásból. Sorait az alábbi, baljóslatú jövődőléssel zárta: „Az egyetemi és főiskolai arányszám megszorítása vagy merev lezárása valóban nem megoldás. Azok a társadalmi és politikai következmények, amelyek az értelmiség túlszaporodásából fakadnak, a középiskolai érettségi bizonyítványból is eredhetnek. Bármint is legyen: a Klebelsberg-féle kultúrfölény is egyenesen fényes bizonyossága annak, hogy a trianoni konszolidáció életképtelen, s hogy minden olyan gazdasági és politikai terv, amelynek szemlélete a keretek közé préselődik, irreális, agyrem. Ma még ez az ifjúság az alma mater falait ostromolja. Holnap már a trianoni béke kerítéseit fogja döngetni, vagy a mostani társadalmi és gazdasági rendszer alapjait.”⁶⁴

56 Hol van... Az *Est*, 1928. szeptember 4. 1.

57 Amíg törvény a törvény. *Magyarország*, 1928. október 18. 3.

58 Két bőrönd. *Pesti Napló*, 1928. szeptember 28. 1.

59 Új numerus clausus. *Esti Kurír*, 1928. szeptember 2. 1.

60 Kovács M., 2012, 14.

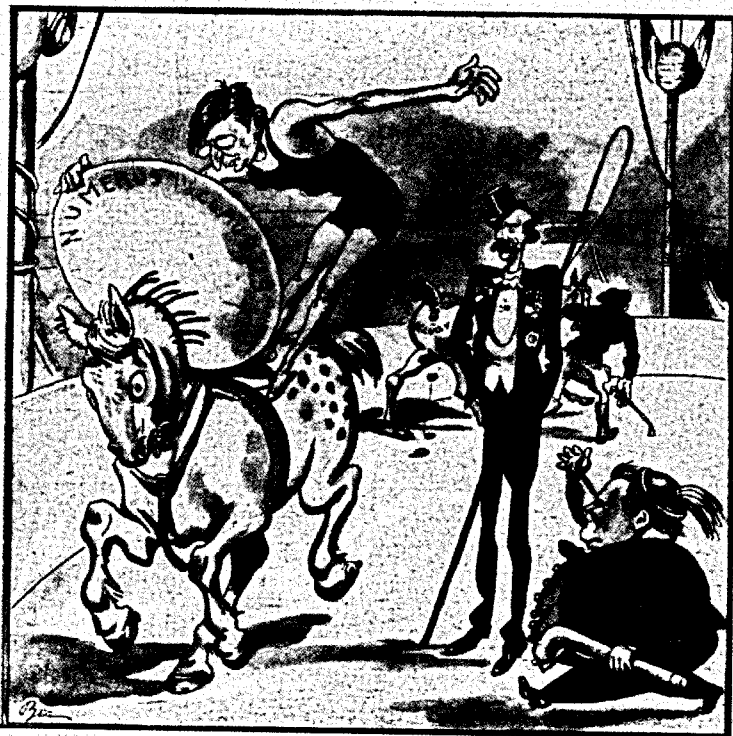
61 A numerus clausus 1928-ban. *Egyenlőség*, 1928. szeptember 1. 1.

62 Minden botnak két vége van. *Új Kelet*, 1928. szeptember 4. 1.

63 IGNOTUS CHRISTIANUS: Reflexiók a zsidóságot felekezetnek minősítő kúriai döntvényről. A *Cél*, 1928/4. 129–151.

64 Az egyetem körül. *Magyarság*, 1928. szeptember 5. 1.

Próba az Egység-cirkuszbán



Klebsberg. — A teremtsít! Úgy látom, selyempapir helyett pappendeklivel húzták be ezt a karikát ...

A numerus clausus problematikáját karikázó
címlapkép

(Borsszem Jankó, 1922. június 18. 1. oldal)

Berzeviczy Albert és a numerus clausus 1928. évi módosítása

Az egyik legrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicei és kakaslovnici Berzeviczy Albert (1853–1936) 19–20. századi történelmünk jeles személyiségei közé tartozik. Hosszú és eredményekben gazdag élete során korának politikai, tudományos, illetve tudománypolitikai szempontból is meghatározó alakja volt.

A dualizmus időszakában három évtizedet felölelő parlamenti pályafutása alatt az 1967-es közjogi alapon álló kormánypartok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) tagjaként foglalt helyet az Országgyűlésben, ahol kultuszminiszterként (1903–1905) és képviselőházi elnökként (1910–1911) olykor a politikai élet főszereplői közé tartozott. Parlamenti szerepvállalása mellett számottevő írói és művészet-történeti munkásságot is kifejtett: írt többek között itáliai útikönyveket; életrajzt Aragóniai Beatrix magyar királynéről, valamint az érett olasz reneszánszt bemutató művet. Mindezekén túl a századfordulón, a magyar sport hőskorában sportvezetői tevékenységet is vállalt: 1895-ben például alapító elnöke lett a Magyar Olimpiai Bizottságnak, mely tisztséget 1904-ig töltötte be.

A politikától teljesen a Horthy-korszakban sem távolodott el – hiszen felsőházi tag (1927–1936), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke (1921–1934) volt –, ám ekkor már inkább történetírói és tudományszervezői területen jeleskedett. 1922 és 1937 között négykötetes monográfiát jelentetett meg a neoabszolutizmus időszakáról, míg a Kisfaludy Társaságnak 1923 és 1936 között, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1905-től 1936-ig volt az elnöke.

Édesanyja révén a neves festővel, Szinyei Merse Pállal elsőfokú unokatestvérségben álló Berzeviczy politikai karrierje során – a földkérdést leszámítva – jóformán minden fontosabb sorskérdésünkben

állást foglalt, ami a dualizmus idején, valamint a két világháború közötti időszakban hazánk közvéleményét foglalkoztatta: az Ausztriához fűződő közjogi viszony, a nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés, a királykérdés, továbbá a trianoni békeszerződés és annak revíziója ügyében.

A zsidókérdésben pályája kezdetén a dualizmus korának nemzeti liberális integrációs modelljével azonosult. Ez az elképzelés azt feltételezte, hogy a polgári átalakulás keretében végrehajtott jogkiterjesztés nyomán az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségektől függetlenül hajlandók lesznek nyelvükben, illetve érzéseikben magyarra válni. A zsidóság esetében, amely gyorsan megtanult magyarul, és a magyar állameszmével nagymértékben azonosult, ez a felvetés igazolódott.¹ Berzeviczy a polgári jogegyenlőség védelmében többek között Istóczy Győzővel, az Országos Antiszemita Párt hírhedt vezetőjével is birokra kelt az Országgyűlésben,² míg az 1890-es évek egyházpolitikai harcaiban a szabad vallásgyakorláson, a polgári anyakönyvezésen, illetőleg a kötelező polgári házasság bevezetésén túl az izraelita vallás recepciója mellett tört lándzsát. 1892 tavaszán amellet érvelt a Képviselőházban, hogy a zsidó vallás recepciója és egyenjogúsítása „[...] nem kizárólag a zsidók érdeke, hanem érdekében fekszik a magyar nemzetnek az, hogy a nemzettest összeforrasztásának mindennemű még meglévő akadályai elháríttassanak”.³ Parlamenti képviselőként Berzeviczy 1894–1895 folyamán egyaránt megszavazta a polgári házasságról és anyakönyvvezetésről (1894: XXXI. tc.) a szabad vallásgyakorlásról (1895: XLIII. tc.), és az izraelita vallás egyenjogúsításáról (1895: XLII. tc.) szóló rendelkezéseket.

Berzeviczynek a zsidókérdésben vallott nézetei az első világháború, illetve az azt követő két baloldali forradalom idején változtak meg. Már a viláégés alatt, 1915 márciusában lejegyezte a naplójában, hogy Balogh Jenő igazságügy-miniszterrel arra a megállapításra jutottak, hogy

1 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 74–88.

2 *Képviselőházi napló*, 1881. IX. kötet. 289–307.

3 *Képviselőházi napló*, 1892. III. kötet. 426.

ha a háború után felszínre kerülnek a hadsereg ellátása körüli visszaélések – a hadiszállítások lebonyolításáért az addigra kialakult társadalomszerkezetből következően nagyjából zsidó kereskedők voltak a felelősek –, „[...] akkor egy új, igen heves antiszemita mozgalomra lehetünk felkészülve”.⁴ Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság során pedig – melyek vezetésében a zsidó származású vagy annak tulajdonított személyek aránya felülreprezentált volt – magáévá tette azt a zsidóellenes toposzt, miszerint a magyar zsidóság a gazdasági és kulturális életben történt hatalomátvétele után a politikai uralom megszerzésére törekedett.⁵

Véleményének átalakulását jelzi, hogy 1920-ban nem foglalt állást a közgondolkodásban numerus clausus néven szervesült 1920. évi XXV. törvénycikk kapcsán, mely akképpen szabta meg az egyetemekre és jogakadémiákra felvehető hallgatók létszámát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek” országos arányának, amelyen kívül „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is tekintettel kellett lenni. Noha a törvény szövegében a „zsidó” vagy „izraelita” kifejezések nem szerepeltek – szemben a végrehajtási utasítással,⁶ mely a dualizmus kori gyakorlattal szakítva a magyar zsidóságot nemzetiségként, nem pedig vallásként ismerte el –, az intézkedés legfőbb célja mégis a zsidó fiatalok diplomás értelmiségivé válásának korlátozása volt, ezáltal pedig a keresztény középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, illetve majdani állásszerzésének megkönnyítése.⁷ A numerus clausus az izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott a többségében városlakó és az iskolázásra álta-

4 Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Szerk. GALI Máté. Budapest, Helikon, 2015. 95.

5 BERZEVICZY Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. GRATZ Gusztáv. Budapest, Franklin Társulat, 1921. 754–756.

6 A törvény végrehajtási utasítását ld. *Magyarországi rendeletek tára, 1920*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 1455–1460.

7 Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon, 2017. 338–339.

lában nagyobb hangsúlyt fektető zsidóság megoszlása az egyetemisták soraiban az első világháború előtt 30 százalék körül mozgott,⁸ míg nem 1918-ban 34 százalékra emelkedett.⁹

1921–1922 folyamán már érzékelhető volt, hogy a korábbi ingerült közhangulat, amely a történelmi magyar állam összeomlásáért igaztalanul a honi zsidóságot tette felelőssé, némileg mérséklődött. Ettől kezdve mind a sajtóban, mind pedig a parlamentben markánsabban jelent meg azok hangja, akik a numerus clausus eltörlése és a teljes tanszabadság visszaállítása mellett törtek lándzsát. A Nemzetgyűlésben elsősorban a liberális, illetve szociáldemokrata képviselők – mint például a liberális politikai közvélemény egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos – helyezkedtek erre az álláspontra. Velük szemben a Gömbös Gyula körül csoportosuló fajvédő politikusok inkább a törvény szigorítását vagy esetlegesen az egész társadalomra kiterjedő ún. foglalkozási kataszter bevezetését óhajtották, míg a kormányon lévő Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves és Polgári Párton (közkeletűbb nevén az Egységes Párton) belül komoly nézeteltérések voltak a kérdés megítélését illetően.¹⁰

Ezekben az években Berzeviczy Albert is előbb óvatosabban, majd aztán nyíltabban adott hangot a jogszabállyal kapcsolatos elégedetlenségének. 1921 októberében, amikor interjút közölt vele az egykoron gróf Károlyi Mihály tulajdonában álló *Magyarország* című napilap, sajnálatát fejezte ki azért, mert a „beteg közhangulat” megnyerése érdekében az utóbbi két esztendőben olyan rendelkezések születtek, „melyek miatt az egész világ rokonszenve elfordul tőlünk”.¹¹ Minden bizonnyal arra utalhatott, hogy a numerus clausus meghozataláért a magyar kormányt nemzetközi zsidó szervezetek, illetőleg a Népszövetség részéről is számos kritika érte. 1922 februárjában pedig, amikor elnökségi tagként

felszólalt a Nemzeti Középpárt nevű konzervatív liberális, parlamenten kívüli polgári párt önfeloszlatásakor, elítélően szólt azokról, akik az ellenforradalmi rendszer kiépülése során „a felekezeti béke ellen oly sokat vétettek”. Megítélésünk szerint szavai ez esetben is a numerus claususra vonatkozhattak.¹² Jelenlegi ismereteink szerint egyértelműen elsőként 1922 őszén, a *Jüdische Pressezentrale Zürich* nevű svájci zsidó hetilapban közölt interjújában szólt az 1920: XXV. tc. kapcsán arról, hogy támogatja „az eltörlését ennek a teljesen elhibázott rendszabálynak”, és úgy vélte, hogy „az antiszemitizmus inspirálta” törvény ártott Magyarországot külföldi megítélésének.¹³

A Népszövetségben 1922 és 1925 között többször is terítékre került a numerus clausus ügye. Különbő zsidó szervezetek ugyanis rendszerint amellet érveltek, hogy a jogszabály ellentétben áll a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek garantálták a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Legfőbb szószólójuk Lucien Wolf angol újságíró, a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapító tagja volt.¹⁴ Mindez rendkívül kellemetlenül érintette a magyar kormányt, mivel a nemzetközi szintén az utódállamok folyamatosan arra hivatkoztak a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett politikájuk védelmében, hogy Magyarország sem bánik jobban az izraelita állampolgáraival.¹⁵ 1925 novemberében, az Interparlamentáris Unió New York-i értekezletéről hazaérkező korábbi kultuszminiszter (1905–1906), Lukács György például az alábbiakról számolt be: „Magyarországot én védelmeztem meg a támadásokkal szemben. Szükséges volt kifejtenem, hogy nálunk a numerus clausus nem vallási kérdés, mert arról van szó, hogy meg-

12 A nemzeti középpárt kimondotta feloszlását. Az *Újság*, 1922. február 19. 2.

13 Exminister Berzeviczy über den Antisemitismus in Ungarn. *Jüdische Pressezentrale Zürich*, 1922. október 6. 1.

14 Joó András: „...ha Trianon nincs, akkor minden másképp volna. Ezt méltóztassék Lucien Wolfnak megmondani...” Magyarország, a numerus clausus és Lucien Wolf. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2019. 73–101.

15 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 127–129.

8 UJVÁRY GÁBOR: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. Uő. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2019. 8.

9 BARTA RÓBERT: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 1990/1–2. 10.

10 PAKSA RUDOLF: A numerus clausus módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY ZSEJKE. Budapest, Osiris, 2014. 145. (a továbbiakban: PAKSA, 2014)

11 SZ. M.: Az Akadémia elnöke a kurzus ellen. *Magyarország*, 1921. október 2. 2.

nyirbált ország vagyunk, melynek túlteng az intelligenciája. Nálunk ezt a kérdést csak ebből a szempontból szabad elbírálni. A numerus clausus ügyét kénytelen vagyok egyébként elítélni, mert mindaddig, amíg ez a törvény fennáll, nem tudunk kellőképp fellépni az elszakított területeken élő magyar kisebbségek érdekében. Ellenünk fordítják a numerus clausust, márpedig nekünk ezen a téren szeplőtelennek kell lennünk, mert csak ez lehet a sikeres munka előfeltétele. Könnyen megtörténhetik egyébként, hogy addig, amíg a Népszövetség az utódállamokban élő kisebbségek sérelmeiről beadott panaszainkat ad acta teszi, a numerus clausus ügyét nemcsak napirendre tűzi, hanem le is tárgyalja.”¹⁶

Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöként Berzeviczy Albert is szembesült a külföldi kritikákkal, melyeket természetesen megosztott a magyarországi politikusokkal. 1925 novemberében a Nemzetgyűlésben Vázsonyi Vilmos Lukács Györgyre, hazánk népszövetségbéli fődelegátusára, gróf Apponyi Albertre, valamint éppen Berzeviczyre hivatkozva jelentette ki, hogy „[...] azok, akik kint jártak a külföldön a magyar nemzet diplomáciai képviseletében, [...] egyhangúan megállapították, hogy a legtöbb bajt és nehézséget Magyarország számára külföldön a numerus clausus okozta.”¹⁷ Négy nappal ezen parlamenti felszólalása előtt Vázsonyi Vilmos maga is részt vett a Pesti Izraelita Hitközség fennállásának 125., illetve az izraelita vallás recepciójának 30. évfordulójára megemlékező ünnepségen. Az eseményen a résztvevők egy állásfoglalást tettek közzé, melyben a magyar zsidóság képviseletében kinyilatkoztatták, hogy „[...] a numerus clausus ellen idehaza s csakis a magyar alkotmány alapján kívánnak küzdeni, minden idegen beavatkozást s általában a trianoni szerződésre való hivatkozást elhárítanak maguktól”. A bejelentést Berzeviczy üdvözlötte, s egyben reményét fejezte ki, hogy hazánkban „[...] az illetékes tényezők ezt a kérdést mielőbb méltányos megoldásra fogják juttatni, amit magam is remélek, és a leghatározottabban kívánok.”¹⁸

¹⁶ Lukács György v. b. t. t. nyilatkozata amerikai útjáról. *Újság*, 1925. november 7. 8.

¹⁷ *Képviselőházi napló*, 1922. XXXVII. kötet. 20.

¹⁸ 125 év kultúr-útja a magyar zsidóktól a zsidó magyarokig. *Pesti Napló*, 1925. november 24. 4.

Elkerülendő, hogy a téma ismételten terítékre kerüljön a Népszövetségben, s ezzel negatív módon befolyásolja az ország érdekeinek képviseletét a nemzetközi politika színpadán, gróf Bethlen István miniszterelnök végül 1926–1927 folyamán az 1920. évi XXV. törvénycikk módosítása mellett döntött. A kormányfőt gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter egy 1926. november 3-án kelt levelében arra figyelmeztette, hogy a törvényt „[...] revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük”.¹⁹ A numerus clausus illetően a kultuszminiszter 1927. május 13-án a Képviselőházban jelentette be a törvény módosítására vonatkozó kormányzati szándékot.²⁰

Bő egy hónappal Klebelsberg expozéját követően, 1927. június 22-én Berzeviczy Albert is felszólalt az 1926-ban a néhai Főrendiház örökébe szervezett Felsőházban, melynek ő a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként volt tagja. Előbb méltatta a dualizmus korának szabadelvű szellemiségű jogalkotását, majd a jelenre térve kritizálta, hogy e liberális örökséggel szemben 1920-ban visszaállították – az 1871-ben eltörölt – botbüntetést, illetve bevezették a numerus clausust, „[...] amelyet én nem tartok szerencsés rendszabálynak, mert azt hiszem, hogy az többet ártott, mint használt az országnak, s amely rendszabállyal most már maga a mélyen t. kormány sem vall elvi közösséget, amennyiben azt ideiglenesnek, átmenetinek jelzi, annak megszüntetését kívánja, csak az időpontját nem jelölheti meg meg”.²¹

Az MTA elnökének beszédéről több sajtóorgánus is elismeréssel írt. A liberális *Pesti Napló* úgy vélte, hogy a konzervatív liberális meggyőződésű, a szabadelvűség hagyományait védelmébe vevő Berzeviczytől „[...] nem lehetett mást várni, mint hogy a tanulási szabadság mellé

¹⁹ Klebelsberg Kuno gróf levele Bethlen István grófhhoz a numerus clausus ügyében várható külföldi támadások kivédéséről. In: *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kossuth, 1972. 257.

²⁰ Klebelsberg Kunó gróf erre vonatkozó beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IV. kötet. 93–94.

²¹ *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet. 198–199.

állott, s a numerus clausust elítélte”.²² A kormánnyal szemben kritikus *Magyar Hírlap* sajnálattal állapította meg, hogy a Bethlen-kabinet „még ma is hivatottabb kultúrpolitikusnak” tartja a numerus clausust 1920-ban betervező Haller István kultuszminisztert, mint azt a Berzeviczyt, aki a szabadelvű éra oktatáspolitikusa volt, ennek nyomán pedig „[...] a speciális magyar liberalizmusnak kevés hivatottabb értelmezője van nálánál”. A napilap szerint az ő felszólalása „[...] utópisztikusan hangzik egy korszakban, amelynek jogrendszerén még alig múltak el a botbüntetés törvényének szégyenletes kék foltjai, amely a numerus claususszal diszkreditálja ötven év klasszikus kultúrpolitikáját”.²³ A Kolozsváron *Új Kelet* címmel kiadott zsidó hetilap vezércikke szerint „Berzeviczy Albert még látta annak a korszaknak a pompás virágzását, amely a tanszabadság jegyében bontakozott ki a liberalizmus Magyarországon”, számos nagynevű író és tudóst adva a világnak. De magas kora miatt tanúja lett azoknak az éveknek is, amikor „az ellenforradalom Magyarországon politikusai, eltekintve bizonyos külpolitikai sikerektől, csak a numerus clausus csodabogarat szállították az egyetemes kultúrának”. Az újság cikkírója úgy fogalmazott, hogy Berzeviczy a klasszikus liberalizmus „ledorongolt lelkiismeretét” szólította meg felsőházi mondataiban. Az egykori kultúrpolitikus „[...] aki a tradíciókhoz minden bizonnyal görcsösebben ragaszkodik, mint Bethlen István, nem félti a magyar kultúra és fejlődés rendjét a kritika és a gondolat erejétől, sőt ezt tartja a konszolidáció egyedüli útjának. Ezzel szemben ifjú néptribunok, sváb grófok²⁴ és dezertált liberálisok divattá emelték a szabadságjogok elnyomására irányuló diktatúrával való kacérkodást. Megtagadták azt a liberalizmust, amelynek múltja nélkül sohasem kerültek volna a politikai élet porondjára, és tapsolnak annak a numerus claususnak, amely diszkreditálta külföldön azt a mély szellemi kultúrát, melyről a numerus clausus felkent lovagai elérzékenyítő

²² A méltóságos Ház. *Pesti Napló*, 1927. június 23. 1–2.

²³ Amikor több a beszéd, mint a szavazat. *Magyar Hírlap*, 1927. június 23. 1.

²⁴ Utalás gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter felerészben osztrák származására.

ditirambusokat²⁵ tudnak mondani az országba érkező előkelő idegneknek.”²⁶

Felsőházi expozéjában Berzeviczy úgy fogalmazott, hogy az 1920. XXV. tc. revíziójának időpontja nem ismert. A kormányfő ugyanakkor még 1927 októberében ígéretet tett rá az Egységes Párt értekezletén,²⁷ egy hónappal később pedig Bethlen és Klebelsberg egy újabb pártgyűlésen már ismertették is a módosítás tervezetét, arra kérve a pártot, tegye kötelezővé a megszavazását a képviselői részére. Javaslataikat a megjelöltek hozzászólás nélkül fogadták el. Másnap a kultuszminiszter, a kormánypárt támogatását a háta mögött tudva, benyújtotta a numerus clausus felülvizsgálatáról rendelkező törvényjavaslatot a Képviselőházban, két héttel később pedig a miniszterelnök a már betervezett törvénymódosítást vitte magával Genfbe, a Népszövetség székhelyére.²⁸ A numerus clausust a döntéshozók úgy kívánták módosítani, hogy a törvény szövegének 3. paragrafusából kikerüljön a korábbi heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek” kitétel, s azt foglalkozási kvótával váltsák fel. Ez persze továbbra is hátrányos volt a zsidóság számára, hiszen a jogszabálytervezet a közalkalmazotti és a mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozók gyerekeit kifejezetten nevesítette, két olyan foglalkozási ágat, amelyből izraelita szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba.²⁹

Miután a kormányfő Svájcban elkötelezte magát a numerus clausus revíziója ügyében, a törvény módosításáról elsőként a Képviselőház közoktatásügyi bizottsága tárgyalta 1928 januárjában, amit február folyamán két hétig tartó vita követett az Országgyűlés első kamarájában.

²⁵ Eredetileg eksztatikus hangulatú, pompázatos stílusú és dallamú himnusz az ókori Görögországban a bor és a mámor istenéről, Dionüszoszról.

²⁶ Berzeviczy Albert kritikája. *Új Kelet*, 1927. június 24. 1.

²⁷ N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1988. 170.

²⁸ LADÁNYI Andor: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1130–1131.

²⁹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 55–58. (a továbbiakban: Kovács M., 2012)

A tanácskozás 1928. február 24-én, név szerinti szavazással ért véget, melynek keretében 139 képviselő voksolt a módosítás mellett, és 32 vetette azt el.³⁰

A képviselőházi vita lezárulásával a jogszabálytervezet a Felsőházhoz került, ahol elsőként úgyszintén a testület közoktatásügyi bizottsága foglalkozott vele. A március 7-én, Berzeviczy elnökletével megtartott ülésen a törvényjavaslatot Mátrai Rudolf, a bizottság jegyzője s egyben a székesfehérvári ciszterci rendi Szent István katolikus gimnázium igazgatója ismertette. Klebelsberg kultuszminiszter akképpen érvelt a módosítás mellett, hogy az „[...] nem a tanulás szabadságát korlátozza, hanem ahogy szükséges infláció idején megállapítani a bankóprést, éppúgy a diplomák inflációja idején szükség van az ilyen törvényre”.³¹ Gróf Teleki Pál, akiknek (első) miniszterelnöksége alatt léptették életbe az 1920: XXV. tc.-t, viszont elutasította a revíziót, mondván, ő azt „[...] nem közoktatásügyi kérdésnek, hanem a faji antagonizmus kérdésének tartja”. Meglátása szerint az eredeti törvény fenntartására már csak azért is szükség van, mert tapasztalatai alapján a zsidó tulajdonban lévő vállalkozások „erős numerus clausust alkalmaznak” a keresztény munkavállalókkal szemben, ami miatt a jogszabály „nem egyetemi kérdés, hanem szociálpolitikai probléma”.³² Szólásra emelkedve Berzeviczy kifejtette, hogy „átmenetileg és ideiglenesen” egyet tudna érteni a felsőoktatásban tanulók számának szabályozásával, ámde „nem helyesli a korlátozás módját”. Nézete szerint amennyiben mindenképpen szükséges valamilyen szelekció, akkor azt „kizárólag tehetség és előmenetel alapján” lehet véghez vinni. Szavait azzal zárta, hogy „mostani szövegezésében” a törvényjavaslatot nem fogadja el.³³ A felszólalásokat követően a Felsőház közoktatásügyi bizottsága a numerus clausus módosítása mellett foglalt állást. Elnöki tisztségéből kifolyólag Berzeviczy Albert nem szavazott.

³⁰ *Képviselőházi napló*, 1927. IX. kötet. 208.

³¹ A numerus clausus a diplomák inflációja ellen készült. *Az Est*, 1928. március 7. 2.

³² Teleki Pál szerint a numerus clausus a faji antagonizmus kérdése. *Esti Kurír*, 1928. március 7. 2.

³³ Glattfelder püspök, Berzeviczy Albert és az egyetemek képviselőinek felszólalása. *Magyarország*, 1928. március 7. 4.

A sajtó – akárcsak az 1927 júniusában elmondott felsőházi beszédénél – most is elismerő hangon számolt be Berzeviczy megnyilatkozásáról. A magyarországi neológ zsidó közösség *Egyenlőség* című politikai hetilapja úgy fogalmazott, hogy az MTA elnöke „[...] nemes hangú liberális beszédben ismételte meg azt a felfogását, amelynek már többször hangot adott, és amellyel már több ízben szerezte meg a felekezet őszinte háláját”.³⁴ A *Magyar Hírlap* cikke a „konzervatív államférfi és konzervatív literary gentleman” jelzővel illette Berzeviczyt. Tisza István egykori kultuszminiszterének mondatait Klebelsberg Kunóéval vetette össze, az alábbi következtetésre jutva: „Berzeviczy Albert a tehetség és előmenetel szempontjából követeli az egyetemi szelekciót, a kultuszminiszter a keresztény társadalom elfoglaltsága alapján válogatja ki a jövő Magyarország intellektuális pionérjeit. Berzeviczy a magyar történelmi tradíciók és kultúrtradíciók alapján helyezkedik el, gróf Klebelsberg egy közvéleményre támaszkodik, amelynek a parlamentben alig van szószólója, inkább a sajtója a kurzus mesterséges tenyésztete. [...] Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak, mert a föld népe, a város népe és a Berzeviczy Albertek szellemi krémje leszámolt ezzel a magyar néphez méltatlan elfoglaltsággal. Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak, és a Teleky Pálok (sic!), az antiszemitizmus állóvizei legfeljebb arra alkalmasak, hogy a gyűlölet és a stupiditás a maga papírhajóival tengerei ütközeteket rendezzen rajtuk.”³⁵

A patinás *Pesti Napló* a közoktatásügyi bizottságban lezajló vitáról *Ketten beszéltek...* címmel közölt vezércikket. Írója a 75 éves Berzeviczyt a 49 éves Telekivel állította szembe, arra utalva, hogy a kérdésben két személy szólalt fel: „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van, és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához.” Berzeviczy Albert konzervatív liberális világmépétől és politikai hitvallásától ugyanis távol áll a numerus clausus gondolatossága, ellentétben Teleki Pállal, aki „[...] régmúlt századok temetőjében keresi ideáljait, s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők

³⁴ A numerus clausus vitája a Felsőházban. *Egyenlőség*, 1928. március 10. 15.

³⁵ Az antiszemitizmus vadvizei. *Magyar Hírlap*, 1928. március 7. 1.

vad tűzijátékaiban gyúlt ki az új idők »hajnala«. A cikk szerzője írása végén leszögezte: „Teleki Pál politikája messziről jött, Berzeviczy Albert politikája messzire megy. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is.”³⁶

A Felsőház 1928. március 13–14-én tárgyalta a numerus clausus revíziójáról. Teleki Pál, Szily Kálmán, a Műegyetem rektora és Wolkenberg Alajos, a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az 1920-as korlátozásokhoz, míg háromjukkal szemben többek között Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, Mátrai Rudolf, továbbá Berzeviczy képviseltek ellentétes véleményt. Az MTA elnöke az első napon elhangzó beszédét azzal a kijelentéssel indította, hogy „[...] a jelenlegi numerus clausust fenntarthatónak nem vélem, annak hatályon kívül helyezését vagy legalábbis megváltoztatását tartom szükségesnek”. Majd úgy folytatta, hogy „némileg” tartozik a múltjának azzal, hogy állást foglaljon ebben a kérdésben, amivel minden bizonnyal dualizmus kori, illetve 1920-ban tanúsított – pontosabban: nem tanúsított – magatartására utalhatott.

Megítélése szerint a numerus claususnak „súlyos hibája az, hogy betűje szerint is helytelen intézkedést tartalmaz”, mivel azáltal, hogy „túlságosan mechanikus módon”, az országos számarányukhoz viszonyítva százalékos arányban korlátozta a különböző nemzetiségek közül felvehető hallgatók számát, azt idézte elő, hogy kiszorult a felsőoktatásból számos tehetséges diák, akiknek kárára több tehetségtelen került be. Mindemellett úgy vélte, hogy „[...] nem is őszinte ez a törvény, mert a törvényben tudvalevőleg szó sincs a zsidókról, s ennek ellenére mindenki tudja, hogy ennek a törvénynek alkalmazása és végrehajtása tulajdonképpen arra és csakis arra irányul, hogy a zsidóság számát a főiskolákon korlátozza”.

Berzeviczy a numerus clausus „megváltoztatása vagy hatályon kívül helyezése mellett” három indokot sorolt fel:

- I. Az 1920-ban bevezetett korlátozások nem csökkentették oly mértékben a felsőoktatásban végzett hallgatók számát, hogy az önma-

gában megoldotta volna a diplomás értelmiségiek elhelyezkedési nehézségeit.

2. A numerus clausus nem tiltotta a külföldön szerzett diplomák honosítását. Idővel azonban Berzeviczy szerint „egyesek” (itt feltételezhetőleg a különféle fajvédő irányultságú mérnöki, ügyvédi, orvosi stb. szakmai szervezetekre célozhatott) megpróbálták elérni a honosítási eljárás tilalmát. Ezzel szemben ő úgy gondolta, hogy hiba lenne megtagadni a végzettségüket Magyarországon, a hazai munkaerőpiacon kamatoztatni kívánóktól a diplomájuk honosítását. Hiszen egyrészt a külföldi főiskolák és egyetemek nemritkán magasabb színvonalúak, mint a magyarországiak, így az ott végzett diákok képzetettebbek magyar társaiknál. Másrészt ha a hatóságaink megakadályozzák a honosítást, azzal „bizonyos idegen szellemmel” és keserűséggel töltik el a külhonban végzett fiataljaink szívét.
3. A „külföldi beavatkozás” kérdése, tehát a Népszövetség nyomásgyakorlása a kormányra a numerus clausus módosítása ügyében, amit ugyan helytelenített, ám leszögezte, hogy a „[...] beavatkozás azonban megtörtént, a kormány nem térhetett ki előle, s én az én álláspontomról utóvégre csak örvendhetnék annak, hogy ez a magában véve jogosulatlan közbelépés végre meghozta a numerus clausus kérdésének elővetelét és a törvény megváltoztatását”.

Érveinek ismertetését követően az egykori kultuszminiszter arra az álláspontra jutott, hogy a törvény revíziója „[...] nem elégíthet ki engem, és nézetem szerint nem hozza meg a helyes és végleges megoldást”. Mert bár el tudja fogadni, hogy átmenetileg és ideiglenesen szükség lehet a tanszabadság korlátozására, ám a válogatás feltételeinek igazságosaknak és elvi alapokon nyugvóknak kell lenniük, ő viszont azt sejtí, hogy a törvényjavaslat rendelkezései mindezek helyett inkább a protekciónak fognak teret engedni a felvételi eljárás során, háttérbe szorítva a tehetség és szorgalom érvényesülését.

Nagyívű felszólalását Berzeviczy Albert az alábbiakkal zárta: „Az én meggyőződésem az, hogyha a tanszabadság korlátozása szükséges, ha a numerus clausus kell, [akkor] ez csak a szelekció alapján történ-

³⁶ Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7. 1.

hetik, meggyőződésem szerint pedig más jogos és igazságos szelekció, mint a tehetség, képzettség és előhaladás szerint való, nincsen. Így tehát én azt tartom, hogy egyedül erre kellene fektetni a súlyt, hogy kizárólag tehetség és előmenetel alapján kategorizálják a hallgatókat, hogy mindenekelőtt a legjobb tehetségűek és legjobb előmenetelűek kerüljenek az egyetemre. [...] Egyelőre azonban kénytelen vagyok a javaslatot megszavazni, mert más volt a helyzet a Képviselőházban, és más a helyzet itt a Felsőházban; a Képviselőházban, lehetett határozati javaslatokkal provokálni, megkísérelni a kormánynak olyan utasítását, hogy más törvényjavaslatot terjesszen elő, itt azonban, ha a többség elvetné a törvényjavaslatot, ez csak azt eredményezné, hogy akkor egyszerűen továbbra is életben maradna az 1920-iki törvény, ami még rosszabb ennél a javaslatnál – mondom, erre és csakis erre a helyzetre való tekintettel a javaslatot én is elfogadom.”³⁷

Berzeviczy felsőházi expozéja a korábbiaktól eltérően vegyes fogadtatásra talált a sajtóban. A Bethlen István miniszterelnök érdekltségébe tartozó *8 Órai Újság* méltatta „emelkedett nézőpontját”, kiemelve, hogy „[...] a békés fejlődésnek az az útja, melyet Berzeviczy Albert jelöl meg, valóban a leghelyesebb út, és a legbiztosabban vezet a feltámadáshoz”.³⁸ A szintén inkább a kormány álláspontját támogató, konzervatív *Budapesti Hírlap* ugyanakkor azt emelte ki, hogy tévedés volt Berzeviczy részéről amiatt aggódni, hogy a külföldön tanuló izraeliták „eltelve bizonyos idegen szellemmel” fognak hazatérni Magyarországra, mivel a magyar zsidósággal „[...] most is az a hiba, hogy az idegen eszmék iránt túlságosan fogékony”.³⁹

A magyar fajvédelem és a nemzeti keresztény sajtó koronázatlan királya és vezére, Mlotay István publicista⁴⁰ szerkesztésében megjelent *Magyarság* című napilap Baltazár Dezsővel egyetemben Berzeviczyt

37 Berzeviczy Albert 1928. március 13-án elhangzott beszédét ld. *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet. 110–113.

38 Numerus clausus. *8 Órai Újság*, 1928. március 14. 1.

39 Idegen hatások. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 14. 3.

40 GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris, 2012. 184.

„a régi liberális iskola néhány képviselője” közé sorolta, mint akik elítélően szoltak a numerus claususról, illetőleg annak módosításáról.⁴¹ Az újság négy nappal az MTA elnökének felszólalása után szinte egész oldalnyi vezércikkben tért ki az általa elmondottakra. Az írás név nélküli szerzője arról értekezett, hogy hazánkban a keresztény magyarság és a zsidóság között éles küzdelem zajlik az ország vezető gazdasági, valamint értelmiségi pozícióinak megszerzéséért. Ezt „szabad versenynek” nevezik az olyan liberális szellemiségű politikusok, mint Berzeviczy, aki a lap szerint a szabad verseny egyik „apostola”. Nem lehet azonban tisztességes és egyenlő párviadalnak hívni azt, melynek „az egyik részéről ott áll ebben a küzdelemben anyagi javaiból kifosztva, öntudatában megrendülve, szervezetségében szétomolva a keresztény magyar társadalom, a másik oldalon pedig ott áll idehaza is mindent behálózó, mindent elnyelő hatalmával a zsidó nagytőke, nagyipar és nagykereskedelem, sőt a nagy zsidó földbirtok is, és ott áll mögöttük a zsidóságnak az egész világra kiterjedő összeköttetése és szolidaritása”. Az egyenlőtlen feltételeken valamelyest enyhíteni próbált volna a numerus clausus, melynek a revíziójáról folytatott felsőházi vitában Berzeviczynek „minden részvéte” a zsidó ifjúságé volt, akikkel szemben „nincsen egy szava” sem a keresztény fiatalsághoz, akiknek diplomásként is ki kell vándorolniuk az országból, hogy megélhetést találjanak maguknak. A cikkíró – burkoltan Berzeviczy Albert felelősségét is felvetve – gondolatait az alábbi baljóslatú meglátással zárta: „A mai magyar ifjúság azzal a keserűséggel jött haza a háborúból, hogy mialatt ő odakinn a frontokon küzdött Nagy-Magyarországért, ezt a Nagy-Magyarországot az itthoni politikusok, öregek és fiatalok egyaránt, eljátszották a háta mögött. Most ez az ifjúság azt kénytelen látni, hogy még a maradék Csonka-Magyarországot is, azt, amelynek lecsökkent esélyei számára még megmaradtak volna, azt is eladják a lába alól és a feje felől. Ezt megtehetik és megtehették egy törvényben, egy kormányzati rendszer lelkiismeretlenségéből és a vezető társadalmi rétegek korruptségéből, de ez a kiját-

41 Teleki Pál gróf és Szily Kálmán műegyetemi rektor az eredeti numerus clausus törvény fenntartását követelte. *Magyarság*, 1928. március 14. 1.

szott ifjú Magyarország egyszer számon fogja kérni a maga életét és a maga jogait azoktól, akik most olyan hamis gesztussal rája hengerítettek a szabad verseny koporsófedelét.⁴²

Berzeviczy Albert és összességében a Felsőház magatartásával azonban nemcsak a fajvédő sajtó, hanem a fajvédő politika vezéralakja, Gömbös Gyula sem volt elégedett, aki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1928–1929. évi költségvetéséről szóló képviselőházi vita 1928. május 4-én rendezett ülésnapján az Országgyűlés második kamarájának tagjait olyan „politikai antikváriusok”-nak nevezte, akik már képtelenek meghallani az új idők szavát.⁴³ Gömbös minősítése ellen Berzeviczy Albert másfél hónappal később, június 19-én szólalt fel a Felsőházban. Beszédében leszögezte: „[...] hogy mi nem tudjuk megérteni az újabb kor haladását, eszméit és törekvéseit, azt hiszem, ez is tévedés. Lehet, hogy az újabb kor olyan haladási momentumait, aminő például a botbüntetés visszaállítása és a numerus clausus volt, talán itt ebben a Felsőházban – ha már akkor létezett volna – osztatlanul nem fogadták volna el, és nem helyeselték volna. De amióta ez a Felsőház fennáll, valóban senki nem mondhatja el róla, hogy bármilyen józan és helyes haladásnak akadálya lett volna.”⁴⁴

A *Pesti Napló* másnapi vezércikke méltatta Berzeviczyt, illetve a Felsőház hozzá hasonló szabadelvű politikusait. „A Berzeviczy Albertek számára vadidegen világ a numerus clausus világa, és [a] botbüntetésé, [...] vadidegen az a korszellem és az a parlamentarizmus, amely mellett folytonos tanácskozásképtelenségek és határozatképtelenségek vannak; vadidegen az a politika, amely a nagy reformokat – programjában temeti el, vadidegen egy olyan kormánypárt, amelyben akár világnézeti ellenfelét megtalálhatja minden képviselő, vadidegen a numerus clausus szelleme, amely a minél több professzornak és a minél kevesebb hallgatónak fényes ideálját reprezentálja.”⁴⁵

42 „A szabad verseny”. *Magyarország*, 1928. március 17. 1.

43 Gömbös Gyula ebbéli kijelentését ld. *Képviselőházi napló*, 1927. XII. kötet. 130.

44 *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet. 350.

45 Az antikváriusok. *Pesti Napló*, 1928. június 20. 1.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének politikai eszmevilágától valóban távol állt a numerus clausus gondolatisága. Ettől függetlenül azonban azt követően, hogy a Felsőház is változtatás nélkül elfogadta 1928 márciusában a módosításáról szóló előterjesztést, 1928. április 26-án kihirdették az 1920. évi XXV. törvénycikk revíziójáról rendelkező 1928. évi XIV. törvénycikket. Ez a korábbiaknál nagyobb mozgásteret biztosított az intézményeknek a felvételi válogatás során. Továbbra is fenntartotta viszont annak lehetőségét, hogy a felvételi bizottságok határt szabjanak az izraelita származású hallgatók létszámának.⁴⁶ Ezt pedig meg is tették, mivel a statisztikák szerint a zsidó diákok aránya az egyetemeken a későbbiekben mindössze néhány százalékponttal emelkedett: az 1928–1929-es 8,8 százalékról 1930-ban 9,6 százalékra, 1931-ben 10,5 százalékra, 1932-ben 12,3 százalékra, 1933-ban pedig 12,5 százalékra.⁴⁷ Az 1918 előtti számarányokat tehát már meg sem közelítette.

46 PAKSA, 2014, 147.

47 KOVÁCS M., 2012, 205.



Bárá Szalay Gábor díszmagyaros portréfotója

(A Szalay-Berzeviczy család tulajdona)

Ember az embertelenségben: Rónai Mihály András és báró Szalay Gábor

A magyarországi holokauszt minden kétséget kizáróan az egyik legtragikusabb és legtraumatikusabb eseménye hazánk modern kori történelmének. 1941 és 1945 között a hazai zsidóság vérvessztesége – Randolph L. Braham számítása szerint – 564 507 főre volt tehető.¹ 1944 előtt a háborús munkaszolgálat, az 1941-es kamenyec-podolszki deportálás, valamint az 1942-es újvidéki razzia következtében mintegy félszázezer zsidó veszttette életét. Az ország 800 ezer fős zsidó közösségének helyzete azonban a német megszállás előtt mindezeknek a sajnálatos eseményeknek az ellenére is jobb volt, mint a környező államokban, ahol a soraikat véres pogromok tizedelték, és 1942-től megindult a koncentrációs táborokba történő deportálásuk.²

1944. március 19., Magyarország német megszállása azonban döntő változásokat hozott a zsidóság helyzetében (is). Március 29-től a zsidókat hatágú sárga csillag viselésére kötelezték, majd zár alá vették vagyionukat, és bezárták műhelyeiket, üzleteiket. 1944. május 15-én pedig a németek, a magyar hatóságok közreműködésével, megkezdték a vidéki zsidóság deportálását.³

Bár a deportálások miatt széles körű társadalmi ellenállás nem bontakozott ki, akkor és a későbbiekben is számos olyan ember akadt, aki életének és egzisztenciájának kockáztatása árán is törekedett zsidó honfitársai megmentésére. Közéjük tartozott báró Szalay Gábor (1878–1956), a Magyar Királyi Posta korábbi (1928–1935) vezérigazgatója.

1 BRAHAM, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Park, 2015. 1485.

2 ROMSICS Ignác: *Husadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. Rubicon*, 2012/9–10. 59.

3 Uő.: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 263.

A báró 1944. november 6-tól 1945. február 13-ig bújtatta a József körút 37/39. szám alatt található lakásában Rónai Mihály Andrást (1913–1992), a zsidó származású költőt, publicistát, az egyik legtermékenyebb olasz műfordítónkat,⁴ illetve annak feleségét, Gábor Marianne (1917–2014) festőművészt.⁵

Családtagjaival ellentétben a hamis papírokkal rejtőzködő Rónai Mihály András túlélte 1944–1945 fordulóján Budapest ostromát és az azzal egyidejűleg tomboló nyilaskeresztes terrort. Hálája jeléül 1945. március 17-én levelet küldött Szalaynak, melyben beszámolt neki az átélt borzalmakról, az újrakezdés nehézségeiről, köszönetet mondva a bárónak, amiért megmentette az ő és a felesége életét. A levél háttérét árnyalja, ha tudjuk, hogy Szalay Gábor a konzervatív esztétikai és irodalmi elveket képviselő egykori MTA-elnök, Berzeviczy Albert (1853–1936) veje volt, míg Rónai irodalmunk baloldali irányvonalához tartozott.

Rónai Mihály András alább közölt, írógéppel írt levelét, amely a Szalay-Berzeviczy család tulajdonát képezi, betűhűen publikáljuk. Az eredeti levél szóhasználatán és jellegzetes stílusfordulatain úgyszintén egyetlen alkalommal sem változtattunk.

4 A magyar irodalom története, 1945–1975. II. kötet. Szerk. BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László. Budapest, Akadémiai, 1986. 413.

5 Gábor Marianne a neves festő, Szőnyi István (1894–1960) festőiskolájában nevelkedett, majd tanulmányait a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán folytatta. Számos alkotását őrzi a Magyar Nemzeti Galéria és a Budapesti Történeti Múzeum, továbbá több külföldi, elsősorban olaszországi közgyűjtemény. Erőteljes arcképei, karakteres emberábrázolásai, illetve lírai hangvételű figurális és tájképei ismertek. Mindezek mellett művein megörököltette a holokauszt borzalmait is. (Gábor Marianne életútját bővebben ld. S. NAGY Katalin: *Gábor – Gábor Marianne élete és képei*. Budapest, Glória, 2003.)

FORRÁS: Rónai Mihály András báró Szalay Gábornak
(Budapest, 1945. március 17.)

Méltóságos Uram,

először is szíves elnézését kérem, amiért megtisztelő, kedves levelére csak most van érkezésem válaszolni, sőt elnézését kérem egyáltalán azért is, hogy rám kellett pirítania azzal, hogy a levélírásban megelőzött. Talán el tetszik fogadni mentségemül, hogy soha életemben nagyobb munkában, vagyis helyesebben fáradásban nem voltam, mint éppen mostanság – nem is szólva arról, hogy mind e gond és fáradság épp olyan állapotomban szakadt rám, amely testileg és lelkileg egyaránt a legkevésbé alkalmas az ilyesmire. Nekem is, feleségemnek is szanatórium kellene most, testi-lelki gyógyítkozás és ápolás – s ehelyett épp most kellett valóban szinte emberfeletti munkára vállalkoznunk: a magunk és családunk romjaiból való feltárásszerű munkára, értvén ezen szinte robinsoni újrakezdést egy elpusztított szigeten, ami még a pusztá szigetnél is rosszabb. Lakást helyrehozni, holmit a szélrózsa minden irányából összekotorni, közben enni és melegedni, új egzisztenciát teremteni e pesti semmiből, családunk gyilkosait rendőrkézzre adni, exhumálásra gondolni, s mindezen túl, erkölcsi kötelességként ama komisz mellőzések reparációját végrehajtatni, melyek vértanúhalált halt édesapámat hivatali és tudományos pályáján érték (főtanácsosi címét és egyetemi professzori grádusát helyreállítatni)⁶ – s mindezt a mai viszonyok s kívált közlekedési lehetőségek közepette: ne

6 Rónai Mihály András édesapja Rónai Mihály író, állatorvos (1879–1945) volt. Rónai Mihály a Magyar Királyi Állatorvosi Főiskolán tanított, 1940-ben állategészségügyi főtanácsosi rangban nyugdíjazták. Nejével és kisebbik fiával együtt 1945. január 10-én a nyilasok a budapesti Liszt Ferenc téren meggyilkolták.

vegye úgy Báró Úr, hogy most el vagyok ragadtatva a kettőnk teljesítményétől – egyszerűen csak csodálom magunkat, hogy bírtuk és még bírjuk. Igaz, hogy most már testileg és idegileg teljesen le vagyunk rongyolva, de – ha ezen áron is – most már elérkeztünk talán a küszöbre legalább, amelyről tovább lépniünk esetleg lehet.

Ez a küszöb is inkább csak imaginárius küszöb még: jelenteni nem jelent egyelőre többet, mint egy félig-meddig rekonstruált, sőt beüvegezett lakást, napi sovány kosztot, s az e levélpapíros fején szereplő, de egy sereg technikai nehézség okán egyelőre még meg nem jelent újság főszerkesztői állását,⁷ valamint e megfogható dolgokon felül némely egyéb – s mindenestre egy tervbe vett debreceni úttól függő – reménybeliséget. Jelenti főleg azt, hogy a jövőtől nem félek, de a jelent nagyon nehezen viselem el.

Ez már szubjektívum, s Báró Urat nem is terhelem vele.

Igaz egyébiránt, hogy ez a levél amúgy is eléggé szubjektív motívum, amint az alábbiakból majd egyre jobban kiviláglik; hisz' ami objektívum, sőt praktikum a Báró Úrral való nexusomban felmerülhet, s amit levelében Báró Úr pedzett is, néhány szóban elintézhető. Tehát: a Báró Úr által említett könyv nem az enyém, viszont nálam sincs egy sem azok közül, melyeket a Báró Úr hiányol; az öltönyömrre, melyet Imre barátunknak kölcsönadtam, igen nagy szükségem volna, viszont az ő bricseszének – amint utolsó este konstatáltuk volt a feleségemmel – fájdalom, még ott, a József körúti óvóhelyen lába kelt; aligha ugyanott nincs, ahol a báróné⁸ londoni kis bicskája s az én szürke öltönyöm. Vélen vagyok ugyan a dologban, de ha Imre úgy gondolná, talán – bár nem igen van miből – re-kompenzálhatom.

Most pedig, hogy mindezen túl vagyok, engedje meg a Báró Úr, hogy elmondjam végre a mondókámát: azt a mondókámát, amiért ez a levél voltaképpen íródik, s aminek már rég meg kellett volna íródnia. Újból elnézését kell kérnem, amiért ilyen sokára köszönöm csak meg a „szíves vendéglátást”. Ha csak ennyi lett volna, „szíves vendéglátás”, megköszönhettem volna még ott, a József körúton, eljövételünk előtt, élőszóval, néhány szokásos, kerek mondatban. De mert több volt, s mert ezen felül is írás a mesterségem, s nem a szó – az igazi köszönetem kifejezését erre a levélre tartogattam, s most, hogy az első lélegzetvételnél, levélírásnál időhöz jutottam, íme elmondom:

Engedje meg a Báró Úr szívem mélyéből megköszönöm – s most engedelmével precíz és pragmatikus leszek, mert ezt a levelet Báró Úr család archívumában nem szerénytelenül szánom történeti okmányoknak egy rettenetes korszakról, s az abban való helytállásokról –, engedje meg tehát Báró Úr megköszönöm, hogy engem, a Sztójayék által proskripciók listára helyezett s Szálasiék által elhurcolt, de visszaszökött, s bujkáló exponált baloldali költőt és hírlapírót feleségemmel, a szintén szökevény Gábor Marianne festőművésszel együtt – kik mindketten ma is a zsidó hitfelekezet tagjai vagyunk – hamis okmányainkkal,⁹ s részben álnéven szinte az egész Szálasi-féle rémuralom ideje alatt – egészen pontosan: 1944. november 6-tól Budapest felszabadulásáig¹⁰ – vendégül látott, s személyének s családjának kockáztatásával nekünk menedéket nyújtott a József körút 37/39. számú házban; előbb az első emeleten, anyósának, a vidéken rekedt Berzeviczy Albertné őexcellenciájának¹¹ lakosztályában, később pedig, az ostrom s a végső terror időszakában a ház óvóhelyén, ahol saját magának

7 Rónai Mihály András a Reggeli Újság című hetilapra utalt, amely a Polgári Demokrat Párt nevű, rövid életű liberális párt lapja volt.

8 Berzeviczy Edit (1880–1957). 1903-ban ment feleségül Szalay Gáborhoz.

9 Rónai Mihály András 1940 és 1944 között többször is munkaszolgálatra vitték. 1944 tavaszán megszökött, és nejével a fővárosban hamis papírokkal bujkált.

10 Budapest ostroma 1945. február 13-án fejeződött be.

11 Kuzmik Zsófia (1858–1948). 1877-ben ment feleségül Berzeviczy Alberthez.

és családjának kis pinceszegletét osztotta meg velünk. Mondanom sem kell, de megmondom, hogy vendéglátása valóban vendéglátás volt: semmiféle bért nem fizettünk, sőt megesett, hogy olykor-olykor Báró Úr segített rajtunk egy kis tüzelővel, vagy krumplival – amiért külön is hálás vagyok, mert soha nem éhezünk úgy és annyit, mint akkor ott. S mind e kockázatos helytállás és menedéknyújtás Báró Úr és Báró Urék részéről annál nemesebb motívum volt, mert hiszen ebben Báró Urékat még különösebb politikai, vagy egyéb szolidaritás sem vezethette: politikailag, gondolom, eléggé distancíroz¹² Báró Uréktól az én sosem titkolt szocialista meggyőződése, sőt régi párttag-ságom, mint költő és literátor pedig én annak az immár klasz-szikusi rendbe emelkedett 20. századi új magyar remekírásnak nevelje vagyok, amely ellen éppen Báró Úr boldogult apósa, Berzeviczy Albert vívta meg irodalomtörténetünk legádázabb és legsikertelenebb harcát a konzervatívnek nevezett ízlés és a tisztaistváni Magyarország nevében.¹³ Társadalmi érintkezésünk sem volt azelőtt, tehát sem társadalmi nexus, sem politikai vagy irodalmi szimpátia nem vehette rá Báró Urat, hogy értem és értünk családostul kockázatba, veszedelembé bocsátkozzék – s hogy mégis bocsátkozott, nem láthatok benne mást, mint pusztán és egyszerűen a jó magyar ember helytálló szolidaritását a másik iránt, az épérzékű hazafi kockázattal nem

törődő demonstrálását, a tiszta ember s a jó magyar egyértelmű gesztusát az ellenséges megszállás s a hazaáruló bábkormány uralma és terrorja alatt. „Ember az embertelenségben, magyar az üzött magyarságban”¹⁴ – köszönöm Báró Úr, hogy az volt, s épp irántam volt az; hogy annak az Ady Endrének halhatatlan versét idézzem, aki ellen annyit tusakodott boldogult Berzeviczy Albert. Embernek lenni az embertelenségben – annyit mindenesetre megtanultam, hogy alighanem ez a legnagyobb dolog a világon, holott ezt vélné az ember a legkevesebbnak, a magától értetődőnek. Szalay Lászlóra¹⁵ s a Szalay László nemzedékére gondolok, az utolsóra, amelyből még egy európai és szabad Magyarország kikelhetett volna – nos, Szalay László, kezében a kliói tollal,¹⁶ sírva nézhetné, mivé lett ez az ország; de az unokájára bizton, nyugodtan tekinthet.

Kérem, Báró Úr, ne haragudjék ezért a hosszúra nyúlt exhalációért,¹⁷ ne is vegye a gesztusomat szerénytelennek, hogy én most – ne adj’ Isten – holmi medáliát tűzök a mellére. Éppen csak szeretem történeti perspektívában nézni a dolgokat, s bejárni a dolgok értelmi, érzelmi körét, hangulati velejáróival együtt. Ezenközben megeshetik, hogy a mértékem egy-egy pillanatig hibázik, egyben-másban valamelyest túlozok – de hisz’ nem csoda: utóvégre az életemet köszönhetem feleségemmel együtt Báró Úrnak, a József körüti menedéknek; ezért nem kellett a szüleink s a testvérkém sorsában osztoznunk,¹⁸ noha hajszál híján osztoztunk benne... és: bárcsak osztoztam volna! Ez persze most már megint szubjektívum, s nem is tartoznék

¹² Távol tart, elhatárol. (latin)

¹³ A konzervatív Berzeviczy Albert szemben állt a modernebb irodalmi irányzatokkal. A rangos Kisfaludy Társaság elnökeként 1927. február 6-án Berzeviczy egy előadásában arról értekezett, hogy a magyar irodalmon belül szakadás van, élesen kettévált a konzervatív-nemzeti és a liberális-kozmopolita áramlat. Utóbbi irányzat kétségkívül legkiválóbb képviselőjének szerte Ady Endre (1877–1919) tekinthető. Beszédében elítélte Adynak a polgári radikálisokhoz fűződő szoros viszonyát, és kijelentette, hogy Ady „egy gyászos kor szomorú és sajnálatra méltó költője” volt. Berzeviczy szavai óriási vihart kavartak, és a következő hónapokban állandó témát szolgáltatottak a magyar irodalmi közéletnek. (Bővebben ld. BERZEVICZY Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy Társaság. In: A Kisfaludy Társaság Évlapjai. LVII. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1928. 80–81.)

¹⁴ Ady Endre *Ember az embertelenségben* című versének részlete.

¹⁵ Szalay László (1813–1864) neves magyar történész, publicista és liberális politikus. A bátyja, Szalay Ágoston (1811–1877) báró Szalay Gábor nagyapja volt.

¹⁶ Klió a görög mitológiában a történelem múzsája.

¹⁷ Kitörés. (latin)

¹⁸ Rónai Mihály mellett 1945. január 10-én a nyilasok meggyilkolták Rónai Mihály András édesanyját, Hauser Emma nőgyógyászt (1886–1945), és az öccsét, Rónai Bálint (1918–1945) jogász-fényképészt is.

valójában ide, a Báró Úrnak szóló köszönethez: hogy nincs is benne köszönet, hogy így nem is kell, hogy így pokol is az egész. Csak velük, csak velük lett volna jó, lett volna élnivaló, folytatni érdemes élet. Ha egyedül volnék, aligha is folytatnám.

Bocsásson meg, Báró Úr, hogy megint másfelé tévedt mihaszna kezem alatt a masina; hadd térjek vissza a normális, közemberi szóhoz.

Tehát: mégegyszer szívből és hálásan megköszönöm Báró Úrnak és Báró Úréknak – feleségem nevében is természetesen – mindazt, ami úgy-e, szinte megköszönhetetlen, reménykedem egy hamaros viszontlátásban, s addig is a bárónénak és Marcsi baronessznek¹⁹ kézsókját, Lászlónak²⁰ szíves üdvözlését, Báró Úrnak igaz tiszteletét s köszöntését küldi

Rónai Mihály András

Budapest, 1945. március 17.

¹⁹ Szalay-Berzeviczy Mária (1920–1954)

²⁰ Szalay-Berzeviczy László (1904–1972)



Hoffmann Géza festménye Horthy Miklósról
(*Képes Pesti Hírlap*, 1930. március 1. 1. oldal)

A Horthy-korszak megítéléséről

Historiográfiai áttekintés

Magyarország történelmének 1920 és 1944 közötti fejezete, melynek szimbóluma – államfői tisztsége okán – Horthy Miklós kormányzó volt, egyike a közérdeklődésünk napjainkig leginkább számot tartó időszakoknak. Értékelését illetően mindmáig számos leegyszerűsítő, egymásnak ellentmondó feldolgozás – történészi szakmonográfia, ismeretterjesztő kiadvány, publicisztika stb. – született. Írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintést nyújtsunk a Horthy-korszak megítéléséhez kapcsolódó bőséges (szak)irodalomról, a historiográfiai szempontból általunk meghatározónak ítélt műveken keresztül. Az összefoglalást tematikus kérdéskörökre bontottuk: 1. a politikai rendszer jellege; 2. társadalom- és szociálpolitika; 3. külpolitika, revízió; 4. Magyarország a második világháborúban; 5. Horthy Miklós személye és politikai pályája.

A politikai rendszer jellege

A Horthy-korszak politikai berendezkedése kapcsán már a két világháború közötti időszakban több kortársi értelmezés született. Ezek egyike a neves jogtudós-szociológus, Weis István 1930-ban megjelent, *A mai magyar társadalom* című könyve volt. A szerző ebben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Horthy-érában hazánk államformája azért volt királyság, mert az 1918–1919-es őszi forradalom során a köztársasági államformáról „[...] tett tapasztalatok nem voltak alkalmasak arra, hogy a lakosság többségének rokonszenvét számára megnyerjék”. (Az 1918-ban megszűnt királyság formális visszaállításáról Simonyi-Semadam Sándor kormányfő 1920. március 18-án kiadott, 2394/1920. M. E. számú

rendelete¹ határozott.) Weis megállapítása tükrözte a kor jobboldali konzervatív hivatalos Magyarországnak viszonyát a köztársasági államrendhez, melyet gróf Károlyi Mihály – valamint az őt követő Berinkey Dénes – kormányzatának időszakával azonosítottak, aki 1918. november 16-án kikiáltotta a népköztársaságot, s ennek a kabinetnek a tevékenysége meglátásuk szerint nagymértékben járult hozzá a történelmi Magyarország széteséséhez.

Weis István a politikai rendszer bemutatásánál megfogalmazta, hogy a végrehajtó hatalom birtokosa, a kormányon lévő Keresztény-Keresztyén Kiszgazda, Földműves és Polgári Párt, ismertebb nevén az Egységes Párt komoly parlamenti fölényrel bírt az ellenzéki pártokhoz képest, aminek következtében a „végrehajtó hatalom [...] mind erősebben érvényesül a törvényhozás rovására”. Véleménye szerint az Egységes Párt parlamenti hegemoniájának létrejöttében igen fontos szerepet játszott, hogy az 1922-es választójogi rendelet, majd az arra épülő 1925-ös választójogi törvény alapján Budapest és környéke, továbbá a törvényhatósági jogú városok (Debrecen, Miskolc, Szeged stb.) kivételével a szavazás nyílt volt. Azokban a kerületekben pedig, ahol így zajlott a voksolás, többnyire a kormányt támogató jobboldali konzervatív jelöltek jutottak a törvényhozásba, míg a titkosan választókból inkább az ellenzékhez köthető baloldali liberális képviselők.²

A 20. század egyik legnagyobb hatású magyar történetírója s egyben a két világháború közötti periódus ünnepezt történetésze, Szekfű Gyula az 1930-as évek végéről kéziratban fennmaradt és végül csak 2002-ben publikált *Rövid magyar történet, 1606–1939* címet viselő munkájában szükségszerűnek tartotta az Egységes Párt létrejöttét. Meglátása szerint az első világháborús összeomlás, az 1918–1919-es forradalmak, majd pedig az 1920-as trianoni országcsontkítás nyomán hazánk

1 A magyar kormány 1920. évi 2.394. M. E. számú rendelete az állami hatóságok, hivatalok és intézmények elnevezéséről, és az állami címekben a szent koronának alkalmazásáról. In: *Magyarországi rendeletek tára, 1920*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 140–142.

2 Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930. 205–225.

kormányzókéességének megőrzése miatt elengedhetetlen volt egy „[...] fegyelmezett, teherbíró kormánypártot alkotni, mellyel a jogrend, a gazdasági élet és a külpolitikai helyzet helyreállítható legyen”. Szekfű az ország élén 1921 és 1931 között miniszterelnökként álló gróf Bethlen István politikájának híve volt, a kormányfő elnöklete alatt lévő *Magyar Szemle* kulturális-társadalomtudományi folyóirat főszerkesztője, így nem meglepő módon pozitívan tekintett vissza a gróf politikájára. Úgy vélte, annak révén, hogy Bethlen 1922-ben az általa irányított Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának egy részével fuzionált a Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kiszgazda- és Földműves Párttal, elejét vette az ország kettészakadásának. Amennyiben ugyanis ez nem történt volna meg, akkor az ország IV. Károly király 1921-es sikertelen visszatérési kísérletei után „[...] két részre szakad: a legitimista katolikus Dunántúlra és a kálvinista »szabad királyválasztó« Tiszántúlra. A káoszról a kettészakadás erői kezdtek felgomolyogni, s ez ellen Bethlen Istvánnak [...] csak kompromisszumokkal lehetett dolgoznia.” A miniszterelnök a hatalmának megszilárdítása érdekében szűkítette a Friedrich István kormányfő által 1919 őszén megalkotott választójogi rendeletet (amely széles körű, titkos, egyenlő, kötelező, továbbá a nőkre is kiterjedő választójogot biztosított), ám ez lényeges volt, hiszen „[...] Bethlen szerint [...] a Nemzetgyűlés tagjaival, erősen feldúlt lelkiállapotú tömegekből választván, néha alig volt lehetséges kormányozni.”³

Bethlen Istvánról Szekfű Gyulához hasonlóan méltató hangnemben fogalmazott Gratz Gusztáv közgazdász és politikus, az 1940-es évek derekán úgyszintén kéziratban maradt és csak 2001-ben megjelentetett, *Magyarország a két háború között* című munkájában. Az általa „konzervatív államférfinek” nevezett Bethlenről úgy tartotta, hogy „minden ízében »reális« politikus”, illetve „kiváló parlamenti taktikus”, akinek célja egy olyan „[...] kormányrendszer megteremtése volt, amelyben a kormány lehetőleg nagy és egységes többségre támaszkodik”. Gratz arra az álláspontra helyezkedett – s ez az újabb politológiai irodalom-

3 SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet, 1606–1939*. Budapest, Osiris, 2002. 534–539. (a továbbiakban: SZEKFŰ, 2002)

ban elsősorban Csizmadia Ervin nevéhez köthető⁴ –, hogy az Egységes Párt létrejötte és működése a magyar politikai fejlődés történelmi logikájába illeszkedik, amit az elmúlt másfél évszázadban a domináns egypártrendszerek ismétlődő mintázata jellemzett. Szavai szerint: „A kormánypártban különben a legkülönbözőbb politikai világnézetek voltak képviselve. Guvernementális, kormánytámogató párt volt, és semmi egyéb, amely a liberalizmus, konzervativizmus, a szociálpolitika, a gazdasági szabadság kérdéseiben és minden másban mindig hajlandó volt elmenni odáig, ameddig a kormány elmenni kívánt. Ez különben megfelelt a magyar tradícióknak: Tisza Kálmán kormánypártja sem volt politikai alapfelfogások tekintetében egységesebb, mint Bethlen István többsége.” A fegyelmetten voksoló nagy kormányzó párt hatására a szerző szerint a magyar parlamentarizmus „régébbi túlságos vérbőségét most a nagymérvű vérszegénység váltotta fel”, s az országgyűlési vitákat mindinkább háttérbe szorították az 1924-es és 1928-as házszabály-revíziók, melyek jóformán lehetetlenné tették az obstrukciót, megszabva a beszédek és szópárbajok hosszát (1939-ben pedig még tovább szigorodott a Képviselőház rendje).

Bethlen gróf az 1929-ben kirobbant és hazánkba is begyűrűző nagy világgazdasági válság kihatásaiba bukott bele. Utóda – gróf Károlyi Gyula rövid miniszterelnökségétől eltekintve – Gömbös Gyula lett. Gratz Gusztáv Gömbös, valamint az őt követő kormányok politikájában határozott jobbratolódást tapasztalt a Bethlen-érához képest, amit liberális értékrendet valló emberként fenntartásokkal kezelte. Műve további részében a jobboldali irányvonalat markáns módon képviselő Gömbösről, illetve Imrédy Béláról elmarasztaló véleménnyel írt. Előbbit utóbbi „politikai tanítómesterének” nevezte. Könyvének lapjain kritikával illette, amiért az 1938-tól elfogadott zsidótörvények csorbították a polgári jogegyenlőség elvét, míg a politikai rendszert már Gömbös Gyula megkísérelte diktatórikus módon „totalitárius párturalommá” szervezni, amikor az Egységes Párt központosított tömegpárttá ala-

kítására törekedett, német és olasz minták alapján. Meglátása szerint Gömbös, valamint Imrédy is Benito Mussolini olasz, illetve Adolf Hitler német diktátorok példáját tartották a szemük előtt, akiknek „[...] sikerült megvalósítaniuk: az alkotmányos korlátoktól mentes, parlamenti szavazásoktól független, kompromisszumokra rá nem szoruló és a demokratikus intézményeknek legfeljebb külső formáit megtartó, de azok magvát, a mások egyéniségének és véleményének tiszteletben tartásában megnyilvánuló liberalizmus követelményei által meg nem kötött korlátlan hatalmat”.⁵

Szükséges megjegyeznünk, hogy Horthy Miklós kormányzó, valamint a hagyományos magyar elitcsoportok ellenében Gömbös Gyula nem tudta véghez vinni a tekintélyuralmi állam kiépítését, és – Nemzeti Egység Pártja néven – az Egységes Pártot sem volt képes modern tömegpárttá szervezni. Imrédy diktatórikus törekvései pedig szintén ellenálást váltottak ki. Amikor például 1938-ban a kormányt a parlamenttől függetlenítő felhatalmazási törvényt, majd egy házszabály-módosító indítványt kívánt keresztülvinni, a kormánypárti és ellenzéki képviselők együttesen szavazták le őt az Országgyűlésben.⁶ Mindettől függetlenül világosan látható, hogy Gratz Gusztáv liberális alapállásból fogalmazta meg ellenvetéseit a Bethlen Istvánt követő kormányzatok politikájával kapcsolatban, melyekről úgy vélte, hogy sorozatos ballépéseikkel – különösképpen a tengelyhatalmakhoz történő közeledéssel – Magyarországot elkerülhetetlenül sodorták bele a második világháborúba.

A világegyéből hazánk 1945-ben a vesztesek oldalán került ki, s a vereség hatására szovjet megszállás alá került. A Vörös Hadsereg szuroinyainak árnyékában megkezdődött a Horthy-korszakban a Szovjetunióba távozó, kommunista meggyőződésű értelmiségiek hazatérése, soraikban például Nemes Dezső és Andics Erzsébet történészekkel. Ők azonmód hozzáálltak a nemzeti történelem átírásához, ami immáron

4 CSIZMADIA ERVIN: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.

5 GRATZ GUSZTÁV: *Magyarország a két háború között*. Budapest, Osiris, 2001. 125–309. (a továbbiakban: GRATZ, 2001)

6 SIPOS PÉTER: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970. 13–87.

a kommunisták hatalomra jutásában teljesedett be. Innentől kezdve a két világháború közötti időszakot sokáig egysíkúan, negatív színekben feltüntetve fasizmusként, azaz az államszocialista rendszer antitéziséként ábrázolták.

Andics már 1945-ben közzétette a *Fasizmus és reakció Magyarországon* című brosúráját – amely különnyomat volt a *Munkásosztály és nemzet* című művéből⁷ –, melyben vulgármarxista szemléletű értékelést adta a Horthy-korszaknak. Úgy vélte, hogy ezen idő alatt hazánkban „lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül, fasiszta rendszer, amelynek fő sajátossága a népellenesség, tehát nemzetellenesség volt”. A politikai elit az 1918–1919-es demokratikus átalakulás helyett az őszirozsás forradalom előtti állapotokat restaurálta, aminek nyomán Magyarország demokrácia helyett ismét „az ezerholdak országa” lett. A szerző amellettt törtélandzsát, hogy a „Horthy-reakció” belpolitikai berendezkedése volt Európa első fasiszta diktatúrája, mivel azt „[...] a polgári szabadságjogok lábbal tiprása, a szociális és nacionalista demagógia, antiszemitizmus; minden haladó gondolat elnyomása, a magyar nemzet legjobbjainak elpusztítása vagy elüldözése jellemezték”. Szélsőségesen elfogult álláspontját viszont annak elismerésével árnyalta, hogy a magyar politikának megvoltak „a maga sajátosságai”, melyek megkülönböztették „a hitleri totális fasiszta diktatúrától”. Például a parlamentarizmus és a többpártrendszer, hozzátéve viszont, hogy értékelése szerint ezeknek az intézményeknek „csak árnyélete volt Magyarországon”.⁸

A megszálló szovjet csapatok támogatását élvező Magyar Kommunista Párt 1947-től kezdve átvette az ország irányítását. Ennek következtében zajlott le a honi történettudomány intézményes kereteinek átalakítása, ám a kommunista világszemlélet és történelemértelmezés terjesztése érdekében az iskolai oktatást és a tankönyveket is igénybe vették. Az 1945 után kiadott első magyar történelmi szintézis, melyet éveken át tankönyvként is használtak, a Köpeczi Béla művelődés- és irodalom-

7 ANDICS Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet*. Budapest, Szikra, 1945.

8 Uő.: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1947. 3–21. (a továbbiakban: ANDICS, 1947)

történész által 1951-ben szerkesztett, *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című mű volt. A kötetben Lukács Lajos szerezte a Horthy-éréről, azaz az „ellenforradalom és fasizmus” időszakáról szóló fejezeteket.

Ő úgy vélte, hogy az ellenforradalmi rendszer a „szegedi gondolat” nevet viselő eszmére alapozódott, amely nem volt más, mint „[...] reakciós, sovíniszta ideológiáknak keveréke, melyek végül is egyenesen a nyílt fasiszta ideológiába torkolltak”. Ezen „szegedi gondolat” talaján állt Bethlen István miniszterelnök konszolidációs politikája is; melynek kiépülésében a szerző szerint kulcsszerepe volt a „választójog megnyirbálásának” – tehát a Friedrich-féle választójogi rendelet szűkítésének –, továbbá annak, hogy a kormányfő 1921 végén Peyer Károllyal, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) vezéralakjával megkötötte az ún. Bethlen–Peyer-paktumot. Lukács Lajos úgy vélte, hogy ez az egyezés árulás volt a jobboldali szociáldemokraták részéről, holott a megállapodás nemcsak a kormányzat részéről volt fontos mérföldkő az ország konszolidációjának érdekében (hiszen ezáltal az MSZDP lemondott a rendszer radikális ellenzékének szerepköréről), hanem a szociáldemokratáknak is lehetőséget teremtett, hogy – a kommün bukása után – újfent törvényesen működhessenek.⁹ A rendszer fasiszta vonásai a szerző meglátása szerint azt követően erősödtek fel, hogy 1933-ban Adolf Hitler jutott hatalomra Németországban: az ő példájából „bőven merít” az a Gömbös Gyula, akinek az 1932-től 1936-ig tartó miniszterelnöksége idején „[...] a belpolitikában a fasiszta elemek megerősödnek, a finánc-tőke előretör, a nyílt fasiszta diktatúrára való törekvés, külpolitikában a fasiszta Németországhoz való közeledés, a Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés lép előtérbe”.¹⁰

A fasizmus narratívájának továbbélése tetten érhető volt a Kádár-rendszer első reprezentatív történelmi összefoglalójában, a Molnár Erik szerkesztésében 1964-ben megjelent *Magyarország története* második

9 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 208. (a továbbiakban: ROMSICS, 2005)

10 LUKÁCS Lajos: *Ellenforradalom és fasizmus Magyarországon (1919–1945)*. In: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, Művelt Nép, 1951. 431–463. (a továbbiakban: LUKÁCS, 1951)

kötetében, melyben Berend T. Iván és Ránki György jegyezték a Horthy-éráról szóló fejezetet. Ők azt az álláspontot képviselték, hogy az ellenforradalmi rendszer a magyar uralkodó osztályok hatalmát szolgálta, akik a Magyarországi Tanácsköztársaság leverését követő fehérterrorral szilárdították meg uralmukat. Ezen nagybirtokos-nagytőkés csoportok érdekeit szolgálta miniszterelnökként Bethlen István, „az ellenforradalmi korszak egyik körmönfont, ügyesen taktikázó, tehetséges, bár korántsem európai rangú politikusa”. Kormányfőisége idején a politikai rendszer jellegét a szerzők úgy határozták meg, hogy „[...] a totális fasizmus felé tendáló, autoritatív diktatórikus rendszer jött létre, melyben a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek”. Mert bár létezett többpártrendszer és parlamentáris berendezkedés, mindez azonban a demokratikus szabadságjogok korlátozásával és a választások hatósági önkénnyel történő befolyásolásával párosult. A gróf kormányfői székéből történő távozását követően Gömbös Gyula, „a magyar dzsentri-katonatiszti rétegek e brutális, műveletlen figurája” került az ország élére, akinek célja „a tőkés rendszerben a fasizmus leplezetlenebb, a parlamenti sallangoktól mentes, totális formában történő kiépítése” volt. Elképzeléseit azonban nem sikerült keresztülvinnie, mivel a nagybirtok és a nagytőke képviselői fokozatosan szembehelyezkedtek vele, hiszen az 1929 és 1933 közötti világgazdasági válság enyhültével „[...] már túlzottnak tartották Gömbös szociális demagógiáját, feleslegesnek az ellenzék felszámolására törekvő totális módszereit, túlhajtottnak antiszemitizmusát”.¹¹

Elsőként Lackó Miklós történész jutott a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1969. október 10-i műhelybeszélgetésén arra a megállapításra, hogy a Horthy-korszak egésze nem tekinthető fasizmusnak. Előadásában az 1930-as éveknél, tehát a Bethlen-Károlyi-Gömbös-uralomváltások idején húzta meg a választóvonalat. A Bethlen-féle kormányzati felépítménnyel kapcsolatban így

11 BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In: *Magyarország története*. II. kötet. Szerk. MOLNÁR ERIK. Budapest, Gondolat, 1967. 362–413. (a továbbiakban: BEREND T. – RÁNKI, 1967)

foglalmazott: „Ami a rendszer és a fasizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem.”¹² Hasonló véleményre helyezkedett egy évvel később, az 1970-es moszkvai, XIII. Nemzetközi Történetész Kongresszuson előadott, *A fasizmus Kelet-Közép-Európában* című tanulmányában is. Ebben elfogadta a fasizmus történetének nemzetközi híréteoretikusa, Ernst Nolte német történész azon megállapítását, miszerint Magyarországon a két világháború közötti politikai rendszer a Bethlen-érában leginkább a weimari köztársasághoz hasonlított, Gömbös Gyula idején Adolf Hitler kancellárságának első éveéhez, míg Szálasi Ferenc országlása alatt a nemzetiszocializmus kései szakaszához.¹³

Lackó amellet foglalt állást, hogy a kérdéses régióban a fasizálódás folyamata még a németek közvetlen katonai beavatkozása ellenére sem „vezetett az autoritatív-fasisztoid rendszerek alapszerkezetének totális fasiszta átépítésére”, ehhez ugyanis a hagyományos gazdasági-társadalmi-politikai elitcsoportok vezetőinek, valamint a fasiszta tömegpártok előjáróinak kiegyezésére lett volna szükség. Mindez azonban a középosztályi-polgári pozíciók újraelosztásával járt volna, továbbá a fasiszta tömegmozgalmak e térségben nem a szociális feszültségek levezetőinek, hanem inkább felkeltőinek számítottak, így ez nem valósulhatott meg. Véggkövetkeztetésként a „radikális fasiszta hatalomátvitel [...] a hagyományos uralkodó körök uralmának, mi több, az önálló államiságnak a teljes feladásával lett volna egyértelmű”, ezért nem is történt meg a Horthy-korszak Magyarországon.¹⁴

Lackó Miklós fasizmust illető meggyőződése már jelezte, hogy az 1960-as évek második felétől – azzal összefüggésben, hogy lezárultak az 1956-os forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos megtorlások, illetőleg 1963-ban megjelent a széles körű közkegyelmet biztosító

12 HANÁK PÉTER – LACKÓ MIKLÓS – RÁNKI GYÖRGY: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 324.

13 NOLTE, ERNST: *A fasizmus korszaka*. Budapest, XX. Század Intézet, 2003. 40.

14 LACKÓ MIKLÓS: A fasizmus Kelet-Közép-Európában. *Új Írás*, 1970/12. 69–79.

törvényerejű rendelet¹⁵ – a honi történettudományban egy lassú és óvatos szakzszerűsödési folyamat vehette kezdetét.¹⁶ Ezzel párhuzamosan a régi sémák továbbélése is megfigyelhető volt. Nemes Dezső, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolájának akkori vezetője például 1976-ban *A fasiszmus kérdéséhez* című rövid kötetében amellet szálalt síkra, hogy a két világháború között Közép-Kelet-Európában az államrendszerek alapvetően fasiszta diktatúrák voltak, noha a fasizmus befolyásának mértéke koronként és országonként változott. Hazánk esetében mindez akképpen festett, hogy amíg gróf Bethlen István a „mérsékeltbb típusú fasiszta diktatúra” alapján kívánt maradni, addig Gömbös már a „totális fasizmus” bevezetését „erőltette”.¹⁷

Nemes Dezső könyvével egy időben jelent meg az MTA Történettudományi Intézetében készült, eredetileg tízkötetesre tervezett (de végül csak hét részletben kiadott) *Magyarország története* sorozat elsőként közzétett 8. könyve, amely hazánk 1918 és 1945 közötti történelmét taglalta. A többszerzős vállalkozásban L. Nagy Zsuzsa a Horthy-korszak Magyarországnak államformáját úgy határozta meg, hogy az „formálisan parlamentáris többpártrendszeren nyugvó királyság” volt. Ezen rendszer stabilitását igen jelentős mértékben a választójogi rendszer biztosította, mely a dualizmus időszakához mérten szélesebb körű volt, ám a kormányzó párt esélyeit növelte vidéken a nyílt voksolás gyakorlata, továbbá az állami erőszakszervek „közigazgatási terrorja”. A parlament funkciója lényegesen kisebb volt, mint azt „a rendszer alkotmányos struktúrája formálisan jelezte”. Ügyszólván „a kormánypárti többség parlamentáris diktatúrájának, vagyis a formális többpártrendszer keretei között érvényesülő kormánypárti monopolhelyzetnek” volt tekinthető az országgyűlés működése. A politikai gyakorlatot alapvetően

a konzervatív és diktatórikus elemek határozták meg, olykor „fasiszta vonásokkal elegyedve”.¹⁸

Az 1980-as évek elejétől ugyanakkor a magyar történetírásban egyre inkább meghatározóvá váltak azok az álláspontok, amelyek a Horthy-korszak értékelését illetően már ódzkodtak a „fasiszta” vagy éppen „diktatórikus” bélyegektől. Ezek közé tartozott Romsics Ignác az 1982-ben kiadott *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című monográfiája, melyben a bethleni kormányzati rendszert inkább a „tartalmilag konzervatív, módszereiben pedig autokratikus színezetű” jelzővel illette.¹⁹ Hasonlóan vélekedett Romsics a Balogh Sándor szerkesztésében 1985-ben megjelent, *Magyarország a XX. században* címet viselő egyetemi tankönyvben is, amelyben ő volt a Bethlen-érát tárgyaló fejezetek szerzője. Ebben a konszolidáció politikai berendezkedését a „korlátozott polgári parlamentarizmus” jelzővel minősítette. Megállapítását arra alapozta, hogy az 1920-as évek közepére helyreállt hazánkban a három klasszikus hatalmi ág (törvényhozó, bírói, végrehajtó) különállása, noha a törvényhozó és végrehajtó hatalom nem különült el olyannyira, mint a nyugati demokráciákban. Létezett többpártrendszer, az ellenzéki irányzatok a parlamentben és a sajtónyilvánosság előtt egyaránt kifejthették a véleményüket, ám a hatalmi rendszerbe épített „biztonsági elemek” – például a vidéki nyílt szavazás – szavatolták, hogy a kormánypárt hatalmon maradhasson, meggátolva a nyugati típusú parlamenti váltógazdaság kialakulását.²⁰ Romsics az 1980-as években kialakult nézeteit a rendszerváltoztatás után sem változtatta meg. Az első ízben 1999-ben megjelent s utána több kiadást is megért nagy sikerű egyetemi tankönyvében, amely a *Magyarország története a XX. században* címet kapta, úgy fogalmazott, hogy „a Horthy-

15 Az 1963-as amnesztiarendeletet azért nem pontos „általánosnak” nevezni, mivel nem terjedt ki a visszaesőkre, a kémkedés, hűtlenség vagy hazaárulás vádjával bebörtönzöttekre, továbbá számos olyan 1956-os elítéltre, akiket köztörvényes bűnözőnek nyilvánított a hatalom. Minderről bővebben I. SÍPOS Levente: Az 1963-as általános közkegyelem. *Múltunk*, 2012/2. 150–190.

16 ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011. 404.

17 NEMES Dezső: *A fasiszmus kérdéséhez*. Budapest, Magvető, 1976. 48–143.

18 *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. I. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 479–483. (a továbbiakban: RÁNKI, 1988a)

19 ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Helikon, 2017. 115. (a továbbiakban: ROMSICS, 2017)

20 BALOGH Sándor – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos – PRITZ Pál – ROMSICS Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, Kossuth, 1986. 151. (a továbbiakban: BALOGH, 1986)

korszak kormányzati formája korlátozott, azaz autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt”.²¹ 2012-ben pedig ugyanerre a „kétségkívül antidemokratikus és autoriter, ám ha korlátozottan is, de mégis parlamentáris és plurális” meghatározást használta.²²

A rendszerváltoztatást követően, a megszálló szovjet csapatok kivonulásával és hazánk függetlenné válásával egyidejűleg a magyar történettudomány is mentesülhetett az ideológiai kötöttségektől, ami a Horthy-korszak megítélésének sokszínűvé válásával lett tetten érhető. A szakmájukat professzionálisan művelő történészek körében ekkorra már egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a két világháború közötti rendszer nem volt fasiszta. Ezen értelmezés ettől függetlenül viszont a közbeszéd egy részében a legutóbbi időkig tovább él(t): Rozsnyai Ervin marxista filozófus például még egy 2011-es dolgozatában is a „nem totális» fasiszmus” és az „ultrafasiszmus” között váltakozó berendezkedésként nevezte meg e negyedszázadot.²³

A fogalmi meghatározások sokféleségét jelzi, hogy Schmidt Mária véleménye szerint „[...] a két háború között is parlamentáris demokrácia volt Magyarországon, ahol egészen az ország náci megszállásáig biztosítva voltak az ellenzék jogai, valamint a szólás-, a sajtó- és gondolat-szabadság”.²⁴ Szakály Sándor némiképp ehhez hasonlóan érvelt, amikor arról szólt, hogy a „[...] Horthy-féle Magyarországot nem lehetett a legfejlettebb nyugati demokráciákhoz hasonlítani, ez igaz. De itt még akkor is működött és parlamenti frakcióval rendelkezett a szociáldemokrata párt, amikor a német megszállók az ilyen pártokat már mindenhol betiltották szerte Európában. Horthy Miklós és a konzervatív magyar politikai elit a különböző nemzetiszocialista mozgalmakat, pártokat elutasította, így a Szálasi Ferenc nevével fémjelzett Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalmat is.”²⁵

Kettejükkel szemben Hirata Takesi japán politológus és történész azt emelte ki, hogy a vidéki nyílt szavazás rendszere, valamint ezzel összefüggésben a voksolások hatósági módon történő befolyásolásának lehetősége nem teremtette meg a parlamenti váltógazdaság valódi esélyét, s emiatt „hegemonikus pártrendszerrel rendelkező tekintélyuralmi rendszer”-ként írta le a bethleni konszolidáció jellegét.²⁶ Hasonló szempontok alapján – elismerve ugyanakkor a többpártrendszer, a parlamentáris berendezkedés és a formális hatalommegosztás meglétét – jutott arra a megállapításra Turbucz Dávid történész, hogy a bethleni politikai felépítmény „egy alapvetően – de nem kizárólagosan – konzervatív mentalitású, parlamentáris intézményrendszeren alapuló (parlamentáris elemeket felmutató), korlátozottan versengő (pragmatikus) hegemonisztikus pártrendszerű autoriter rendszer” volt.²⁷

Megítélésünk szerint a rendszerváltoztatás után született művek közül a legalaposabban és legpontosabban Püski Levente történész, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára határozta meg a Horthy-éra politikai rendszerének jellegét. A háború közötti negyedszázad parlamentjéről,²⁸ valamint annak második kamarájáról²⁹ is könyvet jegyző szakember a 2006-ban *A Horthy-rendszer (1919–1945)* címmel megjelent művében korlátozott parlamentarizmusként írta le a bethleni tíz esztendő belpolitikai berendezkedését. Korlátozott voltát többek között a nyílt választójog vidéki visszaállítása, a választási verseny behatároltsága, illetőleg a közigazgatási szervezet átpolitizáltsága mutatta. Az 1922-es választójogi rendelet, majd pedig az 1925. évi választójogi törvény révén Bethlennek egy „[...] választások útján leválthatatlan kormányzati többséget sikerült kialakítania”. A választási győzelem azonban nem volt teljesen biztosított a kormányzó párt számára – ki kellett tudniuk

21 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2005. 235.

22 Uő.: *A Horthy-rendszer jellege*. Historiográfiai áttekintés. *Korunk*, 2012/II. 11.

23 ROZSNYAI Ervin: Néhány elméleti megfontolás a fasiszmusról. *Ezredvég*, 2011/10. 73.

24 SCHMIDT Mária: Felzabált eredetmítosz. *Magyar Nemzet*, 2004. július 3. 21.

25 SZAKÁLY Sándor: *Múltunkról és jelenünkről. Válogatott interjúk és beszélgetések, 2002–2017*. Budapest, Magyar Napló, 2017. 142.

26 HIRATA, Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 1993/II. 60.

27 TURBUCZ Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*, 2007/4. 249.

28 PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.

29 Uő.: *A magyar Felsőház története, 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.

választani a megfelelő jelölteket, egyezkedni a helyi hatalmi tényezőkkel, érdekcsoportokkal stb. –, ezért számos korlátozást, jogszabályt, illetve jogon kívüli eszközt alkalmaztak a siker kivívása érdekében.

A gróf távozása utáni éveket az addigi pártstruktúra átalakulása jellemezte. A nemzetközi politika mozgásba lendülésével, valamint a gazdasági válsággal járó társadalmi és gazdasági konfliktusok hatására átrendeződött a politikai aréna. A konzervatív tábor meggyengülése volt érzékelhető, illetve azzal párhuzamosan a jobboldali radikalizmus különféle irányzatainak térnyerése. Az 1939-es választásokat már új választójogi törvény (1938: XIX. tc.) alapján tartották, a voksolást pedig titkosan bonyolították le. Az ország élén álló Magyar Élet Pártja minden korábbinál több mandátumot (181) szerzett – miközben a baloldali liberális ellenzék parlamenti súlya csökkent, a radikális jobboldalé ellenben erősödött –, amiben a szerző szerint a részbeni revíziós sikerek, illetve a korábbi évek szociálpolitikai reformjai is szerepet játszhattak (például az 1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről). A második világháború alatt a kormányzat rendeletalkotási hatalma fokozatosan kiszélesedett, ami az Országgyűlés funkcióinak csökkenésével járt. Ezzel egy időben került sor a személyi és szabadságjogok korlátozására, annak részeként a zsidótörvények bevezetésére. Az ország 1944. március 19-én történt német megszállása végül a szerző értékelése szerint „alapvetően átalakította” a magyar politikai életet. A törvényhozás két háza gyakorlatilag „lát-szatfüggetlenséggel” rendelkezett, innentől szerepük kimerült abban, hogy legitimációt biztosítsanak az éppen hatalmon lévő kabinet számára. A világháború végóráiban a nyilasok előbb Sopronba, majd pedig német területre telepítették az összes fontosabb állami szervet, ami „a magyar történelemben példátlan” volt, és aminek nyomán 1945-ben a Szálasi Ferenc nevével fémjelzett „[...] nyilas államrendszer ott, idegen földön fejezte be csúfos működését”.³⁰

³⁰ Uő.: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006. 97–290. (a továbbiakban: PÜSKI, 2006)

Társadalom- és szociálpolitika

A Horthy-korszak politikai vezető garnitúrájának alapelve volt, hogy a történelmileg kialakult tulajdonviszonyokon nem kívánt változtatni, tehát az 1918–1919-es baloldali forradalmakat követően visszaállítani és megőrizni törekedett a hagyományos elit (arisztokrácia, nagypolgári és nemesi középbirtokosi rétegek) befolyását. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az egymást követő kormányzatok ne tették volna magukévá a modern szociálpolitika számos elemét, már csak azért is, mert ezáltal igyekeztek a középső és alsóbb társadalmi rétegeket a központi hatalom számára megnyerni vagy legalábbis semlegesíteni.³¹

A két világháború közötti időszak (egyik) szellemi alapvetését Székfü Gyula 1920-ban *Három nemzedék* címmel megjelent – és 1942-ig még további hat alkalommal kiadott – műve jelentette. E nagyívű történetpolitikai esszében történelmünk 1820 és 1920 közötti időszakát három nemzedék küzdelmeként taglalta, amelyet egyértelműen hanyatlástörténetként határozott meg. 1934-ben kötetéhez *Trianon óta* címmel új fejezetet csatolt. Ennek lapjain az 1920 után végbement változásokat elemezte, kora magyar társadalmának gondolkodásmódját a „neobarokk” jelzővel illetve. A Horthy-korszakkal foglalkozó történészek köreiből is máig gyakran használt szófordulat jellemzői értelmezése szerint a cím- és rangkórság, a túlzott tekintélytisztelet, valamint a kontraszelekció voltak. A neves történetíró megítélése szerint a trianoni Magyarországon a nemzeti egység megvalósulása előtt öt feszültséggóc tornyosult:

1. a földkérdés rendezetlensége, az elmaradt tényleges földreformmal;
2. a katolikusok és protestánsok között fennálló felekezeti ellentét;
3. a zsidóság asszimilációja, amely szoros összefüggésben állt a kapitalizmus ügyével, hiszen azt az álláspontot képviselte, hogy az 1930-as évekre az izraeliták vállaltak vezető szerepet a bankszférában és az iparvállalkozásoknál;

³¹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története*. Budapest, Kossuth, 2017. 406–412.

4. a nemzedékprobléma, melynek keretében a „neobarokk” társadalomban a „konzervatív közszellem” hátráltatta a fiatalabb generáció érvényesülési lehetőségeit, az idősebbek javára;
5. a határon túli magyarok kérdése, az őket sújtó elnyomó intézkedések okán.

Véleményünk szerint Szekfű Gyula a fentebb felvázolt öt pontban jó érzékkel ragadta meg a Horthy-korszak társadalmát feszítő főbb problémákat. A földkérdés kapcsán például maga Horthy Miklós is elismerte portugáliai emigrációjában, hogy abban a negyedszázadban, ami alatt államfőként hazánk élén állt, a nagybirtokok túlsúlyával fémjelzett „birtokmegosztás de facto elavult és egészségtelen volt”.³² A zsidókérdés úgyszintén meghatározó eleme volt a Horthy-korszak társadalom-, valamint szociálpolitikájának, noha a különböző kormányzatoknak a magyar zsidósággal kapcsolatban kialakított álláspontját rendszerint befolyásolták az ország gazdasági és szociális viszonyai, továbbá a nemzetközi környezet. Amíg tehát az 1930-as évek elejéig az európai kontinens politikáját az e téren liberálisabb szellemiségű Franciaország és Nagy-Britannia dominálta, addig lehetőség nyílt a numerus clausus módosítására 1928-ban. Később viszont a nagy gazdasági világválsággal járó szociális feszültségek s azok nyomában a nemzetiszocialista Németország felemelkedése már magukkal hozták a zsidótörvényeket.³³ A trianoni békeszerződés igazságtalan döntéseinek következtében határainkon túlra került hozzávetőlegesen hárommillió magyart érintő, hátrányosan megkülönböztető rendelkezések (diszkriminatív birtokpolitika, optálási nehézségek stb.) úgyszintén a társadalmi valóságot jelenítették meg, a revizionista politika érvrendszerének egyik központi részét képezve. Nem elfelejtkezve arról, hogy az első világháború utáni megszállások, illetve a trianoni béke okán mintegy 400 ezer ember menekült az elszakított területekről az anyaországba (a java részük közé-

posztálybéli volt, ennek megfelelő életszínvonalbéli elvárásokkal), akiknek integrálása hatalmas társadalmpolitikai kihívást jelentett.³⁴

Szekfű véleménye szerint a magyarság előtt álló nehézségek megoldására vállalkozók két úton próbálkoznak eljutni a sikerhez. Úgy értékelte, hogy ezek közül az első zsákutcába visz, a másodikat viszont járható ösvénynek tekintette:

1. Az ún. „kismagyar út” társadalmunk szociális és kulturális igényei iránt érzéketlen, a német fajbiológiára vagy éppen a turanizmus gondolatára támaszkodva „[...] történetünk valódi értékeit megtagadja, tényleges ezeréves kultúránkat, vallási értékeinket kigúnyolja, s kizárva a magyarság sorsközösségéből az európai művelteket, a hithű katolikusokat és azokat, akik még nem szabad királyválasztók, a magyarság sorait végtelenül összeszűkíti, egy rövidlátó, éretlenül fantasztikus kismagyar szemlélet nevében”.
2. A fentiekkel ellentétben létezik a reformkonzervativizmuson alapuló ún. „nagy magyar út”, melyet Szekfű a magyar állam egysége és fennmaradása érdekében a célravezető stratégiának gondolt. Ennek része a választójog kiszélesítése és titkossá tétele, a szegényebb néprétegek gazdasági és intellektuális felemelése, a szellemi szférában a „magyar testvériség, nemzeti szolidaritás és kollektivitás” hármas jelszavának előtérbe állítása, a kultúra területén pedig visszatérés a népiség („a nemzet őseleke”) legnemesebb hagyományaihoz.³⁵

Röviddel azt megelőzően, hogy a Horthy-korszak letűnt volna a történelem színpadáról, 1943 augusztusában a Soli Deo Gloria Szövetség nevű református diákszövetség konferenciát rendezett Balatonszárszón, melyen a meghívott előadók népünk sorskérdéseit vitatták meg. Köztük kapott helyet a harmincas évei elején járó, baloldali meggyőző-

32 Uő.: Horthy Miklós levelei Zsitvay Tiborhoz, 1949–1951. *História*, 1990/5–6. 33.

33 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris, 2001. 110–168.

34 ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest, Jaffa, 2020. 183–204.

35 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Maecenas, 2007. 381–499.

désű szociológus, Erdei Ferenc is, aki az úgynevezett „kettőstársadalom-elméletét” fejtette ki az előadásában. Felszólalásában abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy az első világháború végére két Magyarország állt élesen szemben egymással. A fennálló társadalmi és gazdasági viszonyok továbbéléséhez ragaszkodó „nemesi, nemzeti rendszer”, valamint a „[...]” polgári társadalom, amelyik a modern, demokratikus Magyarország megteremtéséért küzdött”. Utóbbi 1918–1919-ben nem tudta keresztülvinni az elképzeléseit, minekutána 1919 őszén a „történelmi-nemzeti társadalom” képviselői kerültek hatalomra, akik a háború előtti rendszer restaurálását tűzték zászlójukra.

Ennek az irányzatnak Bethlen István volt a vezéralakja, aki a mérsékelt birtokpolitikájával semlegesítette a parasztság radikális föld-reformtörekvéseit, a kereszténypárti legitimistákat kijátszotta a szabad királyválasztó kisgazdák ellenében, a munkásságot pedig leszerelte azzal, hogy a Bethlen–Peyer-paktummal törvényesítette politikai képviseletüket az MSZDP révén. A „rendkívüli politikai ügyességgel és céltudatossággal” megáldott erdélyi gróf lemondása után Gömbös Gyula az „ellenforradalmi szegedi gondolat”, illetve a nemzetiszocializmus és a fasiszmus módszereire támaszkodva próbálta véghez vinni a nemzeti újjáépítés programját. A „régí rend konzervatív elemeinek ellenállása”, majd 1936-ban bekövetkezett halála viszont meggátolták ebben. Az elkövetkezendő éveket, Darányi Kálmán, Imrédy Béla és gróf Teleki Pál miniszterelnökségét az irányított állami gazdaságpolitika, valamint az antiszemitizmus erősödése jellemezte. Az utóbbi hatására foganatosított zsidótörvények mind fokozatosabban szorították ki a zsidó honpolgárokat a gazdasági és szellemi pályákról, segítve „[...] a birtokban levő polgári kapitalista elemek felváltását a történelmi nemzeti társadalom erőivel”.

Erdei előadása végén szót ejtett arról, hogy „a monokapitalizmus és az állami irányításba fogott kapitalizmus rendszere” helyett célként a modern polgári társadalom minél szélesebb körű kiépítését kell megtenni. Baloldali meggyőződésű gondolkodóként nem meglepő módon ennek eléréséhez szerinte „[...] a munkásság képviseli a legnagyobb erőt. Ennek a rétegnek van olyan szervezete, programja és politikai iskolá-

ja, amely társadalmunk gyökeres átalakítását sikerrel megkísérelheti. Ezen az úton a munkásság önkéntelenül is, de politikai céltudatossággal is keresi a parasztsággal és az értelmiség szabadabb elemeivel való szövetkezést, mert ezek a rétegek mind az alakulás kiharcolásának, mind pedig az új társadalmi szervezet felépítésének elengedhetetlen és nélkülözhetetlen elemei.”³⁶

A balatonszárszói konferencia után egy évvel, 1944 augusztusában a világháború elérte Magyarországot akkori határait, és az 1945 áprilisáig elhúzódó harcok végére hazánk szovjet megszállás alá került. Az elkövetkezendő években a hatalmat magukhoz ragadó kommunisták emlékezetpolitikája természetesen a két világháború közötti időszak társadalompolitikáját is igyekezett vulgármarxista módon, minél sötétebb színekben megfesteni. A negyedszázad alatt meghozott szociálpolitikai intézkedésekről – például az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókat érintő kötelező baleseti és betegségi biztosítás bevezetéséről, a szintén kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyégi és árvasági biztosításról, a napi 8 és heti 48 óras munkaidő törvénybe iktatásáról vagy éppen az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA) 1940-es létrehozásáról – sokáig nem ejtettek szót, vagy csak igen szűkszavúan értekeztek róluk. Bősen ostromozták ugyanakkor a két világháború közötti időszakban (is) kétségkívül meglévő komoly vagyoni különbségeket vagy éppenséggel a társadalmi mobilizáció alacsony fokát. Nem beszélve arról, hogy milyen nagy ügybuzgalommal és találékonysággal próbálták meg igazolni a Horthy-éra Magyarországon illegalitásban működő kommunista mozgalom harcát a „dolgozó nép” sorsának jobbra fordítása érdekében. A magyar munkásmozgalom történetének kutatása igazi „slágertémává” vált, amit jól jelez, hogy 1948-ban megnyitotta kapuit a Magyar Munkásmozgalmi Intézet (1955-től Párttörténeti Intézet, 1990 után Politikatörténeti Intézet). Érdekességeppen jegyzendő meg, hogy a közvélekedés napjainkig az államszocializmus emlékezetpolitikájával azonosítja a Horthy-korszak kapcsán a „hárommillió

36 ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In: Uő.: *A magyar társadalomról*. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1980. 347–372.

koldus országa” kifejezés megalkotását, holott az valójában egy fajvédő falukutató-publicista, Oláh György tollából született 1928-ban.³⁷

A „hárommillió koldus» hazája” szófordulat mindettől függetlenül Andics Erzsébet 1945-ös pamfletjében is helyet kapott, aki reakciónak és nemzetellenesnek nevezte a Horthy-korszak társadalompolitikáját. Kárhoztatta az átfogó földreform elmaradását, amivel szerinte a reakciónak sikerült megőriznie a magyar birtokviszonyok középkori struktúráját. Radikális földosztás helyett a parasztság nagy tömegeinek kiemmizése valósult meg, viszont a parasztság mellett a társadalom nagy tömegeit – leszámítva az uralkodó osztályok tagjait – szélsőséges jövedelemmegoszlás, erkölcstelen adórendszer és nemzeti nyomor sújtotta.³⁸

Andicshoz rendkívül hasonló értékelését adta a szociálpolitikának Lukács Lajos 1951-ben. Szavai szerint az ellenforradalmi berendezkedést megszilárdító Bethlen István kormányfősége idején a nagybirtokos és nagytőkés társadalmi csoportok kerültek vezető helyzetbe, akik a politikai, valamint gazdasági stabilizációt „a dolgozó osztályok költségére, azok fokozottabb megterhelésével” vitték végbe. Az általa is reakciónak nevezett rezsim biztos támasza volt az egyház, a klerikális reakció, miután felismerte, hogy régi hatalmát és befolyását Horthy Miklós kormányzósága mellett is biztosítani tudja. Az egyház a különböző takarékpénztárai révén, továbbá a bankokon és iparvállalatokon keresztül szoros összefonódásban állt a fináncburzsoáziával.³⁹

E kérdéskör kapcsán szemléletbéli változást másfél évtized múlva sem lehetett felfedezni, amikor elsőként megjelent a Szabolcs Ottó és Unger Mátyás által közösen írt és 1989 előtt több kiadást is megért *Magyarország története* címet viselő népszerűsítő történeti munka. A szerzőpárosból Szabolcs Ottó jegyezte a Horthy-korszakot érintő fejezeteket. Ezekben a kor társadalompolitikáját illetően a nagybirtok és a finánctőke vezető szerepét hangsúlyozta ki. A szociálpolitika kapcsán utalt arra, hogy a kispolgárságot, az értelmiség egy részét, illetőleg az

37 OLÁH György: *Hárommillió koldus*. Miskolc, Magyar Jövő, 1928.

38 ANDICS, 1947, 9–15.

39 LUKÁCS, 1951, 438–448.

állami tisztviselőket a kormányzatok általa meg nem nevezett kedvezményekkel tudták magukhoz láncolni, és a módos parasztokat, valamint a középparasztokat is igyekeztek a legkülönbözőbb módon megnyerni, szembeállítva őket a szegényparasztság tömegeivel. Utóbbiak mellett a munkásosztály számított a társadalompolitika vesztesének, mivel ezt a csoportot a rendszer erőszakosan elnyomta és kizsákmányolta, s politikai képviselőjük sem volt. Egyrészt azért, mert a Komunisták Magyarországi Pártja és az annak fedőszerveként alakult Magyarországi Szocialista Munkáspárt nem működhetett (néhány év kivételével) törvényesen, másrészt pedig a jobboldali szociáldemokraták árulása miatt, utalva ezzel a Bethlen–Peyer-paktumra. Az uralkodó osztályok a társadalmi bajokért a nyilvánosságban a honi zsidóságot tették felelőssé, aminek következtében féktelen antiszemita uszítás indult meg. A menekültek kérdéséről a szerző meglehetősen érzéketlenül értekezett, amikor úgy fogalmazott, hogy a mintegy 350 ezer személlyel hazánkba „[...] özönlöttek mindazok, akik féltek az eddig általuk elnyomott nép, az uralkodó nemzetté vált nemzetiségek bosszújától, s különben is megélhetésüket az államtól várták”.⁴⁰

Az 1960-as végétől a honi történettudományban elindult lassú szakszerűsödési folyamat eredményei kezdetben nagy óvatossággal jelentek meg a történeti irodalomban. Az 1976-os akadémiai „tízkötetesnek” a magyar társadalomra vonatkozó részeit megíró Berend T. Ivánnál is még döntően a régi sémák továbbélése volt megfigyelhető. Ezen túl viszont röviden szót ejtett arról, hogy a két világháború közötti időszakban az egészségügyi ellátottság javult, kibővültek az iskolai képzés keretei, és a városiasodás előrehaladása, valamint a kor technikai vívmányai (a villanyvilágítás vagy éppen az új tömegkommunikációs eszközök terjedése) már hatással voltak a középosztály, a városi kispolgárság, illetve a munkásosztály tehetősebb rétegeinek életére. Kötelező ideológiai sorvezető gyanánt viszont felsorolása végére odabiggyesztet-

40 SZABOLCS OTTÓ: Az ellenforradalmi rendszer Magyarországon. In: UNGER Mátyás – SZABOLCS OTTÓ: *Magyarország története (rövid áttekintés)*. Budapest, Gondolat, 1965. 308–323. (a továbbiakban: SZABOLCS, 1965)

te, hogy mindezek dacára a szélesebb néptömegek számára „[...] a létért való küzdelem, a megélhetés alapvető feltételeinek kiharcolása maradt változatlanul napirenden”.⁴¹

A korábbiaktól élesen eltért Romsics Ignác értékelése a bethleni konszolidáció társadalom- és szociálpolitikájáról az 1982-ben megjelent, *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című könyvében. A szerző ebben ugyan elismerte, hogy a Nagyatádi-féle föld-reform 1920-as évek végéig elhúzódó végrehajtása során Magyarország összterületének mindössze 8 százaléka lett kiosztva, ám így is – családtagokkal együtt – közel kétfélmillió embert sikerült földhöz juttatni. A történész meglátása szerint ez az intézkedés „[...] jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét, s ezzel döntő mértékben járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, elégedetlenkedésének ideiglenes lecsendesedéséhez, s így végső soron az ellenforradalmi rendszer belpolitikai megerősödéséhez”.

Romsics Ignác szakított az addig uralkodó történetpolitikai kánonnal a tekintetben is, hogy tételelesen felsorolta, melyek voltak a Bethlen-kabinet konzervatív reformszellemében fogant szociálpolitikai újításai. A gróf újjászervezte a társadalombiztosítást: mire leköszönt a kormányfői székből, már a városi munkásság 80-90 százaléka részesült alapvető szociális védelemben – ez megcáfolja az 1945 utáni történetírók vonatkozó állításait. A beteg dolgozó egy évre volt jogosult ingyenes gyógykezelésre, a táppénz mértéke a fizetés 60-75 százalékát tette ki. A bal-eseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén 1927-től a bér 66,6 százalékának felelt meg. 1928-ban a munkásmozgalom régi követeléseinek teljesítéseként bevezették a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást, noha a mezőgazdasági munkásság kötelező biztosítása csak tíz évvel később valósult meg. Az alaposan átszervezett és kiterjesztett társadalombiztosítás irányítását 1928-tól az Országos Társadalombiztosító Intézet felügyelte. Mindezekon felül pedig 1928-ban

⁴¹ Magyarország története, 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 765-809. (a továbbiakban: RÁNKI, 1988b)

sor került a numerus clausus részleges enyhítésére is, mellyel a szerző szerint Bethlen István a „»gettó intézményét« [...] kiiktatta a magyar törvénykönyvből”.⁴²

Romsics Ignác visszaemlékezéséből ismert, hogy könyve kézírata 1979 őszére készült el, amelyet akkori munkahelyén, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében igen komoly fenn tartásokkal fogadtak. Az év szeptemberében megrendezett műhelyvitan többek között azért bíralták az opponensei, mert szerintük alaposan túlértékelték a bethleni korszak társadalom- és kultúrpolitikájának eredményeit. Végül némi kompromisszumok árán 1982-ben jelenhetett meg a kötet a Gondolat Könyvkiadó gondozásában.⁴³

A rendszerváltoztatást követően az ideológiai válaszfalak leomlása lehetővé tette, hogy a szaktörténészek elrugaszkodjanak a marxista osztályelmélet szemléleti kereteitől. A pártállam időszakát idéző kijelentések a közbeszéd egy szeletében persze továbbra is felfedezhetők, erre példa Szvák Gyula ruszista 2012-es megállapítása, miszerint a két világháború között egy „retrográd, népellenes, elnyomó, antidemokratikus rendszer” létezett Magyarországon.⁴⁴ A szakemberek azonban törekedtek árnyaltabb módon viszonyulni a kérdéskörhöz, noha a társadalom- és szociálpolitika egészét átfogó, leíró jellegű munka kevés született 1989 után. Ezek egyike a Gyáni Gábor – Kövér György szerzőpáros nevéhez köthető egyetemi tankönyv volt, melyben a Horthy-korszakot Gyáni Gábor tárgyalta. A trianoni Magyarország szerinte a korszakban végig etnikailag homogén (90 százalék feletti magyar népességgel) állam volt, ahol foglalkozási szerkezet tekintetében a népesség abszolút többsége agrártevékenységből élt, harmaduk megélhetése kötődött az iparhoz és a kereskedelemhez, s mindössze egytizedük volt értelmiségi és tisztviselő. A szerző szerint mivel ezen idő alatt a nagy föld- és mobiltőke-vagyonok egy szűkebb elit kezében összpontosultak,

⁴² ROMSICS, 2017, 77-162.

⁴³ Uő.: Személyes történeteim (1977-2014). In: *A történész műhelye*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, Komp-Press-Korunk, 2015. 188-190.

⁴⁴ Szvák Gyula: „Mi, moszkoviták”. *Publicisztikák Oroszországról*. Budapest, Gondolat, 2020. 82.

szociális feszültségek keletkeztek a népességnek az elit alatt elhelyezkedő csoportjaiban. Gyáni úgy gondolta, hogy ez az elégedetlenség húzó-dott meg végső soron a földkérdésben, valamint a keresztény és zsidó középosztály egymáshoz való viszonyában is.⁴⁵ Gyáni Gábor egyébiránt egy tanulmányában kemény kritikával illette Erdei Ferenc korábbiakban felvázolt „kettőstársadalom-elméletét”, mivel az szerinte a „zsidó-keresztény megosztottságra” vezeti vissza duális társadalomképét. Értelmezése szerint a legnépesebb társadalmi csoportot kitevő parasztság a kettős társadalmi rendszer alatt foglal helyet, és egészében véve Gyáni megítélése alapján Erdei Ferenc tézise „inkább a kor uralkodó politikai értékrendjéből, s nem annak szűkebben vett szociológiai valóságából fakadt”.⁴⁶

A Gyáni-Kövér szerzőpáros egyetemi tankönyve mellett fontos és alapos összefoglalást írt a Horthy-kor szociálpolitikájáról a jogtudománnyal foglalkozó Egresi Katalin is. Ő a 2008-ban kiadott *Szociálpolitika Magyarországon* címet viselő monográfiájában amellest szállt síkra, hogy a szociálpolitika terén a két világháború közötti időszakban számos előremutató lépés született. Az 1920-as, illetve 1930-as években az európai országok számára a szociális kérdés fő iránya a társadalombiztosítás volt, és ez kihatott a magyar szociálpolitikára is, amely a Horthy-kori kormányzatok mindvégig rendkívül meghatározó ágazatának számított. Ugyan a megvalósult programok több-kevesebb hiányossággal bírtak (példa erre a munkanélküliség esetére szóló biztosítás elmaradása), mégis az 1927 és 1931 közötti időszak kiemelkedőnek bizonyult a már fentebb Romsics által is említett intézkedések meghozatala révén. Noha az akkoriban megalkotott jogszabályok elsődlegesen az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókat érintették, a nagy világgazdasági válság utáni esztendőik kormányai már inkább az agrármunkásság felé fordultak, hiszen ők szorultak rá leginkább a szociális biztosítás szolgáltatásaira. Egresi Katalin viszont a szociálpolitikára

vetülő sötét árnyéknak nevezte a politikai szabadságjogok korlátozását, ami „[...] megakadályozta az egyes társadalmi rétegeket abban, hogy autonóm érdekérvényesítő törekvésük szerepet játszhasson a szociális reformok megvalósításában”.⁴⁷

A zsidóság diszkriminációját Egresi Katalinhoz hasonlóan negatívumként értékelte a tekintélyes társadalomtörténész Tomka Béla, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára is.⁴⁸ A Horthy-éra jóléti politikáját véleménye szerint emellett súlyos kettősség jellemezte: az ipari alkalmazottak nagy aránya részesült beteg-, baleset-, végül nyugdíjbiztosításban, s a nekik nyújtott juttatások színvonala nemzetközi összehasonlításban is magas volt. Az állami alkalmazottak hozzájuk hasonlóan viszonylag bőkezű szociális ellátásban részesültek. A lakosság nagyobbik hányadát képező mezőgazdasági népesség szociális jogai viszont végig alacsony színvonalon maradtak, és ennek a rétegnek az emancipációja csak a második világháború időszakában gyorsult fel valamelyest. Tomka a „hárommillió koldus országa” kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a szegénység relatív fogalom, tehát mindig az adott kor szak jellemző életviszonyaihoz képest szükséges meghatározni annak tartalmát.⁴⁹

Az 1989 előtt uralkodó emlékezetpolitikában a zsidókérdés, illetve azzal összefüggésben az antiszemitizmus, a szélsőjobboldal Horthy-korszakbéli története nem volt kiemelt témakör. Ennek több oka is volt. Külpolitikai téren a Szovjetunióhoz, illetve a keleti birodalom politikai céljaihoz fűződő viszony, amelynek Izrael Állam nem tartozott a szövetségi rendszerébe. Belpolitikai síkon viszont a kommunista vezetés

47 EGRESI Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények, 1919–1939*. Budapest, Napvilág, 2008. 21–360.

48 Műveiből egyebek mellett ld. TOMKA Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Századvég, 2003; Uő.: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009; Uő.: *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest, Osiris, 2015.

49 Uő.: *A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták*. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, Kossuth, 2020. 24–28.

45 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2006. 189–220.

46 GYÁNI Gábor: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. *Korall*, 2001/3–4. 221–231.

azért hallgattatta el erről a diskurzust, mert – Szécsényi András történész megfogalmazása szerint – „nem akarták, hogy a homogenizált társadalom valamely csoportja kikerüljön a totális állam ellenőrzése alól”.⁵⁰ 1989-et követően viszont a történészek körében komolyan megélnéült az érdeklődés e témák iránt, s a korszak ezen szegmensével mind többen foglalkoztak. A teljesség igénye nélkül Hajdu Tibor, Haraszi György, Karády Viktor, Karsai László, Kádár Gábor, Kereszki Róbert, Kovács M. Mária, Kovács Tamás, Máthé Áron, Molnár Judit, Novák Attila, Paksa Rudolf, Sipos Péter, Szécsényi András, Szita Szabolcs, Vági Zoltán, Veszprémy László Bernát stb. Közéjük tartozik a szakmai hírnevét a Budapest 1944–1945-ös ostromáról írt⁵¹ s utóbb több kiadást is megért könyvével megalapozó Ungváry Krisztián. Ő 2012-ben *A Horthy-korszak mérlege* címen közölt monográfiát a két háború közötti időszak szociálpolitikájának értelmezéséről,⁵² melynek átdolgozott kiadása 2016-ban jelent meg, *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* címmel.

Ungváry ezekben a könyveiben nagy vehemenciával és publicisztikai túlzásokkal ostromozta a Horthy-korszak általa antiszemitának bélyegzett társadalompolitikáját. Megítélése szerint a magyar társadalom egy részében a két világháború között „végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek”. Ezeket azonban Gömbös Gyula hatalomra kerüléséig a felsőoktatási numerus clausus, valamint az állami állásokban hallgatólágosan érvényesített korlátozások miatt sikerült kordában tartania a politikai vezetésnek. Gömbös miniszterelnökként viszont már fajvédelmi alapra helyezte a szociálpolitikát, az őt követő években pedig 1938 és 1941 között három zsidótörvényt is elfogadtak. Imrédy Béla még csak a „globális gazdasági megalapozottság” okán te-

remtette meg az „államilag garantált konszenzust mások vagyonának elvételére” az első zsidótörvény kidolgozásával, gróf Teleki Pál viszont a második és harmadik törvényben való közreműködésével „gyűlöletből támogatta a jogfosztás folyamatát”.

Ungváry úgy vélte, hogy a civil társadalom szervezetei többször radikálisabban akartak fellépni a hazai zsidósággal szemben, mint az állami intézmények. Ezért nem állhatja meg szerinté a helyét, hogy az antiszemita törvénykezés német nyomásra, a náci Németországnak való megfelelési kényszer miatt valósult volna meg. Sőt, Horthy kormányzó a közhangulattal szembemelve az ország német megszállásáig megpróbált mérséklő politikát folytatni. 1944. március 19-e után viszont mégis hozzájárult az antiszemita intézkedések végrehajtásához, köztük a deportálásokhoz, mivel azt gondolhatta, hogy ezért cserébe visszaszerezheti hazánk szuverenitását. Miután azonban ebbéli reményében csalatkozott, megkísérelte keresztülvinni a deportálások befejezését. 1944 júliusának végére sikerült is elérnie, hogy a magyar szervek ne vegyenek részt a folyamatban, aminek következtében azok gyakorlatilag le is álltak.⁵³

Ungváry könyvének két kiadása komoly visszhangot váltott ki. A mű recenzensei közül a kiváló társadalomtörténész, Bódy Zsombor⁵⁴ azt emelte ki, hogy a kötet a társadalomtörténet részletes leírásainál „gyakran sajátos forrásokból származó és elnagyolt adatokkal dolgozik”, kritikátlanul idéz „különböző szellemiségű, eltérő színvonalú és műfajú munkák” adataiból, illetve fogalmaiból, továbbá nem tesz egyértelmű különbséget a tények, valamint az általa idézett szerzők

50 SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. BRAHAM, Randolph L. Budapest, Múlt és Jövő, 2017. 291–329.

51 UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 1998.

52 Uő.: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012.

53 Uő.: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, Jelenkor, 2016. 110–688.

54 Munkássága kapcsán többek között l. BÓDY Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938*. Budapest, L' Harmattan, 2003; Uő.: *Elitek a két világháború közötti Magyarországon. Századvég, 2017/3. 5–29.; 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Szerk. BÓDY Zsombor – HORVÁTH Sándor. Budapest, MTA BTK, 2015; *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Szerk. Uő. Budapest, MTA BTK, 2018.

vagy politikusok szövegeinek narrációi között.⁵⁵ Tomka Béla azt tartotta a könyv pozitívumának, hogy érdemben hozzájárult a magyarországi zsidóüldözések okainak megismeréséhez, például azzal, hogy bemutatta a civil szféra erőteljes kezdeményező szerepét a zsidóellenes intézkedések meghozatalában, azok anyagi indítékaival egyetemben. A mű ugyanakkor „mérleg” helyett inkább „vádirat”, amely erős szelektivitással vizsgálta a negyedszázad során a vádlott terhére róható terheket. Véleménye szerint Ungváry állításával ellentétben például „a náci Németország hatása döntő pontokon dinamizálta a zsidóellenes intézkedéseket Magyarországon”, s miközben 1938-ban a Németországban élő izraeliták mintegy tizedét már koncentrációs táborokba zárták, hazánkban „[...] 1939–1940 során – minden súlyos, sőt embertelen diszkrimináció ellenére – erről nem volt szó”. Ráadásul a magyar társadalom szinte kizárólagos felelősségének hangsúlyozása a holokausztban szerinte nem túl szerencsés egy történeti szakmunka esetében, mivel egyrészt felelősségünk kérdését egyetlen „komolyan vehető hazai történetírói munka” sem kívánja elhárítani, másrészt ezen „[...] érvelés túlhajtása egyenesen kontraproduktív az emlékezetpolitikai vitákban is”.⁵⁶

Külpolitika, revízió

A két világháború közötti magyar külpolitika sarokköve az igazságtalan és méltánytalan trianoni békeszerződés revíziója volt. A területi revízió mértékét és módját illetően viszont többféle elgondolás élt egymás mellett. A honi közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzésében reménykedett. Az ún. nagyrevízió eszméjén túl létezett az etnikai elvű határkiigazítás programja, amelyet elsősorban az ellenzékben lévő liberális demokrata

55 Uő.: Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944 című könyve kapcsán. *Korall*, 2013/3. 160–171.

56 TOMKA Béla: A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? *Múltunk*, 2018/1. 174–187.

csoportok képviseltek. S voltak hívei a köztes területi megoldásoknak is, mint például a népi mozgalom, melynek politikai gondolkodói szerint a határok légiesítésére és a dunai népek együttműködésére volna szükség.⁵⁷

Gróf Bethlen István kormánya 1922–1923 folyamán, számot vetve a nemzetközi viszonyok stabilizálódásával, az ország teljes elszigetelődésével és a magyar gazdaság nélkülözhetetlen kölcsönös szükségleteivel, a versailles-i békerendszerbe való beilleszkedésre törekedett. 1926-ban azonban a Népszövetség enyhített hazánk gazdasági ellenőrzésén, egy évvel később pedig a nagyhatalmak feloldották országunk 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletét is. 1927 tavaszán a magyar kormányfő Rómában magyar–olasz barátsági szerződést írt alá azzal a Benito Mussolini olasz miniszterelnökkel, aki akkortájt az államhatárok megváltoztatásával egybekötött európai újrendezésért vívott harc élén állt. Egy nagyhatalom támogatását elnyerve pedig Bethlen elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erőgyűjtés korszakát lezárja, s egy tevékenyebb szakaszt nyisson meg külügyeinkben. Innentől fogva nyíltan vállalta legfőbb külpolitikai célkitűzését, a revíziót.⁵⁸

Az olaszok nagyjából az 1930-as évek derekáig számítottak hazánk elsődleges külpolitikai partnereinek, majd ezt követően a náluk jóval nagyobb gazdasági és katonai potenciált jelentő Németország lépett a helyükbe, amelyik – a magyarokhoz és az olaszokhoz hasonlóan – úgyszintén elégedetlen volt az első világháborút lezáró Párizs környéki békékkel. A német nagyhatalmi törekvések nyomán az európai politika az 1930-as évek második felében mozgásba lendült, és az átrendeződés során német és olasz támogatással Magyarországnak 1938 és 1941 között négy lépcsőben sikerült végrehajtania a trianoni békediktátum részleges revízióját. Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés nyomán visszatért az egykori Felvidék déli sávja. 1939 márciusának idusán honvédségünk visszafoglalta Kárpátalját. Az 1940. augusztus 30-án aláírt második bécsi döntés révén visszakaptuk Észak-Erdélyt. 1941 áprili-

57 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009. 81–90. (a továbbiakban: ZEIDLER, 2009)

58 ROMSICS, 2005, 185–284.

sában pedig a régi Délvidék egy részét szerezte vissza a magyar hadsereg a széteső Jugoszláviától. Mindezek következtében az 1920-as állapothoz képest 1941-re Magyarország területe közel a duplájára, lakosságának száma pedig mintegy a másfélszeresére növekedett.⁵⁹

Mivel a Horthy-korszak politikai, valamint történetpolitikai gondolkodásában is egyetértés volt abban, hogy Magyarország részéről jogos a békeszerződések megváltoztatásának igénye, így ez a szemlélet tükröződött vissza a két világháború közötti időszakban született történeti munkák java részéből. A kortársak értelmezéseinek sorában Szekfű Gyula azt az álláspontot képviselte, hogy a Trianonban okozott területi igazságtalanság következtében kialakult nemzetközi elszigeteltségünkől kivezető egyik út a szomszédos kisantant államokkal – maga az „apró antánt” kifejezés⁶⁰ 1920 februárjában született –, azaz a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal (1929-től Jugoszláv Királyság), Csehszlovákiával és Romániával való kiegyezés lett volna. Ezt azonban Bethlen István lehetetlennek látta, mivel a kisantant 1921-es létrejötté „a háborús zsákmány megvédésére alakult biztosítási szerződés volt”, ami együtt járt hazánk felemelkedésének megakadályozásával. E felismeréstől vezérelve lépett szövetségre 1927-ben Olaszországgal, amelynek a kisantant egyik tagállamával, Jugoszláviával szemben területi követelései voltak. A német orientáció már Gömbös Gyula idején erősödött fel, aki Szekfű szerint „Hitler nagy bámulója volt”. A szerző méltatóan írt arról, hogy miután Adolf Hitler 1938-ban bekebelezte Ausztriát, illetve a Csehszlovákia részét képező Szudéta-vidéket, s ezáltal hazánk körül „meggyengült a kisantant gyűrűje”, akkor a magyar politikai vezetés – bár a Führer 1938-ban felajánlotta az egykori felvidéki területeket, ha cserébe hazánk vállalja a háború kirobantását Csehszlovákiával szemben – ellenállt, és „hála Horthy kormányzó bölcsességének és Kánya külügyminiszter⁶¹ finom érzékének és tapintatának, nem ragad-

tatta magát erőszakos cselekményekre”. Magyarország pedig így is elérhette a célját, mivel 1938–1939 folyamán területeket tudott visszaszerezni északi szomszédjától.⁶²

Szekfűhöz hasonlóan Gratz Gusztáv is úgy vélte, hogy a Trianon utáni magyar külpolitika előtt két út állt. Az egyik a szomszédos népekkel való megegyezés volt, a másik pedig egy európai nagyhatalom pártfogásának elnyerése külügyi terveink támogatása érdekében. Bethlen szerint sem tartotta célravezetőnek a kisantant államokhoz való közeledést, mert azon a nézőponton állt, hogy „[...] ez rezignációt jelentene, és a Trianonban megteremtett helyzettel való végleges megalkuvás nélkül nem vezethet eredményre”. Ezzel szemben baráti kapcsolatok kialakítására és fenntartására törekedett Olaszországgal, illetve Németországgal, mivel jól látta, hogy „ez a két elégedetlen hatalom idővel magához fogja ragadni Európában a hegemoniát”. Ebbéli számításai be is igazolódtak, viszont mire ez megtörtént, már nem ő volt az ország kormányfője. A Bethlent követő kabinetek külügyi vonalvezetésével a liberális legitimista Gratz mind elégedetlenebb volt. Főképpen azt vetette a szemükre, hogy az országot a részleges revízió eredményeiért elkötelezték a nemzetiszocialista Németország mellett. Igaz, e téren volt egy komoly társadalmi nyomás is, hiszen megfogalmazása szerint a „[...] revízió kívánatos voltáról belföldön senkit sem kellett, Magyarország külföldi ellenségeinél senkit sem lehetett meggyőzni”. A két bécsi döntés; továbbá Kárpátalja visszaszerzése után, 1940 novemberében hazánk csatlakozott Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezményéhez – melynek feltétele volt, hogy szükség esetén fegyverrel is támogatjuk a tengelyhatalmakat. Ezzel eldőlt, hogy „[...] Magyarország sorsa most már végleg és elválaszthatatlanul hozzá volt kötve a német győzelembe vetett hithez”.⁶³ Mindez pedig az utóbb bekövetkező világháborús események fényében végzetes iránynak bizonyult.

Mivel egy korszak történeti gondolkodásának megértésében segít a történelemtankönyvek vizsgálata, historiográfiai elemzésünk tár-

59 Uő.: *Magyar sorsfordulók, 1920–1989*. Budapest, Osiris, 2012. 52–128.

60 Apró antánt. *Pesti Hírlap*, 1920. február 26. 1–2.

61 Kánya Kálmán (1869–1945) 1933 februárja és 1938 novembere között volt Magyarország külügyminisztere. Életrajzát ld. Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán, 1869–1945*. Pécs, Kronosz, 2016.

62 SZEKFÜ, 2002, 541–546.

63 GRATZ, 2001, 24–313.

gyává tettünk két, 1942-ben megjelent iskolai kiadványt is, melyek időbeliségük okán már ismertették a terület-visszacsatolások történetét. Novy Ferenc elemi iskolák V. és VI. osztálya számára írt tankönyve, illetve a Marczinkó Ferenc nyugalmazott tanügyi főtanácsos és társai által jegyzett gimnáziumi VIII. évfolyamos történelemkönyv egyaránt történelmünk legnagyobb sorstragédiájaként mutatta be a trianoni békediktátumot. Előbbi szerint az „nemzetünk halálos ítéletét mondta ki”, utóbbiak pedig úgy fogalmaztak, hogy az „igazságtalan, jogtalan, ennél fogva tarthatatlan” békekontraktus „[...] a legnagyobb csapás, amely a magyarságot történelmi élete folyamán érte”. Novy elismeréssel írt arról, hogy jogszerű területi követeléseinket „Olaszország lángeszű miniszterelnöke, Mussolini”, továbbá a „lánglelkű Hitler vezér és kancellár” karolta fel, akik szintén a versailles-i békemű szétzúzására törekedtek. Nekik köszönhetően az 1938-as esztendő nemcsak a Szent István-émlékév miatt marad örökké nevezetes Magyarország történelmében, hanem a Felvidék déli részének visszaszerzése okán is.⁶⁴ Marczinkó Ferenc és szerzőtársai azt hangsúlyozták, hogy a kisantant államok politikáját „a nemzetiségek, főleg a magyarság kegyetlen üldözése” jellemezte, ami lehetetlenné tette a velük történő megégyezést. Az elnyomás gyakorlata, „a gyűlölet politikája” azonban megbosszulta magát, amikor Magyarország 1938 és 1941 között mindhárom szomszédos állam rovására területgyarapodásokat ért el. A kontinentális politika átrendeződése s azzal összefüggésben a trianoni békeszerződés revíziója elkerülhetetlen volt azon „parancsbékekéből” kifolyólag, amelyekbe a „megalázott és megcsonkított nemzetek nem törődhetek bele”, és így a második világháború „[...] fő okát a kegyetlen és embertelen Párizs környéki békékben kell keresnünk”.⁶⁵

A tengelyhatalmak vereségével záruló második világháború után a szovjet megszállás alá kerülő Magyarországon a kommunista történet-

⁶⁴ Novy Ferenc: *A magyar nemzet története. Állampolgári ismeretek*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1942]. 138–144.

⁶⁵ DÉKÁNY István – MARCZINKÓ Ferenc – VITÉZ PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 82–93. (a továbbiakban: MARCZINKÓ et al., 1942)

politikai ideológusok a két világháború közötti időszak külpolitikáját is metsző kritikával illették. Andics Erzsébet értelmezése szerint a kor reakciós belpolitikájának csakis hasonló szellemű külpolitika felelhetett meg, amelynek vonalvezetése „a féktelen sovíniszta uszítás és a magyar irredentizmus kalandor módszereit” követte. Politikai elitünk a revízió érdekében hazánkat mindinkább a náci Németország járszalagjára fűzte, és ezzel az ország politikailag és gazdaságilag is fokozatosan „a német imperializmus függvényévé vált”.⁶⁶ Andics Erzsébet s általában a marxista történetírók igen erősen nehezményezték emellett a Horthy-éra külpolitikájának tagadhatatlanul szovjetellenes életét is. Ami persze annak fényében egyáltalán nem tűnik meglepőnek, hogy a két világháború közötti Magyarország jobboldali konzervatív vezetését kibékíthetetlen ideológiai ellentétek választották el a bolsevista Szovjetuniótól. Noha Bethlen elsősorban kereskedelmi okokból szorgalmazta a két ország közötti viszony normalizálását, ám az erről folyó tárgyalások 1924–1925-ben kudarcba fulladtak, s végül csak 1934-ben került sor Moszkvában és Budapesten a követségek felállítására. Ezt követően a két ország viszonya – a szovjet–magyar kapcsolatok szakértőjének, Kolontári Attilának a megfogalmazása szerint – „még éppen normálisnak” volt nevezhető, mígnem hazánk 1939 februárjában csatlakozott a Németország és Japán által 1936-ban szovjetellenes éllel létrehozott antikomintern paktumhoz, amire válaszul Moszkva kezdeményezésére a két ország felfüggesztette a diplomáciai kapcsolatait. Ez az állapot nem tartott sokáig, mert 1939 őszére helyreállt a teljes értékű diplomáciai összeköttetés a magyar és a szovjet fél között, és fenn is maradt az 1941-es hadba lépésünkig.⁶⁷

1945 után ugyanakkor a magyar külpolitikában is „vágányátállítás” következett be, amely azzal járt együtt, hogy a szovjet érdekszférába került országunk számára az elsődleges külügyi igazodási ponttá Moszkva vált. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 végén Szekfű Gyulát küldte

⁶⁶ ANDICS, 1947, 17–20.

⁶⁷ KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok, 1920–1941*. Budapest, Napvilág, 2009. 56–277.

követeként a szovjet fővárosba, aki 1948 őszéig teljesített ott diplomáciai szolgálatot. Moszkvában írta meg 1947-ben a *Forradalom után* című visszatekintő munkáját, melyben a Horthy-korszak egykori ideológusa kritikus számvetést készített az elmúlt negyedszázadról. Művében a külpolitikát is pellengérre állította. Súlyos tévedésként értelmezte, hogy hazánk a revíziót Olaszország s főleg Németország segítségével kívánta elérni. Ehelyett meglátása szerint kívánatosabb lett volna London és Párizs irányába orientálódnia a külügyi vezetésnek. Kifogásolta, hogy az 1938 és 1941 közötti részleges revíziós sikerek után Magyarországhoz került, nem magyar ajkú nemzetiségi lakosságnak nem biztosítottunk nagyfokú autonómiát, holott a két világháború között a revizionista propaganda gyakran hangoztatott eleme volt – az utódállamok magyar kisebbségeket sújtó általános diszkriminációjának ellenpontjaként – az ún. Szent István-i állameszme, a befogadó, keresztény magyar nemzet eszménye. Szekfű Gyula szerint ezért a továbbiakban „[...] egyszer s mindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának. Erkölcsei alapunkat veszítettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzetiségi kisebbségekkel. Kiderült, hogy csak beszéltünk és ígértünk, de amikor cselekvésre került a sor, mi sem voltunk jobbak a Deákkné vásznánál. Bebizonyítottuk a döntő pillanatban, hogy nem tudunk és nem akarunk igazságot szolgáltatni a nem magyaroknak, s ezzel megtagadtuk a százados magyar gyakorlatot, mely a 19. század elejéig mindig fenn tudta tartani magyarok és nem magyarok békés együttélését.”⁶⁸

Szekfű korábban is azon kevesek közé tartozott Magyarországon, akik úgy vélték, hogy Nagy-Britannia hatékony ellensúlya lehet a náci Németországnak, s ez igen fontos szempont lenne hazánk függetlenségének megőrzése érdekében. Noha az elmondható, hogy London a két háború között nem ragaszkodott foggal-körömmel a versailles-i békemű fenntartásához, lépéseiket mindig is a kontinentális egyensúly fenntartása, majd Adolf Hitler hatalomra jutása után az újabb világégés elkerülése vezérelte. Ebben a viszonyrendszerben értelmezendő

68 SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat, 1983. 49–75.

a Magyarországgal kapcsolatos politikájuk is, ráadásul hozzánk még különösebben jelentős gazdasági érdekei sem fűzték Angliát. Ahogyan a brit-magyar kapcsolatok tragikusan fiatalon elhunyt kutatója, Bán D. András fogalmazott: az 1930-as évek végén az angol „külpolitikai berkekben, mindenekelőtt a külügyminisztériumban tisztában voltak vele, hogy Magyarország csupán átmenetileg vagy részben őrizheti meg semlegességét és függetlenségét” a németek árnyékában.⁶⁹ Franciaország az első világháború végén meghúzott határokat érinthetetlennek tekintette, a közép-kelet-európai térségben szövetségi kapcsolatainak alapját egy erős és egységes, megbízható vazallusi tömb jelentette Németország hátában, ami egyáltalán nem volt összeilleszthető a szövetségi rendszerébe tartozó kisantant államokkal szemben területi követeléseket támasztó Magyarország revíziós céljaival. Ráadásul ebben a régióban a németek az 1920-as évek közepétől mindent megtettek a francia jelenlét kiszorítása érdekében, s ezek a folyamatok 1933 után csak még nagyobb lendületet vettek.⁷⁰

Világosan látható tehát, hogy Magyarország a két világháború közötti legfőbb külpolitikai célja, a revízió elérése érdekében London és Párizs helyett sokkal inkább támaszkodhatott Róma s hathatósabban Berlin támogatására. Még akkor is, ha utóbbiak is a magyar fél tudtára adták, hogy tőlük sem remélhető minden 1920-ban elcsatolt terület visszaszerzése. Az 1938-as Anschluss után azonban Németország a közvetlen szomszédunkká vált. A németek már akkor – és azóta – is a magyar gazdaság legfőbb felvevőpiacának számítottak. A magyar szellemi életre hagyományosan erősen hatott a német kultúra, melynek alátámasztására elég Szögi László történész-levéltáros alapos könyveit kézbe venni, melyek világosan kimutatták, hogy a külföldi egyetemeken megforduló magyar diákok nagy többsége Németországban és Ausztriában folytatott tanulmányokat, nem pedig Franciaországban vagy

69 BÁN D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Budapest, Osiris, 1998. 22–189.

70 KECSKÉS D. Gusztáv: Egy befolyásszerzési kísérlet anatómiája. Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikája az 1920-as években. *Külügyi Szemle*, 2015/4. 94–121.

esetleg Angliában.⁷¹ De érdemes áttekintenünk Jugoszlávia példáját is. A délszláv államban a brit titkosszolgálat már korábban is kapcsolatban állt szerb ellenzéki politikusokkal, amikor 1941 márciusának végén egy angolbarát katonai puccs megdöntötte azt a németbarát kormányt, amely napokkal előtte csatlakozott a német-olasz-japán háromhatalmi egyezményhez. A Szovjetunió elleni nagy támadásra készülő Hitler nem engedhette meg, hogy délről egy angolbarát Jugoszlávia legyen a hátában, ezért lerohanta az országot, ahol azután nemcsak a megszállókkal szemben dúlt partizánharc, hanem a délszláv népek között is véres polgárháború.⁷² Déli szomszédunk tehát a londoni orientáció ellenére sem kerülhette el a sorsát.

A két világháború közötti külpolitika értékelésében komoly szemléletbeli változásokat az 1970-es évek végéig nem lehetett felfedezni. Az 1951-es *A magyar nép történetében* Lukács Lajos például úgy fogalmazott, hogy a Horthy-kori magyar vezetőréteg az osztályérdekai miatt közeledett az angolszász és német imperializmusokhoz, amiből „[...] szinte világosan következett, hogy a Horthy-rendszer a maga revizionista, imperialista célkitűzéseivel az imperialista nagyhatalmak között találta meg a támaszát”. Gömbös Gyula kormányfősége idején indult meg külpolitikai téren „a Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés”, s bár a németek révén revíziós sikereket értünk el a második világháborúba történő belépésünk előtt, a területi nyereségnek az volt az ára, hogy vezetőink „[...] az egész országot eladták a háborúra készülő Németországnak”.⁷³

Szabolcs Ottó 1965-ben azért hibáztatta a kor magyar kormányait, mert azok szovjetellenes politikát folytattak, elzárva hazánkat

71 Többek között ld. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*. Budapest, ELTE Levéltára, 2001; *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon, 1867–1890*. Szerk. Uő. Budapest, ELTE Levéltára, 2015; Uő. – VARGA Júlia: *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken, 1526–1919*. I. kötet. Budapest, ELTE Levéltára, 2018.

72 PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 427–434.

73 LUKÁCS, 1951, 453–476.

a Szovjetunióval való kereskedelem lehetőségétől. Ezt leszámítva azonban azt is komoly gondnak tekintette, hogy a területi revízió „makacs és hangos követelése lehetetlenné tette a szomszéd országokkal való megbékélést”. Az 1920-ban tőlünk elszakított országrészek visszaszerzésére szőtt „rabló revíziós tervek” kivitelezésében Olasz- és Németország sietett a politikai vezetők segítségére, akik 1938 és 1941 között „[...] a magyar ellenforradalom legfőbb álmát, a revíziót úgy érték el, hogy az ország a hitleri agresszió bűnrészesévé vált”.⁷⁴

Nem festett pozitívabb képet a kérdéskorról Tilkovszky Loránt sem az 1976-os akadémiai „tízkötetes” vonatkozó fejezetében. Szerinte a magyar revíziós politikában és propagandában mindig is rendkívül hangsúlyos szerepet kapott a határainkon túlra szakadt kisebbségek ügye, melyeknek helyzetét „[...] a kisantant államok kormányai, lapjai teljesen vagy legalábbis többé-kevésbé kielégítőnek tüntették fel; magyar részről viszont [...] végletesen eltúlozták, s a szenvedélyeket felkorbácsoló módon állították be a tényleges sérelmeket, azt hirdetve, hogy a magyar kisebbségek problémáját valójában csak a Magyarországhoz való terület-visszacsatolás oldhatja meg”. Ezt bizonyította szerinte az, hogy a négy lépésben visszaszerzett országrészekben nemcsak az idegen ajkú lakosság, hanem a magyarok is „csalódásként” éltek meg az uralomváltást. A szerző akképpen vélekedett, hogy ebben az ellenforradalmi rendszernek a visszatért vidékeken bevezetett, „sivárnak, feudálisnak, avítottak” ható társadalmi, valamint közigazgatási viszonyai játszottak közre, szemben például az 1920 és 1938 között megszokott csehszlovák polgári demokráciával.⁷⁵ Érdekesség, hogy Tilkovszky ezen írásában az ún. „Szent István-i állameszme” nemzetiségpolitikai gondolatát a „viszonylag türelmes” jelzővel illette, miközben az 1967-ben az 1938 és 1941 közötti magyar kormányok nemzetiségpolitikai gyakorlatáról írt könyvében azt „a magyar középkor történelmi rekvizitumai” közé sorolta, amit még annak fényében is túlzásnak érzünk, hogy a visszacsatolt

74 SZABOLCS, 1965, 301–343.

75 *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. II. kötet. Főszerk. RÁNKI György. Budapest, Akadémiai, 1988. 943–1054.

országrészek integrálása a magyar állam és közigazgatás számára tagadhatatlanul nem ment problémamentesen.⁷⁶

A korábbi évtizedek történetírására jellemző egyoldalú szemléletmódhoz képest éles és üdítően szakszerű váltást jelentettek az 1980-as években Pritz Pál munkái, aki napjainkban a két világháború közötti külpolitikával foglalkozó történészek doyenjének számít. Ő például Gömbös Gyula kapcsán már tartózkodott a „fasiszta” szó használatától, s miniszterelnöksége idejére inkább a „fehér radikalizmus” jelzőt használta.⁷⁷ Az 1945 utáni korszak történéseitől eltérően a kormányfő határozott közeledését az olasz és német politikához már nem csak arra a két szempontra vezette vissza egyoldalúan, hogy a miniszterelnök szimpatizált a fasiszta és nemzetiszocialista államberendezkedéssel, továbbá meg kívánta nyerni Rómát és Berlint a magyar revíziós célok érdekében. Felvetette azt a szempontot is, hogy az 1929–1933-as nagy gazdasági világválságból történő kilábalás során hazánk egyik legégetőbb problémája a mezőgazdasági árufelesleg elhelyezése volt. Mivel a magyar agrártermékek meghatározó felvevőpiacának Németország számított, ezért egy alapvetően agrárország számára elsőrendű fontosságú volt a Berlinnel fenntartott jó viszony, miközben Mussolinit is a magyar agrárárak importjáról igyekezett meggyőzni.⁷⁸ A Gömbös Gyuláról legújabban nagymonográfiát jegyző Vonyó József történész, a Pécsi Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára is azt emelte ki, hogy a külpolitika és a revízió Gömbös esetében a gazdaság szolgáltatában álltak, és „[...] Gömbös nem egyoldalú elkötelezettségeket vállalt sem Olaszország, sem Németország esetében. A magyar revíziós célok megvalósításához és a mezőgazdasági felesleg piacainak biztosításához keresett szövetségeseket.”⁷⁹

76 TILKOVSKY Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, Akadémiai, 1967. 324.

77 BALOGH, 1986, 174.

78 PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936*. Budapest, Akadémiai, 1982. 64–167.

79 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 298.

A Horthy-korszak külpolitikájához a rendszerváltoztatást követően kapcsolódó kutatásokat illetően megítélésünk szerint mindenféleképpen pozitív előrelépésnek tekinthető, hogy az 1989 előtti időszakhoz képest több olyan mű is született, melyekben a szerzők monografikus igénnyel dolgozták fel az 1938-tól 1941-ig tartó terület-visszacsatolások eredményeit. Az első bécsi döntést a Felvidéken követő „magyar időkről” Simon Attila,⁸⁰ ugyanerről Kárpátalján Fedinec Csilla,⁸¹ míg Észak-Erdély kérdéséről Ablonczy Balázs⁸² és L. Balogh Béni⁸³ írt alapvető munkákat. Gulyás László pedig (eleddig) hat kötetben jelentetett meg áttekintést az 1919 és 1941 közötti magyar külpolitika alakulásáról,⁸⁴ melynek utolsó három darabja már a részleges revíziós sikereinket taglalta. A revíziós gondolatról Zeidler Miklós jegyzett könyvet, melyben úgy fogalmazott, hogy a revízió a két világháború között „[...] olyan egyértelmű és domináns program lett, amely mellett minden más eltörpült, s amely minden alternatívát zárójelbe tett. [...] Az irredentizmus mint társadalom-lélektani önterápia részben betöltötte feladatát, hiszen valamilyen módon segített feldolgozni a megrázkódtatást, de legalábbis gondoskodott a fájdalomcsillapításról. Tökéletes kezelést azonban nem nyújtott, hiszen egyfelől téves diagnózison alapult, másfelől – mivel a gyógyulás egyre később – folyamatosan további frusztrációt okozott.”⁸⁵

A rendszerváltoztatás óta a szaktörténészek körében nincs vita arról, hogy a trianoni béke etnikai elveket figyelmen kívül hagyó rendelkezései következtében volt megalapozottságuk a magyar revíziós igényeknek. Mára már nem találkozhatunk a marxista történetírás olyan

80 SIMON Attila: *Magyar idők a Felvidéken, 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa, 2014.

81 FEDINEC Csilla: *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja”, 1938–1944*. Budapest, Jaffa, 2015.

82 ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Budapest, Jaffa, 2011.

83 L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002; Uő.: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest, Akadémiai, 2013.

84 GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája*. 1–VI. kötet. Máriabesnyő, Attraktor, 2012–2019.

85 ZEIDLER, 2009, 260–261.

toposzaival, miszerint a békeszerződés a nemzetiségek elnyomása miatt jogos lett volna, ahogyan azt például még 1964-ben Galántai József fejtegette: „Tehát a Habsburg-monarchia – benne a soknemzetiségű Magyarország – felbomlása elsősorban pozitív történelmi tény. Évszázados reakciós államalakulat szűnt meg. A Monarchia hosszú időn át a népek és a nemzetek sanyargatója, börtöne volt. Konzerválta a feudalizmus maradványait, fékezte a társadalmi fejlődést.”⁸⁶ Ezzel szemben viszont az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások értékelését illetően már fennállnak nézetkülönbségek a történetírók között.

Ungváry Krisztián például a legújabb, Horthy Miklósról szóló könyvében egyértelműen hibaként értékelte, hogy a részbeni revízió nem az etnikai határokat figyelembe véve valósult meg, ezért annak nyomán számottevő nemzetiségi lakossággal is gyarapodott az ország. Helytelenítette, hogy „az ország az etnikai elv felrúgása árán folytas-a a revíziót”, amiért a felelősség szerinte a végső döntéseket meghozó kormányzót terhelte. Felvetette emellett azt a szempontot is, hogy az 1938-as első bécsi döntés előtt a magyar diplomáciának el kellett volna érnie, hogy Franciaország és Nagy-Britannia is áldását adja a revízióra, mivel ennek hiányában a területi szerzemények kizárólag „a német-olasz szövetség függvényévé váltak”, s a világháborús vereség után el is vesztek. Azt azonban ő is elismerte, hogy utóbbi nem tűnt egyszerűnek mutató feladatnak, mivel „a nyugati szövetségesek Kelet-Európát ekkor már egyre inkább feladták”.⁸⁷

L. Nagy Zsuzsa egy 1991-ben kiadott egyetemi jegyzetében rendkívül találóan a következőre hívta fel a figyelmet: azáltal, hogy Nagy-Britannia és Franciaország 1938-ban a müncheni konferencián hozzájárult Csehszlovákia feldarabolásához, azzal lényegében „[...] a versailles-i békerendszert azok a nagyhatalmak rúgták fel, amelyek azt megterem-

tették”.⁸⁸ Ha pedig a Párizs környéki békemű az 1930-as évek végére már eresztékeiben recsegett-ropogott, akkor – tette fel a kérdést Szakály Sándor egy 2010-es írásában – „[...] lett volna-e olyan magyar politikus, aki elszalasztja a trianoni béke megváltoztatására mutató bármely lehetőséget, és az adott geo-, katonai- és külpolitikai helyzetben a háború végéig képes megőrizni Magyarország önállóságát és függetlenségét. Úgy vélem: nem; és ez meghatározta Magyarország útját az 1920. júniusi diktátumtól 1941 áprilisáig.”⁸⁹

Jelen sorok szerzője egyetért Szakály Sándor ebbéli megállapításával. Többek között azért is, mert ugyan politikai vezetőink tisztában voltak vele, hogy a területi revízióért cserébe hazánk elköteleződik a tengelyhatalmak oldalán, ám nem kívántak szembehelyezkedni a magyar közvéleménnyel, amelynek túlnyomó többsége támogatta Trianon revízióját. Igazán jól szemléltetik ezt az álláspontot gróf Teleki Pál kormányfőnek az 1940. augusztus 22-i minisztertanácson elhangzott mondatai, aki miután értesült arról, hogy a román–magyar határtárgyalások kudarcba fulladtak, és keleti szomszédunkkal szemben háború fenyeget, amellett történelmi lándzsát, hogy a(z erdélyi) revízió „[...] egy életkérdésünk, ebből nem engedhetünk. [...] A magyar nemzet 21 esztendőn át: a nem, nem soha kiáltotta. Ma nem lehet azt mondani a nemzetnek, hogy azt kiáltja: igen, igen, örökre. Tehát el van vetve a kocka.”⁹⁰

Magyarország a második világháborúban

A kocka valóban el volt vetve, és hazánk az Észak-Erdély visszacsatolásáról 1940. augusztus 30-án rendelkező második bécsi döntést köve-

86 GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest, Gondolat, 1964. 339–340.

87 UNGVÁRY Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége, 1920–1944*. Budapest, Jaffa, 2020. 34–63. (a továbbiakban: UNGVÁRY, 2020)

88 L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története, 1918–1945*. Debrecen, Multiplex Média Debrecen, 1995. 159.

89 SZAKÁLY Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország, 1939–1941. In: Uő.: *Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2013. 35–36.

90 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. Az 1940. augusztus 22-i ülés jegyzőkönyve. Fol. 20.

tően tíz hónappal, 1941. június 27-én belépett a világháborúba a tengelyhatalmak oldalán. A kiváltó ok, az ún. *casus belli* az volt, hogy egy nappal korábban egyrészt szovjet felségjelzéssel ellátott repülőgépek légitámadást intéztek a Kőrösmező és Budapest között közlekedő gyorsvonat ellen, másrészt máig ismeretlen eredetű repülőgépek bombázták Kassát. Utóbbi esetben a településre ledobott bombák közül a fel nem robbant szovjet gyártmányú volt, de a felrobbantak repeszmaradványain található cirill betűs felirattöredékek is szovjet eredetre utaltak.⁹¹ Bárdossy László miniszterelnök ezek fényében a Képviselőház 1941. június 27-i ülésén tett napirend előtti felszólalásában elítélte „a Szovjet népjogelenes és minősíthetetlen támadását”, egyúttal bejelentette a hadiállapot beálltát Magyarország és a Szovjetunió között.⁹²

A második világháborúból 1945 tavaszán hazánk a vesztesek oldalán került ki. Az országot szovjet csapatok tartották megszállva, teljes embervesztése – a világegés alatti területre vetítve – körülbelül 900 ezer főt tett ki, a háború utáni országban pedig elpusztult a nemzeti vagyon 40 százaléka, amely 1938-as vásárlóerővel számolva 22 milliárd pengőre rúgott. Mindezekon felül hazánk a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának hat év alatt összesen 300 millió dollár jóvátételt volt köteles kifizetni, továbbá ránk hárultak a minket megszálló szovjet hadsereg ellátásának terhei is.⁹³

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, gróf Teleki Géza az 1945. február 26-án kiadott rendeletében le- szögezte, hogy a továbbiakban a tanév „[...] nevelési feladata minden iskola számára a világnézeti áthangolás, demokratikus szellemben”. Ennek érdekében előrevetítette a már forgalomban lévő tankönyvek felülvizsgálatát, helyesbítését, továbbá új tankönyvek elkészítteté-

sét.⁹⁴ A miniszter április folyamán újabb rendeletet tett közzé a már meglévő tankönyvek felülvizsgálatával kapcsolatban, melyben az alábbi részlet is szerepelt: „A történeti tankönyvekből el kell távolítani azokat a részeket, amelyekben az 1914–18. évi világháborút követő kort tárgyalják; ezeket az eltávolított részeket összegyűjtve zár alatt az iskolában kell megőrizni.”⁹⁵ A már korábban megjelent tankönyvek bevonásával egyidejűleg folyt az új szemléletet képviselő tankönyvek megírása: az 1945-ben a gimnáziumok VIII., illetőleg a líceumok, gazdasági középiskolák és tanító(nő)képzők IV. évfolyama számára szánt új tankönyvet Kosáry Domokos és Mérei Gyula történészek jegyezték.

A szerzőpáros ebben az 1711-es szatmári békétől egészen 1945-ig tárgyalta Magyarország történelmét. Helytelennek minősítették a magyar politikai vezetés revizionizmusra épített külpolitikáját, amely „[...] a szomszéd népekkel való megegyezés helyett nagyra engedte nőni a nemzeti ábrándkergetésnek megfelelő sovinszta szellemű revizionizmust”. A területi gyarapodások ára a németekkel való teljes gazdasági és katonai összefonódás volt, ami 1941-ben hazánk hadba lépésében csúcsosodott ki. A világháború az országtól óriási áldozatokat követelt. A keleti fronton, 1943 elején megsemmisült a Don-kanyarba vezényelt 2. magyar hadsereg, a hátszágban pedig a német megszállást követően „indult meg a rémtettek, terrorcselekmények és üldözések borzalmas sorozata”, melyek több százezer ember életét követelték. A világháborúból 1944. október 15-én az ország a „rosszul előkészített és idő előtt leleplezett, elárult” kiugrási kísérlet miatt nem tudott kiválni, aminek nyomában a németek támogatását élvező Szálasi Ferenc nyilaskereszteseinek „rémuralma” jött el. A töméntelen szenvedésen átesett állam 1945 áprilisában „szabadult fel”, ahogyan a háború végkimenetelét Kosáry és Mérei értékelték.⁹⁶

91 SZAKÁLY Sándor: Kassa bombázása és a hadba lépés. *Rubicon*, 2011/6. 52–56.

92 Képviselőházi napló, 1939. X. kötet. 305.

93 STARK Tamás: Magyarország második világháborús vesztesége. In: *Magyarország hadtörténete IV. 1919-től napjainkig*. Szerk. HORVÁTH Miklós. Budapest, Zrínyi, 2018. 239–252.

94 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 56.001. V. K. M. számú rendelete az 1944/45. iskolai év szabályozásáról. In: *Magyarországi rendeletek tára, 1945*. Budapest, Szikra, 1946. 535–536.

95 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 1.883. V. K. M. számú rendelete az iskolákban használt könyvek felülvizsgálatáról. In: Uo. 536–537.

96 KOSÁRY Domokos – MÉREI Gyula: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. Budapest, Szikra, 1945. 167–170.

Az elkövetkezendő évtizedekben, ameddig a szovjet megszálló csapatok „ideiglenesen” hazánkban állomásoztak, a történetírás felszabadulásként tekintett arra, hogy 1945-ben a Vörös Hadsereg kiszorította Magyarországról a német Wehrmachtot. Andics Erzsébet is hasonlóképpen értékelte ezt korábban idézett 1945-ös művében, ahol úgy fogalmazott, hogy „a Vörös Hadsereg felszabadította Magyarországot”. Vulgármarxista brosúrájában megjelent ugyanakkor egy másik marxista toposz is, mely a honi közvélemény egy részében napjainkig tovább él. Eszerint hazánk – Andics szavaival élve – „Hitler utolsó vazallusa” volt.⁹⁷ Ez az állítás nem állja meg a helyét, mivel egyrészt Horthy Miklós 1944. október 15-én megkísérelte kiléptetni az országot a háborúból, másrészt Magyarországról az utolsó német katonákat 1945. április 13-án kiverték. Ezzel szemben Benito Mussolini csak 1945. április 25-én mondott le a németek irányítása alatt álló bábállama, a Salói Köztársaság vezetéséről, amitől függetlenül a harcok egészen a háború utolsó napjaiig elhúzódtak Olaszországban.⁹⁸ Szintúgy Horvátországban, ahol az 1941-ben a tengelyhatalmak támogatásával megalakult Független Horvát Állam csapatai csak 1945. május 15-én, napokkal a náci Németország megadása után (!) tették le a fegyvert.⁹⁹

Az 1950-es évek elitélő szellemisége köszönt vissza Lukács Lajos 1951-ben papírra vetett gondolataiból is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a világháborúba való belépésünk az uralkodó osztályok felelőssége volt. Ők a revíziós követeléseink alátámasztására üzentek hadat annak a Szovjetuniónak, amelyik 1941 júniusában Kristóffy József moszkvai követünkön keresztül jelezte Budapest irányába, hogy Magyarország semleges magatartása esetén nem támasztana akadályt az Erdélyre vonatkozó igényeinkkel szemben. Ennek nyomán: „Soha a magyar történelem során nem volt még háború, mely ennyire ellentétes lett volna a magyar dolgozó nép érdekeivel.” A magyar hadsereg beavatkozott

97 ANDICS, 1947, 24–26.

98 ORMOS Mária: *Mussolini*. Budapest, Kossuth, 2019. 483–487.

99 FEITL István: Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben. *Eszmélet*, 2015/2. 10.

a „szovjetellenes rablőháborúba”, melynek keretében részt vett „a megszállásban, a hős szovjet partizánok elleni kegyetlenkedésekben” is. A szovjet Vörös Hadsereg azonban legyőzte a tengelyhatalmak erőit, és 1945. április 4-ére felszabadította hazánkat. Lukács Lajos ítélete így szólt: „A német fasiszta hordák és a nyilas banditák közös pusztításaiért, Magyarország kifosztásáért és kirablásáért, a magyar nép egymillió halottjáért a 25 éves Horthy-rendszer, a magyar uralkodó osztályok Szálasi és társaival együtt felelősek.”¹⁰⁰

A Berend T. Iván – Ránki György szerzőpáros a Molnár Erik-féle 1965-os országtörténet lapjain a magyar politikai osztály döntő részének szovjetellenességével, valamint attól való félelmével indokolta hadba lépésünket, hogy „lemaradnak Németország kiszolgálásában”, hiszen Románia, majd a Jozef Tiso vezette szlovák bábállam is felsorakozott a Szovjetunió elleni háborúban. A keleti frontra vezényelt „[...] magyar fasiszta csapatok raboltak, a tisztok, altisztek, de a legénység egy része is a helyi lakossággal kegyetlenül bánt”. A sorozatos szovjet győzelmek hatására viszont a hadműveletek 1944 nyarán elérték Magyarországot, amely akkorra már német megszállás alatt állt. Horthy 1944. október 15-én tett sikertelen kiugrási kísérlete után a „[...] teljes káosz, a nyilasok rémuralma következett el: az országban hatalomra jutott nyilas sőpredék tombolt, garázdálkodott”. Rémuralmuknak a szovjet katonák vetettek véget azzal, hogy 1945. április 4-ére felszabadították hazánkat. A Vörös Hadsereg pedig annak révén, hogy „[...] szétverte a Hitler utolsó csatlósává süllyedt magyar uralkodó osztályok államapparátusát, lehetőséget nyújtott a belső forradalmi erők kifejlődésére, s ezzel új korszakot nyitott hazánk történetében.”¹⁰¹

A magyar honvédség második világháborús szerepvállalásának megítélésével kapcsolatban fontos mérföldkőnek számított Nemeskürty István irodalomtörténész 1972-ben megjelent *Requiem egy hadseregért* című könyve. A rendkívüli népszerűségnek örvendő, napjainkig hat kiadást megért munka a 2. magyar hadsereg történetét dolgozta

100 LUKÁCS, 1951, 483–493.

101 BEREND T. – RÁNKI, 1967, 449–479.

fel. A mű komoly érdeme volt, hogy szakított azzal a fentiekben felvázolt narratívával, miszerint honvédeink csak raboltak és kegyetlenkedtek a Szovjetunióban, és bemutatta 1942–1943-as tragédiájukat a Don-kanyarban, akképpen fogalmazva, hogy a magyar történelem „igazi Mohácsa” ennek a haderőnek a pusztulása volt. A gyászmunkát, hősi halottjaink elszármazását, akik „zömében áldozatok voltak”, azonban csak annak árán végezhetette el, hogy a pártállami történetírás kereteit megtartotta. Emiatt a Horthy-korszak lesújtó kritikáját olvashatjuk könyvében, több olyan, a hadseregre vonatkozó téves állítással, melyek a kötet kiemelkedő sikere miatt széles körben elterjedtek; és mindmáig szívósan élnek a történeti köztudatban. Ezek egyike, hogy a 2. magyar hadsereget meghalni küldték a frontra, amit az is bizonyít, hogy a légénység soraiban meghökkentően sok volt az idősebb és szegény férfi, földművesek vagy esetleg nincstelen zsellérek, akiket a politikai rendszer értéktelennek tartott, ezért feláldozta őket. A politika és a vezérkar által halálra ítélt hadsereg felszerelése és fegyverzete elégtelen volt, a tisztikar és a közkatonák kiképzése pedig hiányos. Mindebből következett, hogy a haderő számottevő harcértéket nem képviselhetett, sorsa tehát nem is lehetett más, mint hogy megsemmisült a túlerőben lévő ellenséggel vívott egyenlőtlen harcban. A hősi halált halt katonákból lettek a „mártírjai a nép Magyarországnak”.¹⁰²

A szaktörténészek Nemeskürty számos állítását cáfolták az elmúlt évtizedekben, egyebek mellett arra hívva fel a figyelmet, hogy egy hadsereget sohasem meghalni, hanem győzni vezényelnek a frontra. Szabó Péter, a 2. magyar hadsereg történetével (is) foglalkozó kiváló hadtörténész a kutatásai során hangsúlyozta, hogy amíg a hadsereg személyi állományának összeállításánál a cél „a legértékesebb korosztályok kímélése volt”, addig a mozgósítandó alakulatokat a hadvezetés fegyverzeti-haditechnikai viszonylatban igyekezett a lehetőségek szerint legjobban felszerelni. Ettől persze a fegyverzet és felszerelés még elmaradt a német és a szovjet hadseregekéétől, hiszen a honvédséget eredetileg nem is a nagyhatalmak háborújára, hanem a revízió jegyében a szom-

szédos államokkal szembeni összecsapásra készítették fel. Az 1942–1943 folyamán megszálló és harctéri feladatokat egyaránt ellátó 2. magyar hadsereg pedig ugyan valóban igen súlyos veszteségeket szenvedett a Don-kanyarban, ám egyrészt a szovjet haderőnek is nagyon komoly veszteségeket okozott, másrészt az eredményes utóvédharcok, valamint az ellenséges katonai vezetés hibái miatt sikerült elkerülnie a teljes megsemmisülést. A haderő élelmezési létszáma a hadszíntérre vonuláskor 207 500 főt tett ki, ami 250 ezerre duzzadt a Don menti állásaikban a felváltásukként érkezett zászlóaljakkal és gyalogezerdparancsnokságokkal, valamint a munkaszolgálatosokkal együtt. Ebből mindent egybevetve mintegy 127–128 ezer főre tehető a hősi halottak, sebesültek vagy fogságba esettek száma, tehát a hadsereg nagyjából felének sikerült visszavonulnia.¹⁰³

A fentebb leírtaktól függetlenül 1985-ben még Pritz Pál is a „teljes megsemmisülés” jelzőt használta a 2. magyar hadsereg tragédiájára a *Magyarország a XX. században* című egyetemi tankönyvben, melyben ő volt a második világháborúra vonatkozó fejezetek felelőse. Munkája viszont ennek dacára is kiegyensúlyozottabb volt, mint az államszocialista történetírás korábbi vonatkozó művei. A háborúba való belépésünk kapcsán például szót ejtett arról, hogy bár eredetileg a Szovjetunió elleni konfliktusban a németek nem számoltak a magyar katonaság részvételével (ellentétben a magyar gazdaság messzemenő teljesítőképességével), álláspontjuk azonban a támadás közeledtével megváltozott. 1941. június 22-én Alfred Jodl tábornok az alábbiakról tájékoztatta a Honvéd Vezérkar tagját, László Dezsőt: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit sem követelni, de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét ne akarnánk.”¹⁰⁴ A szerző szerint a németek nem kívánták megváltozott véleményüket hivatalos formá-

102 NEMESKÜRTY István: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető, 1972. 27–288.

103 SZABÓ Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest, Kossuth, 2019. 33–547.

104 Alfred Jodl szavait idézi KUN József: A német hadvezetés magyarországi politikájához, 1941. június–július. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/4. 132.

ban Bárdossy László magyar miniszterelnök tudomására hozni, hanem arra törekedtek, hogy a hadba lépés szükségességéről a Honvéd Vezérkar győzze meg a politikai vezetést. A harcba való bekapcsolódásunk végül azt követően történt meg, hogy Budapesten látták, a románok és a szlovákok már a németek oldalán menetelnek, Kassát pedig – a szerző szerint – „provokáló repülőgépek” támadása érte.

A konkrét harci cselekményeket Pritz nem tárgyalta különösebben nagyobb terjedelemben, viszont olyan régi sémák sem szerepeltek az általa írt fejezetben, miszerint a magyar katonák raboltak és kegyetlenkedtek volna a keleti fronton. Ott a szovjet erők fokozatosan kerültek fölénybe az ellenségeikkel szemben, és a németeket és szövetségeseiket hazájukból kiszorítva 1944 augusztusában érték el Magyarország akkori határait. Ekkorra országunk már német megszállás alatt állt, amelynek célja az volt, hogy megakadályozza Budapest háborúból történő kiválását, s ezzel a balkáni front összeomlását.

A megszállók Pritz meglátása szerint meghagyták ugyan az állami függetlenség több elemét, viszont számos párt feloszlatásával, sajtótermékek betiltásával, az államigazgatásban, a hadseregben, valamint a politikai osztály körében történő tisztogatásokkal egyneműsítették a politikai életet. 1944. március 19-e után a „zsidóellenes intézkedések áradata” jelezte, hogy a németek mindenáron keresztül fogják vinni vitetni a zsidókérdés „végső megoldását”. A megszállók antiszemita propagandája azonban „[...] csak a népesség jelentéktelen töredékét tudta aktív zsidóellenes cselekedetekre ösztökélni, széles körök magatartására a közönyös elfordulás volt a jellemző. Másfelől sok becsületes ember, különösen a fővárosban, nem csekély kockázatot vállalva bátrán segítséget nyújtott a sárba tiportaknak, bújtatta őket, és így ezrek életét mentette meg a végső pusztulástól.”

Horthy október 15-i kiugrási kísérlete főleg amiatt bukott el, mert elsődlegesen a katonaságra támaszkodva akarta azt végrehajtani, ám a hadsereg körében ez a lépés nem volt megfelelően előkészítve. A kormányzó lemondása után a hatalomba kerülő nyilas rendszer kifacsarta Magyarország utolsó gazdasági és katonai erőforrásait is, mielőtt 1945 áprilisában dicstelenül elbukott volna. S bár a világháború végkimene-

telére Pritz Pál is a „felszabadulás” kifejezést használta, a korábbiakban elterjedt április 4-i időpont mellett felhívta a figyelmet arra, hogy „kisebbségi csatározások még 13-ig előfordultak”.¹⁰⁵

A rendszerváltoztatást követően a második világháború megítélését illetően több kérdésben is eltérő álláspontot képviseltek a témával foglalkozó történészek. Az egyik annak megítélése, hogy hazánk második világháborúba történő belépéséhez a két világháború között a területi revíziót központi elemmé emelő külpolitikai kényszerpálya vezetett-e, vagy esetleg létezett-e mozgástér, voltak-e alternatívák ezzel a kényszerpályával szemben? Az e felvetés magvát képező „mozgástér-kényszerpálya” fogalompár Ránki György 1983-as, sokat hivatkozott írásában született meg. Ránki ebben a két világháború közötti Duna-medence kisállamainak helyzetét vette górcső alá a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében. Arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyalt időszakban a régió pozícióit – Nagy-Britannia érdektelensége mellett – főleg Franciaország és Németország politikája szabta meg. Noha Franciaországnak a kisantant államok a szövetségeseit képezték, Párizsból a Duna völgye másodlagos stratégiai fontosságú és nehezen elérhető volt, illetve gazdasági szempontból is csak másodvonalbelinek és egyre csökkenő jelentőségűnek számított. Mindezek azt eredményezték, hogy a franciák rendszere mozgásteret nyújtott a dunai kisállamok számára. A német ellenben kényszerpályát jelentett, mivel ők ezen országokra katonailag a leginkább biztosítható területekként tekintettek, illetve Berlin a Duna-medencei országok gazdasági erőforrásai biztosításának elsődleges jelentőséget tulajdonított. Ezek az államok a gazdasági nehézségeiket – például a passzív külkereskedelmi mérleget – csak a németek segítségével tudták orvosolni, akik a legnagyobb agrárimportőrök voltak Európában, cserébe viszont el kellett fogadniuk Németország politikai feltételeit, melyek sorában kiemelt helyen szerepelt, hogy nem biztosítanak gazdasági koncessziókat a Berlinnel szemben ellenséges külpolitikát folytató országoknak. S mivel ezzel párhuzamosan Franciaország nem bírt olyan gazdasági erőforrá-

¹⁰⁵ BALOGH, 1986, 208–251.

sokkal, amelyek a Duna-völgyi országok fejlődését tartósan biztosítani tudták volna, azok ennek nyomán inkább Németország irányába orientálódtak.¹⁰⁶

Ormos Mária egy 1995-ben született írásában amellest szállt síkra, hogy hazánk „nem azért került kényszerhelyzetbe”, mert a trianoni békeszerződés revíziójához nem választhatott más partnert, mint Németországot, hanem azért, mert a terület-visszacsatolások érdekében – miután Franciaország a versailles-i békerendszer fenntartásában volt érdekelt – 1938-ig csakis Nagy-Britannia nyújthatott volna segédkezet, onnantól viszont már nem volt hozzá nagyhatalmi partner. Ormos Mária amiatt érvelt Anglia mellett, mert véleménye szerint az 1933. utáni, kontinentális egyeduralomra törekvő német politika „minden volt, csak revizionista nem”. Ennek fényében pedig szerinté Adolf Hitler hatalomra jutását követően inkább magyar külügyi „kényszerképzeletről”, semmint „kényszerszempályáról” lehet beszélni.¹⁰⁷

Ormos Máriával ellentétben Szakály Sándor – véleményünk szerint helyesen – amellest érvelt, hogy hazánk a számára megalázó, a gazdaságát és társadalmát „majdnem teljesen szétziláló” trianoni békeszerződés megváltoztatását csak Németországtól és Olaszországtól remélhette. A kisantant államok nem meglepő módon nem kívántak velünk kiegyezni, de Franciaország, illetve Nagy-Britannia sem hajlott különösképpen a Párizs környéki békék megváltoztatására. Utóbbi két állam befolyása a az 1930-as évek második felére csökkent, ezzel párhuzamosan Németország megerősödött, egyre komolyabb ráhatást gyakorolva a Duna-medencére, s emiatt Magyarország „[...] olyan kényszerszempályára került, melyről elképzelhetetlennek tűnt letérni”.¹⁰⁸ A történész megállapítása szerint hazánk „nem tudott volna kimaradni a háborúból”, mivel a politikai elit tartott attól, hogy ha a szlovákokkal és a románokkal ellentétben nem társulunk a Szovjetunió elleni hábo-

rúhoz, akkor német győzelem esetén rosszabb pozícióba kerülhetünk, mint szomszédjaink, és elveszhetnek az 1938 és 1941 közötti revíziós sikerek eredményei. Az ország „Európa keresztútjain fekszik”, történelme során több hadsereg használta felvonulási területként, tehát geo- és katonapolitikai helyzete is megnehezítette, hogy semleges maradjon. Az akkori magyar közvélemény nagy része ráadásul a németek gyors győzelmére számított, így vezetőink úgy gondolkodtak, hogy semlegeségünk esetén Adolf Hitler a kárunkra fogja újrarajzolni a határokat.¹⁰⁹

Magyarország második világháború alatti történetét illetően számos alkalommal felmerül az a kérdés is, hogy a német megszállással hazánk elvesztette-e a szuverenitását, s ha igen, milyen mértékben? Ungváry Krisztián arra az álláspontra helyezkedett, hogy „az ország szuverenitása súlyosan korlátozott volt”, de „nem veszett el teljesen”. Ennek alátámasztására egyebek között azt hozta fel, hogy a kormányzó 1944. március 19-e után többeket nem fogadott el Edmund Veesenmayer, a Harmadik Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjának miniszterjelöltjei közül, ráadásul a német diplomata akarásával szemben Imrédy Béla miniszterelnök-jelöltségét is visszautasította. De 1944 nyarán is volt példa arra, hogy megtagadja 20 ezer légvédelmi kiegészítő és loápoló kiküldését Németországnak, holott Veesenmayer ezt kifejezetten követelte tőle. Ungváry szerint tehát „egyértelmű, hogy a kormányzó a német megszállás után is rendelkezett mozgástérrel”.¹¹⁰ Ungváry Krisztián egyébiránt egy 2014-es publicisztikájában akképpen fogalmazott, hogy „Magyarország még 1944 nyarán is jelentős szuverenitással rendelkezett”, amit egyebek mellett arra alapozott, hogy Horthy Miklós 1944 júliusában képes volt elérni a magyar zsidók deportálásának leállítását, „hiába dühöngött” a Führer a kormányzó döntése miatt.¹¹¹

¹⁰⁶ RÁNKI György: Mozgástér és kényszerszempálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919–1945. *Valóság*, 1983/II. 1–15.

¹⁰⁷ ORMOS Mária: Magyar „kényszerszempálya” – kívülről nézve. *Kritika*, 1995/6. 23–25.

¹⁰⁸ SZAKÁLY Sándor: Volt-e alternatíva? In: Uő.: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*, Budapest, Ister, 1999. 124–136.

¹⁰⁹ Uő.: Magyarország nem maradhatott ki a háborúból. In: Uő.: *Múltunkról és jelenünkéről. Válogatott interjúk és beszélgetések, 2002–2017*. Budapest, Magyar Napló, 2017. 224.

¹¹⁰ UNGVÁRY, 2020, 162–164.

¹¹¹ Uő.: Nem volt kényszerszempálya. A német megszállás, a magyar kollaboráció és a zsidók deportálása. *Hetek*, 2014. március 7. 22–25.

Szakály Sándor „korlátozott szuverenitásként” határozta meg 2011-ben Magyarország helyzetét a német megszállást követően. Megfogalmazása szerint mindez azzal járt együtt, hogy a német hadsereggel érkező rendőri szervek azonnal megkezdték az általuk ellenségesnek vélt politikusok letartóztatását, amely elől több politikusnak – többek között Bethlen Istvánnak is – bujdosnia kellett. A németek nyomására felállt Sztójay-kormány ellenzéki pártokat tiltott be, továbbá beszüntetett számos sajtóterméket. A mindenkori kormányzatok bizalmi embereinek számító 41 főispánból rövid időn belül 29-et leváltottak. A megszállás után a diplomáciai képviselők vezetői közül sokan lemondtak. A katonai felső vezetés tagjainak sorából többeket felmentett a kormányzó. A Sztójay-kormány érdemi tevékenységet alig folytatott, rendeleti úton kormányzott, feladata a német követelések teljesítése volt.¹¹²

Megítélésünk szerint Magyarország 1944. március 19-e utáni állapotát legtalálósabban a „korlátozott szuverenitás” kifejezéssel lehet körülírni: Az önálló cselekvési lehetőségét „teljesen” nem veszítette el, hiszen abban az esetben például az államfő nem mondhatott volna ellent Imrédy Béla miniszterelnökké való kinevezésének, és képtelen lett volna elérni a deportálások leállítását, annak révén, hogy utasította a magyar közigazgatást, hogy ne vegyen részt benne. Viszont az sem fedi a valóságot, hogy „jelentős mértékű” önrendelkezéssel bírt volna, hiszen egy olyan ország esetében, ahol külső kényszer hatására politikai pártokat oszlatnak fel, sajtótermékeket tiltanak be, az államapparátus, valamint a hadsereg kulcstisztségeiben pedig tisztogatásokat folytatnak le, erről nem lehet beszélni.

A mozgástér és kényszerpálya kettősén, valamint a szuverenitás kérdésén túl az is vitákra adott okot a történészek között, hogy modern kori történelmünk egyik legfájdalmasabb és legnagyobb tragédiája, az 1944–1945-ös vészkorszak bekövetkezett volna-e Magyarország német megszállása nélkül? Egyes szakemberek azt az álláspontot vallják, hogy a holokauszt levezethető az először 1919–1920-ban, majd aztán az

¹¹² SZAKÁLY Sándor: Elvesztett önállóság. A megszállás forгатókönyve és megvalósítása. *Rubicon*, 2011/5. 59.

1930-as évek végétől ismét felerősödő antiszemita közérzetből. Kovács M. Mária szerint például az 1920-as egyetemi numerus clausus törvény szellemisége már előrevetítette a későbbi zsidótörvényeket.¹¹³ Ezeknek a jogfosztó rendelkezéseknek pedig alapvető szerepük volt a magyar zsidóság elpusztításához vezető folyamatban.¹¹⁴

Jelen sorok szerzője ebben a kérdésben – egyáltalán nem elvitatva a magyar állam és társadalom felelősségét sem – a magyar holokauszt-történetírás ikonikus alakjának, Randolph L. Braham professzornak a véleményét osztja, aki 1994-ben így fogalmazott: „A magyar zsidóság, vagyis Európa zsidóságának utolsó nagyobb, sértetlen tömbje nagyrészt a német katonai döntéseknek köszönhetette pusztulását. [...] A megszállás nyomán a magyarországi zsidó közösség, amely a háború első négy és fél évét viszonylag sértetlenül vészelte át, szembetalálta magát a náci zsidóellenes hadviselésének legkönyörtelenebb és legkoncentráltabb megsemmisítő akciójával.”¹¹⁵ Szintén egyetértünk a Heller Ágnes által három esztendővel később papírra vetett gondolatokkal: „Ha a németek nem foglalják el Magyarországot 1944 márciusában, a magyar antiszemitizmust mint olyat tartanánk nyilván, amely a modern európai kultúrnemzetek történetében páratlan zsidóellenes törvénykezéshez vezetett. Amely a nem magyar zsidóságot – a hontalanokat – kiszolgáltatva gyilkosaiknak, amely felelőssé tehető az újvidéki pogromért, a keleti fronton munkaszolgálatot teljesítő zsidó katonák megkínzásáért. Súlyos felelősség, de még nem népirtás. Hatására a magyar kormányzó pártok visszavonták a XIX. század nemzeti-liberális vívmányait, az emancipációt, és bevezették a faji megkülönböztetést. Ez a politika szembefordult a modern civilizáció normáival, de még mindig nem volt népirtás. A népirtás politikáját a német hadsereg hozta el Magyar-

¹¹³ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. 212–220.

¹¹⁴ Uő.: *A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről*. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. MOLNÁR Judit. Budapest, Balassi, 2005. 128–139.

¹¹⁵ BRAHAM, Randolph L.: *A Holocaust Magyarországon*. Oknyomozó elemzés. *Múlt és Jövő*, 1994/2. 16–17.

országgra. Ha a magyar holocaust bármiféle logikából levezethető – amit én nem hiszek –, az csak a német történelem logikájából következett.”¹¹⁶

Márai Sándor rendkívül találóan azt írta, hogy az 1944–1945-ös szörnyűséges események hatására a szovjet Vörös Hadsereg sokak számára, „[...] a nácik üldözöttjei számára [...] egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől”. Majd sorait ekképpen folytatta: „De szabadságot nem hozott, nem is hozhatott, mert az neki sincs.”¹¹⁷ 1945 tavaszától fogva hazánk majd’ négy és fél évtizedre szovjet megszállás alá került.

Ormos Mária az 1998-ban közzétett *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)* címet viselő könyvének utolsó mondataiban arra a megállapításra jutott, hogy a második világháború alatt bármiféle ellenállás is alakult volna ki a németekkel szemben, esetleg sikerrel végződött volna Horthy kiugrási kísérlete, az ország sorsa akkor is szovjet megszállás lett volna, hiszen 1945 elején, a jaltai konferencián a későbbi győztesek úgy határoztak, hogy hazánk a szovjet érdekszféra része lesz. Keserű szavai szerint: „A nagyhatalmi befolyási övezetek elosztása szempontjából Magyarország 1945 után ugyanarra a sorsra jutott, mint jutott volna akár a legsikeresebb átállás és a legnagyobb mérvű ellenállás kifejtése esetén. Ugyanazt kapta »utolsó csatlósként«, mint amit a németek által megszállt országok kaptak áldozatként a szovjet befolyási zónában.”¹¹⁸

Horthy Miklós személye és politikai pályája

Amint azt dolgozatunk bevezetőjében is említettük, államfői tisztége okán a két világháború közötti időszak szimbóluma Horthy Miklós volt. Az 1920. március 1-jén kormányzóvá választott egykori altenger-

¹¹⁶ HELLER Ágnes: A holocaust Tinódija. Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. *Múlt és Jövő*, 1997/4. 107.

¹¹⁷ MÁRAI Sándor: *Föld, föld!... (A teljes változat)* Budapest, Helikon, 2014. 28–29.

¹¹⁸ ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 2006. 364.

nagy személye körül a róla elnevezett korban pozitív központi kultusz épült ki, ami azonban nem volt egyedülálló jelenség ebben az időben. A jobboldali konzervatív „hivatalos” Magyarország számára ő testesítette meg az első világháborús vereséget nemzeti megaláztatással, politikai instabilitással, társadalmi feszültségekkel, illetve gazdasági problémákkal követő (közel)múlttal való éles szakítást. Kultusza idővel a politikai rendszer számára is fontos légitimációs és stabilizációs tényezővel bírt.¹¹⁹

A pozitív Horthy-kép a tankönyvek lapjain is tetten érhető volt, bár nem olyan hangsúlyos mértékben, mint például a revíziós propaganda. Az 1942-ben Marczinkó Ferenc és társai által írt gimnáziumi VIII. évfolyamos történelemkönyvben például az első világháború tárgyalása során a szerzők kiemelték, hogy a „hősi küzdelemből” a közös haditengerészet is kivette a részét, és Horthy Miklós „kis hajórajával” sikeresen küzdött az antanttal szemben. Az 1917. május 15-én megívott otrantói tengeri csatánál megemlítették, hogy súlyosan megsebesülve is győzelemre vezette katonáit, akiknek sikerült áttörniük az ellenséges tengerzárat. Ezt követően neve az 1919. november 16-i budapesti bevonulásával összefüggésben merül fel, amely a szerzők szerint a kommün 133 napos „rémuralma” után a „nemzet örömmujjongása mellett” ment végbe. A tankönyv az „állampolgári ismeretek” résznél a kormányzói jogkör intézményét is taglalta. Szót ejtett arról, hogy Horthy Miklós államfői jogait az 1920. évi I. törvénycikk, továbbá az annak rendelkezéseit kibővítő 1937. évi XIX. törvénycikk szabályozza, melyek következtében „kevés, de nem jelentéktelen kivétellel a kormányzónak ugyanazok a jogai, mint a királynak”.¹²⁰

Elismeréssel írt Horthyról a *Rövid magyar történet, 1606–1939* hasábjain Szekfű Gyula is, aki szerint a korábbi tengerészt azért választották államfővé, mert „[...] személye a bolsevizmus rémei után, a román, cseh és szerb szomszéd folytonos kardcsörtető fenyegetőzései ellen-

¹¹⁹ TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 293–294.

¹²⁰ MARCZINKÓ et al., 1942, 78–116.

ben, a tőle alkotott Nemzeti Hadsereg útján egyedül ígért nyugalmat és védelmet a népnek". A Horthy irányítása alatt álló Nemzeti Hadsereg egyes alakulatainak a fehérterrorban játszott szerepe kapcsán Szekfű arra az álláspontra helyezkedett, hogy az atrocitások a „szemet szemért elv” alapján zajlottak, a vörösteror kegyetlenkedéseire válaszul, és nyomatékossította azt, hogy volt olyan eset, amikor „Horthy Miklós fővezér írásbeli parancsát félretéve, tudta nélkül és ellene hajtották végre” a gyilkosságot. A Horthy kormányzóvá választása utáni időszakot illetően a szerző – ahogyan arra a 3. fejezetben már utaltunk – az államfő „bölcsségének”, illetve Kánya Kálmán külügyminiszter „finom érzékének és tapintatának” tulajdonította, hogy 1938-ban az egykori felvidéki területeinkért cserébe nem robbantottunk ki háborút Csehszlovákiával szemben. Szekfű Gyula művének írása közben viszont már zajlott a világégés, melynek végét Horthy Miklós „vezetése alatt félelem nélkül, de részvéttel, borzadállyal és nagy emberi szolidaritással várja” a magyarság.¹²¹

Szekfűvel ellentétben Gratz Gusztáv már kevésbé volt jó véleményével Horthyról. Szerinte a két világháború között „[...] Magyarország nem látszott boldogtalan országnak. A kormányzó, ha nem is volt nagy államvezető, vállalt kötelezettségeinek teljesítésében mindenütt megállta a helyét, ahol az csakis akaratán és jó szándékán múlt.” Ugyanakkor hazánk későbbi sorsa kapcsán végzetes hibaként értékelte, hogy külpolitikai téren idővel mindinkább Németország vált az ország első számú partnerévé, képtelenek voltunk enyhíteni a németekkel szembeni gazdasági függőségünkön, valamint a szomszédos népekkel sem sikerült normalizálni a viszonyunkat, mert Berlin hatalompolitikájának nem állt érdekében a közép-európai népek összefogása. (Igaz, a magyar-ellenes célokkal létrejött kisantant sem törekedett arra, hogy rendezze a helyzetét hazánkkal.) Belpolitikai téren Gratz igen komoly ballépésnek tekintette, hogy a kormányzó 1932-ben Gömbös Gyulát tette meg miniszterelnöknek, holott ismerte a kormányfőnek „[...] a nemzetiszocializmus zavaros eszméi iránti rajongását”. Főképpen azért, mert a szer-

ző véleménye szerint alapjában véve Horthy „nem érzett rokonszenvet a német nemzetiszocializmus vezetői iránt”, viszont Gömbös hadügyi államtitkár volt 1919-ben abban a szegedi ellenforradalmi kormányban, melynek hadügyminiszterét egy ideig Horthy Miklósnak hívták, s innentől fogva világnézeti különbségeket felülíró bizalmi viszony állt fenn a két férfiú között. Említést érdemel, hogy Gratz ugyan mérsékelten legitimista volt, mégsem tartotta esküszegőnek Horthyt, amiért ő 1921-ben nem segítette trónra a kétszer is visszatérési kísérlettel próbálkozó IV. Károlyt, mivel pontosan tisztában volt vele, hogy a nagyhatalmak nem támogatják a Habsburg-restaurációt, és a kisantant államok is jelezték, hogy hajlandóak fegyveresen beavatkozni, amennyiben erre sor kerülne.¹²² A Horthyról életrajzi könyvet jegyző Bencsik Gábor újságíró-történész szerint a kormányzó ez esetben „államférfiként viselkedett”, mert Magyarország jól felfogott érdekében képes volt szembefordulni a saját lojalitásával.¹²³

A második világháború végével a magyarországi múltértelmezésben végbement radikális fordulat Horthy Miklós megítélését is érintette, hiszen ő volt annak a korszaknak az elsőrangú személyisége, amellyel szemben az újonnan berendezkedő államhatalom meg kívánta határozni önmagát. Andics Erzsébet 1945-ben Rákosi Mátyásnak egy szovjetunióbéli magyar hadifogolytáborban tartott 1943-as beszédére¹²⁴ alapozva formált véleményt a korábbi kormányzóról. Állítása szerint azért támaszkodott erre az előadásra, mert az államfő „hú arcképét” a Magyar Kommunista Párt főtitkára „a tőle megszokott tárgyilagossággal” festette meg. Ebben Rákosi azt hangsúlyozta, hogy Horthy Miklós 14 éves korától kezdve, amikor is felvételt nyert a fiumei Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémiára, egészen 1919-ig, tehát összesen 37 éven át a közös haditengerészet szolgálatában állva, illetve Ferenc József szárnysegédjeként „egy osztrák tiszt” életét élte. Azért egy „osztrákét”, mert

122 GRATZ, 2001, 174–192.

123 BENCsik Gábor: Horthy, az elég jó államfő. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, Kossuth, 2020. 284. (a továbbiakban: BENCsik, 2020)

124 RÁKosi Mátyás: *Horthy a felelős! Előadás. Tartotta 1943. szeptember 7-én a 27-es hadifogolytáborban*. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi, 1943.

121 SZEKFű, 2002, 529–547.

Gyula és Prónay Pál vezették – viszont rövid idő alatt hírhedtté váltak azokról a gyilkosságokról és kegyetlenkedésekről, melyeket az útjukba eső településeken a kommün helyi tisztségviselőivel, vélt vagy valós szimpatizánsaival, valamint sok esetben a bűnbakokká kikiáltott – számos alkalommal zsidó származású – személyekkel szemben követtek el. A Bödők Gergely nevéhez köthető legújabb történeti kutatások eredményei szerint a fehérterror hozzávetőlegesen 1200–1300 áldozata közül eddig körülbelül 400 személy esetében lehetett bizonyítani, hogy minden kétséget kizáróan a Nemzeti Hadsereghez köthető tiszti különítményesek felelősek a halálukért. Bödők szerint a többi áldozat esetében is feltehetően a községeken átvonuló tiszti századok hajtották végre a gyilkosságokat – nemegyszer spontán „népítéleteknek” álcázott kivégzések és egyéni bosszúk formájában. A hiányos dokumentáció ugyanakkor megnehezíti a történetek precíz rekonstrukcióját, noha a helyi halotti anyakönyvi kivonatok aprólékos feldolgozásával elérhetővé válhat az áldozatok számának pontosítása.¹³⁴

Horthy tudott ezekről az atrocitásokról, és emlékiratában maga is elismerte: „Semmi okom sincs rá, hogy szépítgessem azokat az igazságtalanságokat és kegyetlenségeket, amelyek valóban megtörténtek abban az időben, amikor csak acélseprű tisztíthatta meg az országot.”¹³⁵ Azt, hogy kezdetben nem lépett fel erőiesen a tiszti különítményesekkel szemben, azzal indokolta, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság összeomlását követő általános felfordulás, illetve a kommün-vörösterroja után erős kézzel kellett rendteremtésbe fogni. Visszaemlékezésében a személyéről életrajzi könyvet jegyző német író-újságíróra, Edgar von Schmidt-Paulira hivatkozott, aki azt az álláspontot képviselte, hogy: „A Földön elszabadult poklot nem lehet angyalszárnyakkal helyreigazítani, és nem is volt minden ellenforradalmár maga Szent György. Hogy a vörös ördög ellen nemcsak makulátlan lovagok, hanem részben

134 Bödők Gergely: Vörös és fehér. Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon, 1919–1921. *Kommentár*, 2011/3. 23–28.

135 HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2019. 117. (a továbbiakban: HORTHY, 2019)

fehér zsoldosok is bejutottak az arénába, az nagyon sajnálatraméltó, de az emberiség történelmében egy automatikus biztonsággal ismétlődő folyamat.”¹³⁶

1919 augusztusától azonban Horthy már számos fővezéri parancsában rendelkezett a tiszti túlkapások megfékezéséről. Részben azért, mert azok a jövőbeni politikai szerepvállalására rossz fényt vethettek, részben pedig mert Bethlen István meggyőzte őt arról, hogy külügyi szempontból nagyon károsak az országra nézve a kilengések, így azoknak mielőbb gátat kell szabnia. Parancsait ugyanakkor még így is vették, akik figyelmen kívül hagyták. Fonyódon példának okáért augusztus utolsó napjaiban a különítményesek annak ellenére hajtottak végre kivégzéseket, hogy Horthy egyértelműen arra adott utasítást, hogy a le tartóztatottaknak ne essék bajuk.¹³⁷ A fővezér a közállapotok normalizálódásának céljából 1919. szeptember 22-én – egy időben azzal, hogy az antant a Dunántúl kiürítésére szólította fel a románokat – elrendelte a Nemzeti Hadsereg katonái számára, hogy olyan „fellépést és magatartást” kell tanúsítaniuk, hogy az az általuk „[...] felszabadított területek lakosságában tényleg a felszabadulás érzését váltsa ki”.¹³⁸ 1919 őszén pedig József főherceg állítása szerint Horthy saját kezűleg írta bele a királyi herceg naplójába, hogy a fehérterror pogromjai „felelőtlen elemeknek a bűnei”, akikkel szemben ellentmondást nem tűrően szükségeltetik fellépni, és a felekezeti üldözést, valamint az „egyéni akciókat” a fővezér szavai szerint „kérelhetetlen szigorral kell elnyomni”.¹³⁹

Az államszocializmus időszakának történetírói gyakran hivatkoztak arra, hogy Horthy 1920. március 1-jén „a fegyvereseivel körülvett és megszállott parlamentben Magyarország kormányzójává választatja

136 SCHMIDT-PAULI, Edgar von: *Horthy Miklós. Tengernagy, népi hős és kormányzó*. Budapest, magánkiadás, 2019. 143.

137 VARGA István: *Adalékok a zsidóság fonyódi történetéhez*. Veszprém, Agenda Natura, 2005. 51–59.

138 TURBUZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2014. 79. (a továbbiakban: TURBUZ, 2014)

139 József főherceg beszéde a zsidóüldözésekről és a zsidó katonákról. *Múlt és Jövő*, 1919. november 1. 1–2.

magát”,¹⁴⁰ valamint a „választás napján tisztek szállták meg a parlamentet és környékét”.¹⁴¹ A személyéhez hű katonák jelenléte azonban inkább egyfajta gesztus volt Horthy részéről irányukban az érte végbevitt szolgálataikért, hiszen ahogyan 1982-es könyvében Romsics Ignác rámutatott, 1920 márciusára már gyakorlatilag eldöntött tény volt a Nemzeti Hadsereg fővezérének államfősége, mivel ő rendelkezett az ország egyetlen számottevő fegyveres erejével, és ő nyerte el a világháborúban győztes antanthatalmak – elsődlegesen Nagy-Britannia – bizalmát is. Romsics szerint az 1920. évi I. törvénycikkben megszabott kormányzói jogkör „[...] az akkoriban szokásos királyi hatalomnál jóval korlátozottabb volt”.¹⁴² Ez mindenképpen éles eltérés ahhoz képest, hogy Szabolcs Ottó még „széles, majdnem királyi jogkörrel” felruházott 1920-as kormányzói hatalomról írt.¹⁴³

A legújabb történeti kutatások fényében Püski Levente amellet foglalt állást, hogy az 1920-as évek európai alkotmányait viszonylag gyenge vagy középérős államfői jogkörök jellemezték, s ebbe a vonulatba illeszthető be az 1920. március 1-jén kormányzóvá választott Horthy Miklósa is. A Nemzetgyűlés „szűkmarkúsága” politikai okokra vezethető vissza: egyrészt a képviselők tartottak a jelentős hatalommal és mozgástérrel rendelkező fővezértől, másrészt pedig a korlátozásokkal kívánták kifejezésre juttatni, hogy a király és az uralkodót helyettesítő kormányzó között határozott különbség van. Az 1920-as évek végén azonban Kelet-Közép-Európában elindult, majd az 1930-as években kiszélesedett egy olyan folyamat, melynek részeként mindenhol sor került az államfői hatalom megerősítésére. Az 1933 és 1942 közötti alkotmányjogi változásoknak köszönhetően így a kormányzói jogkör mértéke a szerző véleménye szerint megközelítette azt, amivel az 1918 előtti magyar királyok bírtak.¹⁴⁴ Olasz Lajos történész, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának főiskolai

docense mindezt azzal egészítette ki, hogy a jogkörök az 1930-as évek végén történt kibővítése inkább a fennálló rendszer védelmét célozta a különféle aktuálpolitikai kihívásokkal (pártstruktúra átalakulása, szélsőjobboldali irányzatok térnyerése stb.) szemben. Horthy Miklós – fogalmazott Olasz Lajos – „[...] viszonylag széles hatásköre és a jogszabályokon is túlmutató befolyása azonban nem egy kormányzói diktatúra kiépítését szolgálta, hanem végső soron a politikai egyensúly és az alkotmányos parlamenti struktúra fenntartását a különböző szélsőséges törekvésekkel szemben”.¹⁴⁵

A pártállami történetírás számára hozzávetőlegesen két évtizeden keresztül alapvetésnek számított, hogy a „Horthy-fasizmus” külpolitikai téren az eszmei közösség, illetőleg a revízió ügye miatt is a „Hitler-fasizmussal való teljes együttműködés” talaján állt.¹⁴⁶ Az 1945 utáni nagy történeti összefoglalások sorában elsőként a Molnár Erik-féle szintézisben találhatunk óvatoss utalást arra vonatkozóan, hogy Imrédy Béla miniszterelnöksége idején lépéseket tett a magyar politika „az egyoldalú német orientáció ellensúlyozására”, s ennek példáját a kötet Horthy Miklós 1938-as németországi útjával támasztotta alá, amikor is a kormányzó közölte Hitlerrel, hogy visszautasítja a Führer Csehszlovákia megtámadására tett javaslatát. A Berend T. – Ránki szerzőpáros ugyanakkor az 1944. március 18-án Horthy és Hitler között lezajló második klessheimi találkozót illetően csak arról adott számot, hogy a kormányzó, „[...] mint annyiszor, ismét behódolt a hitleri terveknek, sőt kormányzói tisztségét megtartotta, a németek által kívánt új kormányt kinevezte, s ezzel legalizálta a német megszállást”.¹⁴⁷ Azt már nem tették hozzá, hogy a klessheimi megbeszélés igen feszült légkörben zajlott a két politikus között, akik aznap háromszor is tárgyaltak, mivel a kormányzó elfogadhatatlannak tartotta Hitler hazánk megszállására vonatkozó terveit. A megszállás tudomásulvételéről szóló nyilatkozatot sem írta alá, noha beletörődött a beavatkozás tényébe, és beleegyezett

¹⁴⁰ SZABOLCS, 1965, 307.

¹⁴¹ RÁNKI, 1988a, 415.

¹⁴² ROMSICS, 2017, 59–60.

¹⁴³ SZABOLCS, 1965, 307.

¹⁴⁴ PÜSKI, 2006, 21–29.

¹⁴⁵ OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 136–137.

¹⁴⁶ LUKÁCS, 1951, 463.

¹⁴⁷ BEREND T. – RÁNKI, 1967, 420–468.

abba, hogy Kállay Miklós helyére – aki titkos tárgyalások révén megpróbált közeledni az angolszász hatalmak felé – egy Berlin kívánalmainak megfelelő miniszterelnököt nevez ki Magyarország élére. Vélhetően azért döntött így, mert meggyőzte őt a német diktátor azon ígérete, miszerint a megszállás ideiglenes lesz, és ha az ország bizonyítja, hogy Németország hű szövetségese, visszanyerheti önállóságát.¹⁴⁸

A „tízkötetesben” tárgyilagosabban már arról írtak, hogy Horthy „először megdöbbenéssel és felháborodással utasította vissza a megszállást”, majd mikor arra sor került, „a kormány összetételére nézve nem is akceptálta a németek minden kívánságát”, viszont azok közül „a legfőbbet”, Kállay menesztését mégis teljesítette, akinek helyére az egykori berlini követ, Sztójay Döme került. A vonatkozó fejezetet jegyző Ránki György szerint Horthy kezdetben „szabad kezet adott a zsidóellenes intézkedések áradatára”, a későbbiekben azonban több alkalommal is tiltakozott a deportálások ellen, melynek leállítását nyáron sikerült is elérnie. Mozgásterét jelzi, hogy a román kiugrás körüli zűrzavaros helyzetben lehetősége adódott a Sztójay-kormány eltávolítására, Lakatos Géza vezérezredesét nevezve ki kormányfővé. Az új kormány politikájának „próbaköve” a világháborúból történő kiválás lett volna. A kormányzó ezt október 15-én megfelelő politikai és katonai biztosítás hiányában kísérelte meg, ami miatt kudarcba fulladt az elképzelése. A kiugrást ugyanis a magyar hadsereg átállása, valamint a frontvonal megbontása révén képzelte el, ám a hadsereg nem mozdult, mivel a fegyverszüneti utasítást egyes németbarát parancsnokok szabotálták, továbbá a csapatok egy részéhez annak híre csak hiányosan jutott el. A kiugrási művelet összeomlott, a németek urai maradtak a helyzetnek, Horthy Miklós pedig másnap visszavonta a parancsait, lemondott, és átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek. A szerző értékelése szerint október 15-e „[...] minden szempontból Horthy és rendszere teljes csődjét jelentette. [...] Kudarc volt abban az értelemben is, hogy Horthyt a kiugrás után azok a társadalmi erők sem voltak hajlandóak követni, melyek rendszerének negyedszázadon át hű támaszai voltak, [...] Horthy ku-

darca így az egész rendszer s a magyar vezetőréteg csődje volt, s mintegy betetőzése annak a politikai, szellemi és erkölcsi süllyedésnek, amelyen ez a vezetőréteg 1919 óta átment.”¹⁴⁹

Közel egy évtizeddel később Pritz Pál a Ránki György által leírtakat annyiban egészítette ki, hogy a „bethleni kormányzati politika hívének” számító kormányzó „makacsul ellenállt”, amikor a németek Imrédy Béla kormányfővé történő kinevezését akarták elérni. Meglátása szerint végül azért hagyta jóvá Sztójay kinevezését, mert ő „[...] meglehetősen színtelen, szürke, közepszerű figura volt, aki a magyar belpolitikai életben sem tekintéllyel, sem különösebb tájékozottsággal nem rendelkezett, ezért Horthy számára kezelhetőnek, következőleg elfogadhatónak tűnt”. A volt berlini követ augusztus utolsó napjaiban történt menesztésével Horthy „kilépett az előző hónapok politikai passzivitásából”, viszont a Lakatos-kormány nem váltotta be a reményeit azt illetően, hogy véghez viszi a „függetlenség visszaállítását és a háborúból történő kilépés előkészítését”. A szerző értékelése szerint is „messze hiányosan” volt előkészítve a kiugrási kísérlet, a haderő és a közigazgatási szervek passzivitására utalva pedig arra a végkövetkeztetésre helyezkedett, hogy a „[...] tragikomikus mozzanatokat sem nélkülöző kiugrási kísérlet az ellenforradalmi rendszer totális csődjébe torkollott. Hiszen az államfőt azok az erők hagyták cserben, amelyek negyedszázadon át hatalmi bázisát alkották.”¹⁵⁰

A rendszerváltoztatást követően magyar és külföldi szerzők találatból is nem egy Horthy-életrajz született, a néhai kormányzó alakját több történész is megfestette műveiben, hol kritikusan, hol jóindulattal viszonyulva személyéhez és politikájához. Akárcsak az államszocializmus idején, úgy 1989 után is tetten érhetők vitatott csomópontok Horthy pályájának megítélése kapcsán a történészek között.

A fehérterrort illetően Szakály Sándor azt hangsúlyozta, hogy „[...] a halálos áldozatokkal járó atrocitásokról Horthy Miklós értesült, de azokat nem kezdeményezte. Hazai és külföldi tiltakozások hatásá-

¹⁴⁸ TURBUCZ, 2014, 198.

¹⁴⁹ RÁNKI, 1988b, 1151–1189.

¹⁵⁰ BALOGH, 1986, 233–245.

melyek Magyarországot katasztrófába sodorják”.¹⁵⁷ A német megszállás tényébe pedig a klessheimi tárgyaláson azért törődött bele, mert Hitler jelezte felé, hogy a csapatai mindenképp bevonulnak hazánkba, tehát az elkerülhetetlen megszállással szembeni ellenállás felesleges vérontáshoz vezetett volna.¹⁵⁸

Bencsik Gábor szintén hasonlóan érvelt, amikor úgy fogalmazott, hogy ha Horthy Miklós nem egyezett volna bele a megszállásba, „[...] az azonnali háborút jelent Magyarország területén, ráadásul napok alatt elveszített háborút, ami az országot teljes mértékben a németek kénye-kedvének szolgáltatja ki.” Azonmód kezdetét vette volna a magyar zsidóság elleni irtóháború, honvédségünk leszerelése és hadifogolyként kezelése, s ezek túl nagy árat jelentettek volna ahhoz képest, hogy szembefordulva Németországgal, megmaradt volna az ország becsülete a szövetségesek előtt. Bencsik úgy látta, hogy a megszállás első hónapjaiban Horthy „szinte teljes elszigeteltségben élt a Várban”, és csak azután kezdte politikai síkon aktivizálni magát, miután 1944. június 6-án a nyugati szövetségesek partra szálltak Normandiában, július 3-án pedig kézbe vette az ún. „auschwitz-i jegyzőkönyvet”, melyben a haláltáborból megszökött két rab dokumentálta a náci népirtás irtózatosságot. Utóbbi igen komoly hatással volt arra, hogy Horthy leállította a deportálásokat. Az országot azonban a kormányzó képtelen volt kivezetni a háborúból, mivel október 15-én a kiugrási műveletet a hadsereg nem hajtotta végre, ami Bencsik szerint azért következett be, mert az államfőt elárulták azok a „bizalmas emberei”, akikre a terve kivitelezésében támaszkodni kívánt.¹⁵⁹

A fentebb idézett két szerző megállapításaival szemben Turbucz Dávid arra az álláspontra helyezkedett, hogy Horthy Miklós „végzetesen rossz döntést hozott”, amikor hitelt adva Hitler „átlátszóan hamis” ígéretének – miszerint ha Magyarország képes az elkövetkezendőkben

bizonyítani, hogy jó szövetséges, akkor visszanyerheti a függetlenségét – nem mondott le. Ezzel az elhatározásával „[...] ugyanis törvényesítette a megszállást, amivel hozzájárult a megszállási rendszer hatékony működtetéséhez, ahhoz, hogy a részleges elitcserén átesett államapparátus a honvédség és a karhatalom kiszolgálja a németek igényeit, ahhoz, hogy megvalósuljon az ország gazdasági és katonai mozgósítása, illetve a vidéki zsidóság deportálása”. Turbucz amellett érvelt, hogy a kormányzó a saját felelősségének áthárítása, valamint lelkiismeretének megnyugtata-
tása céljából március végén úgy döntött, hogy a magyar zsidóság sorsát érintő rendelkezések kapcsán szabad kezet ad a Sztójay-kormánynak, azokra nem akar befolyást gyakorolni, ennek révén azonban a tekintélyével, pozíciójából fakadóan jóváhagyta az 1944-es tragédiát. A zsidóság deportálásának leállításában a szerző véleménye szerint is komoly tényező volt az „auschwitz-i jegyzőkönyv” nyilvánosságra kerülése, illetve az azzal járó nemzetközi tiltakozások, továbbá az általános hadi helyzet változása: egyrészt a normandiai partraszállás, másrészt a keleti fronton romló német esélyek, melyeknek nyomán a megszállók csökkentették a csapataik számát Magyarországon. A kiugrási kísérlet ügyében Turbucz is annak politikai és katonai tekintetben elmaradt előkészületeiben látta a bukás okát. A megszállás következtében az államapparátus már nem tudta vagy nem akarta végrehajtani az államfő döntéseit, a kormányzó bizalmi köre pedig a hadsereg irányában sem rendelkezett a szükséges kapcsolatokkal.¹⁶⁰

Ungváry Krisztián a kormányzó „felelősségéről” jegyzett és 2020 tavaszán megjelent könyvében Horthy Miklós megszállással összefüggésben álló tevékenységét nagyjából a zsidósággal kapcsolatos politikája fényében vizsgálta. Amellett szállt síkra, hogy az államfő nem tett „aktívan semmit annak érdekében”, hogy a magyar zsidóság deportálását leállítsa, holott „tudnia kellett”, hogy a fizikai megsemmisítés vár rájuk. A kormányzó azért járult hozzá izraelita honfitársai deportálásához, mert attól remélte a német megszállók kivonulását. A deportálásokról tekintetben hazánk 1944 nyarán „minden német el-

¹⁵⁷ SZAKÁLY Sándor: *Történelmünkéről – hosszabban, rövidebben. Tanulmányok, cikkek, interjúk, 2015–2018.* Budapest, Facultas Human Gimnázium, 2018. 312. (a továbbiakban: SZAKÁLY, 2018)

¹⁵⁸ Uő.: *Történelem és publicisztika.* Budapest, Magyar Napló, 2015. 197.

¹⁵⁹ BENCSIK, 2001, 253–274.

¹⁶⁰ TURBUCZ, 2014, 199–207.

várást túlteljesített”. A szerző szerint ugyanakkor a zsidóság mellett Horthy a hazai németiség esetében is „könnyű szívvel” mondott le államfői jogairól, amikor jóváhagyta besorozásukat az SS-be, melyhez a magyar állam biztosította a karhatalmat, míg a menekülő hadköteles svábokat a csendőrség igyekezett kézre keríteni. A történész meglátása szerint a háborúból történő kiválási kísérlet több tényező miatt hiúsult meg, ezért „[...] nem lenne igazságos kizárólag Horthy nyakába varrni a kiugrás csődjét”. A kiugrási műveletről, illetve annak egyes részleteiről Ungváry azt gondolta, hogy azok „kifejezetten dilettánsak voltak”, s az, hogy a miniszterei és a katonai vezetői nem engedelmeskedtek a kormányzó parancsának, annak hibáját igazolta, hogy évekkel korábban az államfő őket a pozíciójukba emelte. Az elvetélt kiugrási kísérlet másnapján Horthy Miklós lemondott. A szerző szerint ez „emberileg természetesen érthető gesztus” volt a részéről, hiszen a németek 76 évesen az egyetlen élő fiával, az elrabolt ifjabb Horthy Miklós életével zsarolták meg őt. Mégis úgy vélte, hogy egy „vezető, önmagát ízig-vérig katonának definiáló politikus” esetében hiba volt, hogy magánérdekeit az államérdek elé helyezte.¹⁶¹

Tanulmányunk végén érdemes áttekintenünk, hogy napjaink történészei a fehérterroron, valamint a német megszálláson túl összességében miként értékelik a kormányzó személyét? Az utóbbi években ugyanis (nem függetlenül attól, hogy Magyarország miniszterelnöke 2017 júniusában Horthy Miklóst – gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel és Bethlen Istvánnal egyetemben – a „néhány kivételes államférfiú” közé sorolta¹⁶²) közéleti és történészi viták tárgyát képezte a kérdés, hogy politikusnak vagy államférfinak tekinthető-e az államfő?

Legifjabb életrajzírója, Turbucz Dávid amellett foglalt állást, hogy a kormányzó „egyértelműen nem” volt államférfi. Meglátása szerint ugyanis nem rendelkezett azokkal a képességekkel, tudással és tapasztalattal, melyek államférfivá tesznek egy politikust. Visszaemlékezések szerint nem volt intellektuális alkat, nem rendelkezett kifinomult gondolkodásmóddal, illetve érdeklődési köre is korlátozottnak (hadsereg, hajózás, vadászat, sport) számított. Ezenfelül a történész által elemzett beszédjeiből és nyilatkozataiból nem lehetett arra következtetni, hogy rendelkezett volna átgondolt, koncepcionális és nagyobb távlatokra vonatkozó programmal arra vonatkozóan, miként is képzei az ország és a nemzet jövőjét. Végezetül szerinte azért sem nevezhető államférfinek, mert 1921 és 1931 között a napi politika alakításába egyre kevésbé avatkozott bele, s bár azt követően újra tevékenyebben vett részt annak irányításában, ez azonban nem jelentette azt, hogy minden döntésben komoly szerepet vállalt volna.¹⁶³

Bencsik Gábor a fentiekkel ellentétben azon a véleményen volt, hogy egyéni képességeit illetően a kormányzó kiváló sportoló volt, kellemes társasági ember, aki több nyelven is jól beszélt. Fegyelmezett, parancsoláshoz és parancsvégrehajtáshoz szokott személy volt, aki képesnek bizonyult nagy léptékben gondolkodni, valamint magas rangú tengerésztisztként gyakorlottnak számított a vezetésben. Rátermett, gyakorlott vezető volt, éppen olyan, akire az 1918–1919-es forradalmak után szüksége volt az országnak. Bencsik Gábor mindenképpen államférfiúi cselekedetként tekintett Horthy királypuccsok alatti magatartására, valamint „Bethlen liberális konzervativizmusának feltétlen támogatására”. Szintén személyes érdemei sorába illesztette a deportálások leállítását 1944-ben. Nyilvánvaló hibái közé azt sorolta, hogy a kormányzó „soha semmilyen ellenvetést nem tett a zsidótörvényekkel szemben”. Továbbá, bár Magyarország második világháborús hadba lépését szerinte „nem lehetett elkerülni”, annak bekövetkeztét halogatni kellett volna, és kialakítani valamiféle ellentételezést cserébe a németektől. Összességében azonban értékelése szerint Horthy Miklós „elég jó államfő” volt, egy „[...] alapvetően tisztességes, stabil értékrenddel rendelkező ember, akitől meggyőződése szerint nem lehet elvitatni

¹⁶¹ UNGVÁRY, 2020, 80–199.

¹⁶² Orbán Viktor beszéde a Klebelsberg Emlékhely és Vendégház átadásán. 2017. június 21. <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-klebelsberg-emlekhely-es-vendeghaz-atadasan/> (letöltve: 2022. május 24. 16:46)

¹⁶³ TURBUCZ DÁVID: Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő? In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, Kossuth, 2020. 278–280.

személyes hozzájárulását ahhoz, hogy a mindent fölülíró külső kényszerek időszaka előtt élhető volt az élet Magyarországon”.¹⁶⁴

Ungváry Krisztián meglehetősen gyenge képességű politikusként jellemezte a kormányzót, akinek téves döntései „[...] az önuralom hiánya mellett részben csekélyebb szellemi horizontjából, részben pedig a diplomáciai érzék és a politikai műveltség hiányából adódtak”. Politikai elhatározásai ösztönösek és zsigeriek voltak, nélkülözték az alaposabb megfontolásokat. A honi politika „nyugodt éveinek” az az időszak számított, amikor az államfő megelégedett a reprezentációs szereppel, és „nem szólt bele a napi politikába”. Noha Ungváry szerint „egyetlen alkalmat sem találni arra”, hogy Horthy kezdeményezett vagy radikalizált volna zsidóellenes rendelkezéseket, korántsem használta ki azokkal szemben minden lehetőségét, ami a rendelkezésére állt: nem élt halasztó hatályú vétőjogával, kivétel nélkül aláírta a jogszabályokat, vállalva értük a politikai felelősséget. Ha a német megszállás után lemond, alighanem hatalmi káosz alakul ki az országban, az új kormány legitimitása pedig igen csekély lett volna, azonban a kormányzó jogi értelemben „megszabadult volna a felelősség terhétől”. 1944. március 19-e után Ungváry értékelése szerint Horthy „[...] politikai és morális értelemben is csődöt mondott”. S bár bizonyos mértékig érthető, hogy a kiugrási kísérlet során a 76 éves kormányzó „a szervezés és a logika terén már nem állt a helyzet magaslatán”, ám azzal „a saját renoméját játszotta el”, hogy a kiválási akció kudarca után „megadta magát”, mivel ezen lépésével „[...] a több mint fél évszázadon át hordott egyenruhájából színházi kacatot csinált”.¹⁶⁵

Szakály Sándor egy 2014-es interjújában úgy fogalmazott, hogy a magyar történelemben „sajnálatosan kevés a kiemelkedő államférfi”, a Horthy-korszakból pedig ő Bethlen Istvánt tekinti annak.¹⁶⁶ Ugyanakkor a gróf és Horthy Miklós viszonya, illetőleg a kormányzó és mindenkorai miniszterelnökei kapcsolata a partnerségen és a kölcsönös befolyásoláson alapult. A történész annak eldöntését, hogy az államfő államférfi volt-e, „nehezen megválaszolható kérdésnek” nevezte egy

¹⁶⁴ BENCsik, 2020, 283–287.

¹⁶⁵ UNGVÁRY, 2020, 201–211.

¹⁶⁶ CZENE Gábor: „Többféle igazság létezik”. *Népszabadság*, 2014. január 21. 5.

2017-ben született írásában, felhívva a figyelmet arra, hogy Horthy számos esetben hozott helyes vagy helytelen döntést, ám ez természetes, mivel a történelem nem ismer csak hibátlant és maradandót alkotó személyeket.¹⁶⁷ Azt azonban egyértelműen Horthy sikerének nevezte, hogy az 1920-ra kifosztott, egyharmadára zsugorított ország az 1930-as évek végére kulturális és gazdasági értelemben felzárkózott Európa közepmezőnyéhez,¹⁶⁸ amihez szükség volt persze arra a politikai elitre is, amelyik a megcsonkított országból egy életképes hazát akart teremteni, valamint azon munkások, parasztok és középosztálybeliek millióira, akik akkor „[...] talán leginkább érzik ennek a tragédiának a súlyát”.¹⁶⁹

Mivel nincs egyértelmű, mindenki számára elfogadottnak tekintett meghatározása annak, hogy ki nevezhető államférfinek, ezért jelen sorok szerzője nem kíván igazságot tenni ennek a kérdésnek az eldöntésében. Megítélésünk szerint minden olyan személyről, aki a politikában szerepet vállal, a rendelkezésére álló mozgásterek/kényszerpályák figyelembevételével lehet csak megalapozott véleményt formálni, és az teljességgel lehetetlen, hogy valaki kizárólag jó vagy rossz döntéseket hozzon pályája során. Aki történészként mégsem ezt tartja szem előtt, azt Hahner Péter elmés megfogalmazásával a történelem, „az élet tanítómestere” képtelen volt elmélyült tanulásra ösztökélni, mert a tananyagból csak azt volt hajlandó megjegyezni, ami az ő értékrendjéhez igazítható, és az érdekeit szolgálja.¹⁷⁰

Horthy Miklósnak, mint minden történelmi szereplőnek, voltak pozitív és negatív döntései. Véleményünk szerint előbbiek közé sorolható, hogy 1920-ban, a konszolidáció érdekében tett fontos lépésként felszámoltatta a fehérterrorhoz köthető különítményeket. 1921-ben ellenállt IV. Károly király visszatérési kísérleteinek, tudván, hogy a kisantant

¹⁶⁷ SZAKÁLY, 2017, 224.

¹⁶⁸ Tomka Béla ezzel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy felzárkózás helyett hazánk (az első világháború előtt is a trianoni területet alapul véve) tartotta a korábbiakban elért helyét.

¹⁶⁹ SZAKÁLY, 2018, 302–309.

¹⁷⁰ HAHNER Péter: *Világtörténelmi kaleidoszkóp magyar szemmel*. Budapest, Rubicon Intézet, 2020. 8.

fegyveres beavatkozással válaszolna az esetleges Habsburg-restaurációra. Képes volt felismerni a saját korlátait, s nem kis részben ennek köszönhető Bethlen István vagy éppen Kállay Miklós miniszterelnökké történt kinevezése. A második világháború alatt törekedett arra, hogy Magyarország háborús szerepvállalását a lehetőségekhez mérten minimalizálja. A német megszállásig nem engedett Berlin nyomásának, nem szolgáltatta ki a magyar zsidókat, holott 1943 áprilisában, az első klessheimi találkozón Hitler még a szemére vetette, hogy a „magyarországi zsidóbarát beállítottság neki egyszerűen elfogadhatatlan”, mire az államfő figyelmeztette őt, hogy a zsidótörvények révén lényegében már „mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket”.¹⁷¹ Ha nem is mindig törvényes eszközökkel, ám képes volt féken tartani a nyilasokat: különféle pártjaikat többször is betiltották 1937 és 1944 között. S végül 1944. október 15-én megkísérelte kivezetni országát a háborúból, még ha az nem is sikerült neki.

Ezek mellett ugyanakkor hibának gondoljuk, hogy 1921 novemberében közkegyelemben részesítette a fehérterror elkövetőit. Tanulmányunk második fejezetében említést tettünk arról, hogy portugáliai emigrációjában Horthy maga is elismerte, hogy a két világháború közötti földbirtokrendszer „elavult és egészségtelen” volt. Ennek ellenére kormányzóként mégsem kísérelte meg átfogó földreform végrehajtását. 1943 elején felvetette ugyan, hogy a háborúban helytállt honvédjeink érdemeit földadománnyal ismerjék el, és a megművelhető mezőgazdasági területek 60 százalékát osszák fel közöttük, azonban a kormányzat nem támogatta ezt, majd pedig a háborús vereség okán már semmiféle földreformot sem vihetett keresztül.¹⁷² Bár nem kezdeményezte a zsidótörvényeket, mégis szentesítette őket, emlékirataiban a fokozódó német nyomásra hivatkozva (az 1938 tavaszán elfogadott első zsidótörvény kapcsán erről bizonyosan nem beszélhetünk), valamint arra, hogy ezzel fogja ki

¹⁷¹ Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. II. kötet. SZERK. Ránki György. Budapest, Magvető, 1983. 67–113.

¹⁷² TURBUCZ, 2014, 191–192.

a szelet a hazai szélsőjobboldal vitorlájából.¹⁷³ Végezetül 1944 márciusa és júliusa között nagyobb eréllyel kellett volna fellépnie a deportálásokkal szemben. Ha júliusban képes volt elérni azt, hogy a magyar közigazgatás ne vegyen részt a folyamatban, ami egyet jelentett a deportálások leállításával, akkor vélhetően korábban azt is ki tudta volna harcolni, hogy a magyar szervek alacsonyabb hatásfokkal működjenek közre bennük.

Jól látható tehát, hogy Horthy Miklósnak, mint minden embernek, az élete során egyaránt voltak jó döntései, de akadtak elhibázott cselekedetei is. Megítélése vélhetően még nagyon sokáig nem lesz egységes sem a történészek, sem pedig ebből kifolyólag a magyar társadalom jobb- és baloldala számára. Az azonban elvitathatatlan, hogy 1920 és 1944 között egy rendkívül sokszínű és mozgalmas, sorsfordító időszakban állt Magyarország élén, s ezzel végérvényesen beírta nevét a történelemkönyveink lapjaira.

Összegzés

Dolgozatunk összegzésekképpen megállapítható, hogy a Horthy-korszak megítélése az elmúlt egy évszázad során korszakonként és politikai berendezkedések szerint folytonosan változott. A történetírókra számos esetben hatottak az adott időszak ideológiai és emlékezetpolitikai elvárásai, ami az értéktételeikben, témaválasztásaikban is tetten érhető volt.

Az általunk idézett munkák a két világháború között például a revízió kérdésében egyaránt támogatták annak szükségességét, de alapvetően Horthy személyéhez, illetve pályafutásához is jóindulattal viszonyultak, nem függetlenül a kormányzó körül kiépült pozitív központi kultusztól. Emellett azonban megfogalmazódtak kritikus észrevételek is, elég ez ügyben Szekfű Gyulának a „neobarokk társadalomról” írt soraira gondolni, vagy Weis István azon meglátására, miszerint a kor-

¹⁷³ HORTHY, 2019, 204–206.

mányzó párt a tartós, nagyarányú parlamenti fölényét nem csekély részben a nyílt szavazás rendszerének köszönhette.

1945 után a Horthy-korszakot az államszocialista rendszer antitéziseként ábrázolták, ami miatt azt évtizedeken át egysíkúan, negatív színekben tüntették fel. Ekkor ivódtak bele a közgondolkodásba olyan máig szívósan ható toposzok, miszerint a politikai rendszer fasiszta jellegű volt, a negyedszázad alatt hazánk a „hárommillió koldus országának” számított, mi voltunk a náci Németország „utolsó csatlósai”, vagy éppen az, hogy a kormányzó nem tudott rendesen magyarul. Ahogyan azonban az 1970-es évektől enyhülni kezdett a történettudományra (is) nehezedő politikai nyomás, úgy jelentek meg az árnyaltabb vélemények a Horthy-korszakot illetően. Az 1980-as években a külügyek kapcsán Pritz Pál, belpolitikai téren pedig Romsics Ignác írásai nagyban hozzájárultak a korábbi történetpolitikai kánon lebontásához. Ugyanakkor az általunk vizsgált kötetekben néhány esetben még így is megfigyelhetők voltak gránitszilárdságú viszonyítási pontok: a fehérterror áldozatainak számát például mindvégig hozzávetőlegesen 5000 főre becsülték, de arra is alapvetésként tekintettek, hogy 1945-ben a Szovjetunió felszabadította Magyarországot.

A rendszerváltoztatást követően a Horthy-korszak megítélése rendkívül sokszínűvé vált. A történészek között napjainkig komoly nézeteltérések figyelhetők meg a szociálpolitika egyes területeinek értelmezését illetően, de hazánk második világháborús szerepvállalása kapcsán is, vitatva például a rendelkezésünkre álló mozgásterek/kényszerpályák arányát, esetleg annak kérdését, hogy megőrizhette volna-e semlegességét az ország, vagy hogy milyen mértékben csorbult hazánk szuverenitása a német megszállást követően. S végül Horthy Miklós ügyében máig sem jutott nyugvópontra a fehérterrorról, a zsidókérdésről és a német megszállás alatti szerepéről folytatott diskurzus. Ami az utóbbi néhány évben kiegészült annak eldöntésével, hogy a kormányzó politikusként vagy államférfinek tekinthető-e? Ez utóbbi nyilvánvalóan reflektálás közéleti, emlékezetpolitikai felvetésekre, ami nem feltétlenül probléma, hiszen egyetlen történész sem él „fényes elszigeteltségben”, mindegyik a „saját korának gyermeke”, s ebből kifolyólag óhatatlanul is hat rá és gondola-

taira az adott korszak politikai miliője, médiaviszonyai, társadalmi elvárásai stb. Melyektől függetlenül a szakmájukat hivatásosan művelő történészeknek törekedniük kell arra, hogy a múlt eseményeit és szereplőit a tacitusi „harag és részrehajlás” nélkül ábrázolják, nem tévesztve szem elől a nagyszerű skót író, Sir Arthur Conan Doyle legendássá vált detektívfigurájának, Sherlock Holmesnak az örökbecsű meglátását: sohasem a tényeket igazítjuk az elmélethez, hanem az elméletet a tényekhez!¹⁷⁴

Tanulmányunkban a kortárs értelmezésektől napjainkig tekintettük át a Horthy-korszak megítéléséhez kapcsolódó (szak)irodalmat, a historiográfiai szempontból általunk alapvetőnek tekintett műveken keresztül. Mivel ennek a témának a forrásanyaga könyvtárak sorát tölti meg, arra tettünk kísérletet, hogy öt kérdéskör köré rendezve az ismeretebb, jellegadóbb összefoglaló munkákra támaszkodjunk. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy egy számvetés mindig lehet teljesebb és pontosabb. Nem kívántuk azonban totálisan szétfeszíteni munkánk keretét, pedig akár külön fejezetet is érdemelhetett volna a hadtörténet (melynek kapcsán mindenképpen említést érdemel Dombrády Lóránd¹⁷⁵ és Számvéber Norbert¹⁷⁶ neve), vagy éppen a kultúrpolitika (ahol többek között Lackó Miklós¹⁷⁷ és Ujváry Gábor¹⁷⁸ közöltek fontos íráso-

174 DOYLE, Sir Arthur Conan: Botrány Csehországban. In: *Sir Arthur Conan Doyle összes Sherlock Holmes története*. I. kötet. Szeged, Szukits, 2016. 170.

175 DOMBRÁDY Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944*. Budapest, Kossuth, 1986; Uő.: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1990; Uő.: *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Budapest, Petit Reál, 2003.

176 SZÁMVÉBER Norbert – SZABÓ Péter: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945*. Nagykovácsi, Pueblo, 2003; SZÁMVÉBER Norbert: *Az alföldi páncéloscsata: harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Nagykovácsi, Pueblo, 2007; Uő.: *Páncélosok a Dunántúlon. Az utolsó páncélosütközetek Magyarországon 1945 tavaszán*. Budapest, Akadémiai, 2017.

177 LACKÓ Miklós: *Válságok-választások*. Budapest, Gondolat, 1975; Uő.: *Szerep és mű*. Budapest, Gondolat, 1981; Uő.: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA TTI, 1996.

178 UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, Ráció, 2010; Uő.: *„Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs, Kronosz, 2014; *Hóman Bálint és népbírósi pere*. Szerk. Uő. Budapest–Székesfehérvár, Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019.

day Lajos meglehetősen karcsú könyve¹⁸⁹ áll a rendelkezésünkre, amely mindössze másfél tucat oldalon tárgyalja a Horthy-érát.

A pártállami történetírók sokat foglalkoztak a két világháború között illegalitásban lévő kommunistákkal, valamint a munkásmozgalommal, míg a liberális demokrata ellenzékről csupán két rövid kötet született az 1980-as években L. Nagy Zsuzsa tollából,¹⁹⁰ melyet nem követtek más szerzőktől újak. Friss források bevonásával tehát e témában is minden bizonnyal születhetnének új kutatási eredmények. Ugyanő jegyzett életrajzot¹⁹¹ Rassay Károlyról, a Horthy-korszak liberális demokrata közvéleményének vezéralakjáról is, akinek *Politikai visszaemlékezéseim* címet viselő emlékiratát kéziratként a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzik, melyet véleményünk szerint érdemes lenne forráskiadványként közzétenni. Szintén ott található Prónay Pál retrospektív naplójának eredeti kézírata is, amely csonkítatlan formában, az olvasók tájékozódását segítő szakszerű jegyzetapparátussal ellátva bizonyosan közérdeklődésre tartana számot. Az igen komoly forrásértékkel bíró, eddig nem publikált irományok sorában a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában van Kozma Miklós több kiadatlan naplója, aki egykoron médiavezér, az MTI elnöke, valamint miniszter is volt.

További feladatok tehát még bőséggel állnak a történészeink előtt, melyeknek elvégzése mindenképpen gazdagíthatja és árnyalhatja a Horthy-korszakról kialakított képünket!

189 ARDAY Lajos: *Száz év. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának története*. Budapest, magánkiadás, 1996.

190 L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok, 1919–1931*. Budapest, Akadémiai, 1980; Uő.: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986.

191 Uő.: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly*. Budapest, Napvilág, 2006.

A tanulmányok első megjelenési helye

1. Berzeviczy Albert az erdélyi nemzetiségi kérdésről. *Korunk*, 2019/1. 84–91.
2. Berzeviczy Albert és a nemzetiségi kérdés. In: *A történelem bennünk él. Tanítványi tisztelettel Romsics Ignácnak*. Szerk. BÖDÖK Gergely – GALI Máté. Budapest, Kocsis, 2022. 221–237.
3. Csehszlovák–magyar határtárgyalások és a Bartha–Hodža-egyezmény. In: *VERITAS Évkönyv, 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 131–145.
4. A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiája. In: *„...minden édenek neve vad poklokat büvöl...”*. A Magyarországi Tanácsköztársaság. Szerk. LIGETI Dávid – VÖRÖS Boldizsár. Budapest, Országház, 2020. 323–339.
5. Horthy Miklós útja a hatalomig. In: *1919 – A Nagy Szétesés*. Szerk. HERMANN Róbert – LIGETI Dávid. Budapest, Országház, 2020. 215–231.
6. „...csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet”. Száz esztendő magyar gondolkodói Trianonról és annak meghaladásáról. *Kommentár* 2020/2. 53–65.
7. Olaszország és a magyar revíziós politika. In: *Rés a falon. A Felvidék dél-része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939*. Szerk. LIGETI Dávid. Budapest, Facultas Humán Gimnázium, 2019. 14–24.
8. Bethlen István eszmei arcéle. *Kommentár*, 2021/1. 121–131.
9. Bethlen István gróf és Szekfű Gyula kapcsolata. In: *A Bethlen-kormány megalakulása és a konszolidáció szellemi háttere*. Szerk. HOLLÓSI Gábor – JOÓ András – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2022. 33–46.
10. Bethlen István megítéléséről. *Új Egyenlítő*, 2014/2. 41–47.
11. A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. I. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2018. 115–128.
12. A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 103–117.

Berzeviczy Albert 7, 12, 14-48, 112-114,
243-244, 249-265, 268, 271-273
Berzeviczy Edit 270
Berzeviczy Gergely 9
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 117,
189-190, 211
Bethlen István, gróf 12, 94, 96, 102,
138, 141, 143-145, 152-190,
192-207, 230-231, 233, 236, 245,
252, 255-257, 262, 279-281,
283-287, 289, 294, 296-299,
305-307, 309, 328, 337, 341,
346-348, 350, 354, 356
Bethlen Margit, grófné 188
Béládi Miklós 268
Bibó István 119
Blau Lajos 212
Bocskai István, erdélyi fejedelem 211
Bodó Sándor 58
Bojtár Endre 10
Bolza Anna, grófnő 19
Borbándi Gyula 201-202, 354
Boroviczény Aladár 94, 96
Borsányi György 81
Bourbon-dinasztia 244
Bódy Zsombor 303
Bödök Gergely 12, 73, 82, 101-102, 336,
357
Böhm Vilmos 79, 335, 354
Braham, Randolph L. 267, 302, 329-
330
Bródy Ernő 226
Burián István, gróf 55
Bülow, Bernhard von 134

C

Ceașescu, Nicolae 121
Ciano, Galeazzo 139 149-150

Clemenceau, Georges 59, 68, 82
Clerk, George 103
Conan, Éric 130
Conan Doyle, Sir Arthur 205, 353

Cs

Csáky Albin, gróf 15-17, 19-20, 22
Csánki Dezső 72
Császár Ildikó 144
Csengery Antal 182
Cserny József 80, 83
Csizmadia Ervin 280
Csonkaréti Károly 334-335
Csoóri Sándor 123-127
Csunderlik Péter 85-86, 215

D

Darányi Kálmán 176, 294
Darvas József 183
Deák Ferenc 183, 211, 219
Deér József 181
Dent, Bob 86
Dékány István 308
Dénes Iván Zoltán 182, 187
Diaz, Armando 57
Diener-Dénes József 66
Dionüszosz 257
Diószegi István 134
Dobos László 7, 11
Dombrády Lóránd 353
Dula, Matúš / Dula Máté 52, 54, 56,
63
Duray Miklós 122-124, 126-127
Duszik Lajos 238

E, É

Eckhardt Sándor 174
Egresi Katalin 156, 300-301

Eötvös József, báró 35, 44, 165, 182, 211,
219
Eötvös Károly 37
Erdei Ferenc 184, 193-194, 294-295,
300

F

Fajnor, Vladimír 63
Farkas Elemér 236
Fábry Zoltán 122
Fedinec Csilla 151, 315, 355
Feitl István 320
Fehér András 175
Fekete György 207
Ferenc Ferdinánd, Habsburg-
Lotaringiai, főherceg 45, 61
Ferenc József, I., Habsburg-
Lotaringiai, osztrák császár és
magyar király 91-92, 333
Foch, Ferdinand 66
Fogarassy László 58, 65, 67-68, 79,
100
Fontenay, Louis de 98, 140
Földes György 173
Franchet d'Espèrey, Louis 57-58, 66,
68
Friedrich István 201, 279, 283

G

G. Kovács László 53
Galántai József 120, 316
Gali Málna 12
Gali Máté 7-8, 10, 45, 232, 251
Gali Janka 12
Gallai Sándor 12
Garami Ernő 72
Gábor Marianne 268, 271
Gárdonyi Géza 221

Gerede, Hüsvrev 140
Gerő András 71
Gergely Jenő 81-82, 287
Gogolák Lajos 177, 179
Goldziher Ignác 211
Gorton, Reginald 105
Gosztonyi Péter 8
Gömbös Gyula 94, 145-146, 163-164,
184-185, 197, 205, 230, 241, 252,
264, 280-281, 283-286, 294, 302,
306, 312, 314, 332-333
Gratz Gusztáv 72-75, 165, 175, 185, 251,
279-281, 307, 332-333
Gulyás László 315
Gurban, Constantin 37-38

Gy

Gyáni Gábor 299-300
Gyurgyák János 75, 190, 193, 210-211,
214, 222, 224, 230, 236, 253, 262,
292

H

Habsburg-dinasztia 99, 106, 115, 137,
166-167, 316, 333, 350
Hahner Péter 349
Hajdu Tibor 11, 51, 53-54, 57, 72, 79-80,
95, 159, 302
Hajdú János 123
Halász Ferenc 35, 42
Haller István 216-220, 223-224, 256
Hammerli Petra 139, 141-142, 144
Hanák Péter 285
Haraszi György 302
Harmsworth, Harold Sidney / Lord
Rothermere 142-143
Hatos Pál 56
Hauser Emma 273

Litván György 56, 59–60, 69
Lorman, Thomas 354
Ludendorff, Erich 51–52
Lukács György 159, 253–254
Lukacs, John / Lukács János 128–130
Lukács Lajos 77, 196, 283, 296, 312,
320–321, 335, 339

M

Mackensen, August von 147
Mackensen, Hans Georg von
147–148
Madarassy-Beck Gyula, báró 156
Majoros István 134, 148
Makkai Sándor 116–117
Makovický, Peter 63
Marczali Henrik 211
Marczinkó Ferenc 308, 331
Marinovich Endre 11
Marton Éva 129
Mályusz Elemér 73–75
Márai Sándor 119, 330
Márkus László 200
Máté evangélista 128
Máthé Áron 12, 302
Mátrai Rudolf 244, 258, 260
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 114,
180
Melkovics Tamás 9
Méhely Lajos 240–242, 245
Mérei Gyula 319
Miklós Béla, dálnoki 185
Miklós Péter 100
Miksa Lajos 128
Mikszáth Kálmán, ifjabb 166
Milotay István 213, 236, 262, 354
Miskolczy Ambrus 178, 187
Molnár Anna 133

Molnár Erik 78, 196–197, 283–284,
321, 339
Molnár Judit 302, 329
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics
187
Monori Áron 213
Monostori Imre 187
Mosdóssy Imre 36
Montecuccoli, Rudolf von 91
Móricz Zsigmond 86, 220
Muráti Irén 245
Mussolini, Benito 137–139, 141–147,
151, 169, 281, 305, 308, 314, 320
Müller Rolf 107

N

Nagyatádi Szabó István 194–195, 279,
298
Nagy Ferenc 187
Nagy Zsejke 190, 230, 252
Nánay Mihály 97, 106
Nemes Dezső 198–199, 207, 281, 286
Nemeskürty István 321–322
Németh László 117–119, 201
Nitti, Francesco 136
Njegovan, Maximilian 93
Nolte, Ernst 285
Novák Attila 302
Novy Ferenc 308
N. Szegvári Katalin 231, 257

O, Ó

Olasz Lajos 107, 338–339
Oláh György 296
Ormos Mária 61, 66, 68, 83–84, 108,
134, 136–137, 147–148, 202–203,
320, 326, 330
Orosz István 55

Ostenburg–Moravek Gyula 101, 107,
335–336

P

Paál Árpád 115
Pakots József 241–242
Paksa Rudolf 107, 230, 240, 252, 265,
302
Palotás Emil 53, 139, 312
Pamlényi Ervin 148–149, 342
Papp István 12
Pattantyús–Ábrahám Dezső 99
Pál Lajos 72
Pálfi János, vitéz 308
Pásztor Cecília 63
Perneki Mihály 97
Pete László 133
Pethő Sándor 181
Petőfi Sándor 218
Peyer Károly 201, 283, 294, 297
Péti Márton 111
Pikler Gyula 217, 220
Pinterović, Ante 53
Pogány József 354
Pollmann Ferenc 51, 53, 57
Popély Gyula 58, 61, 65–68
Prinetti, Giulio 134
Pritz Pál 12, 105, 287, 314, 323–325, 341,
352, 355
Prohászka Ottokár 108, 221–224, 226
Prónay Pál 101, 336, 342–343, 356
Püski Levente 12, 99, 145, 289–290, 338
Püski Sándor 122

R

Radetzky, Joseph 92
Rainer M. János 11
Rakovszky Iván 176

Rassay Károly 232, 242, 356
Ravasz László 114, 170
Rákosi Jenő 237, 242–243
Rákosi Mátyás 92, 333–334, 343
Ránki György 80, 148–149, 196–197,
199, 284–285, 287, 298, 313, 321,
325–326, 335, 338–341, 350, 355
Réti György 147
Révai József 183
Ribbentrop, Joachim von 149–150
Romsics Ignác 7, 11, 57, 71, 74, 76,
80–81, 84, 94, 107, 133, 135–136,
138, 142, 146, 149, 153, 155, 167,
173–174, 181, 187, 200–206,
209, 250–251, 267, 283, 286–288,
291, 298–300, 305, 338–339, 352,
357
Rothschild, Lionel Walter 223
Rousso, Henry 130
Rozsnyai Ervin 207, 288
Rónai Bálint 273
Rónai Mihály 269, 273
Rónai Mihály András 267–274
Rösler, Robert 24
Ruman, Ján 63
Ryall, Lucy 133

S

Sakmyster, Thomas 93, 104, 149, 354
Salamon Konrád 84–85
Sallai Gergely 150
Sas Péter 116
Sándor Pál 226–227, 241
Schmidt Mária 288
Schmidt-Pauli, Edgar von 102,
336–337
Schober, Johann 144–145
Schwarczwölder Ádám 16

Sebess Dénes 193
 Seres Attila 18
 Shvoy Kálmán 97
 Sigray Antal, gróf 106
 Siklós András 78
 Simon Attila 315
 Simon Lajos, dr. 226
 Simonyi-Semadam Sándor 277-278,
 355
 Simonyi Zsigmond 211
 S. Nagy Katalin 268
 Sipos Balázs 355
 Sipos József 6-7, 10-11, 154, 354
 Sipos Levente 286
 Sipos Péter 92, 94, 99, 101, 281, 302,
 342-343, 355
 Somogyi Béla 107
 Šrobár, Vavro 61
 Standeisky Éva 182, 184-185
 Starhemberg, Ernst Rüdiger von 145
 Stark Tamás 318
 Staud Géza 186
 Štefánek, Anton 54
 Steier Lajos 179
 Stodola, Emil 61
 Stresemann, Gustav 169
 Suba János 59
 Surányi Miklós 193
 Supka Géza 59
 Sütő András 127-128

Sz

Szabad György 9
 Szabadfalvi József 58
 Szabolcs Ottó 78-79, 296-297, 312-313,
 334-335, 338
 Szabolcsi Lajos 212
 Szabó Ágnes 342

Szabó Balázs 111
 Szabó Éva 187
 Szabó László 134
 Szabó Péter 322-323, 353
 Szabó Viktor 82, 87-88
 Szabó Zoltán 186
 Szakály Sándor 7-8, 11-12, 100,
 288, 317-318, 326, 328, 341-344,
 348-349
 Szalai Zoltán 12
 Szalay Ágoston 273
 Szalay Gábor, báró 266-274
 Szalay László 182, 273
 Szalay-Berzeviczy család 42, 268
 Szalay-Berzeviczy László 274
 Szalay-Berzeviczy Mária 274
 Szamuely Tibor 76, 78, 83, 238, 241
 Szapolyai/Zápolya-dinasztia 186
 Szarka László 12, 52, 54-55, 58-59,
 61-63, 66
 Szálasi Ferenc 207, 271, 285, 288, 290,
 319, 321, 340
 Számvéber Norbert 353
 Szász Zoltán 45
 Szász Zsombor 179
 Szekfű Gyula 75-76, 117, 119, 170,
 173-190, 193, 195, 201, 210, 278-
 279, 291-293, 306-307, 309-310,
 331-332, 351
 Szent György 102, 336
 Szerényi Sándor 81
 Szécsényi András 302
 Széchenyi István, gróf 33, 174, 177, 179,
 183, 190
 Szily Kálmán 244, 260, 263
 Szilvay Gergely 129
 Szinai Miklós 197-198, 231, 255
 Szinyei Merse Pál 31, 249

Szirmai Vidor 211-212
 Szita Szabolcs 302
 Szögi László 311-312
 Szőke Domonkos 174-177
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 186-188
 Sztójay Döme 206-207, 271, 328, 340-
 341, 345, 355
 Szűcs László 187, 197-198, 231, 255
 Szvák Gyula 299

T

Takács Tibor 107
 Teleki Géza, gróf 318
 Teleki Pál, gróf 96, 98-99, 140, 158,
 209, 243-245, 258-260, 263, 294,
 303, 317
 Thuróczy Károly 63
 Tilkovszky Loránt 34, 148-149, 313-314
 Tiso, Jozef 321
 Tisza István, gróf 12, 15, 35, 41-43, 45,
 53, 55, 166, 174, 178, 184, 193, 200,
 202, 219, 222, 259
 Tisza Kálmán 222, 280
 Tomka Béla 10, 129, 301, 304, 349
 Tompa Mihály 218
 Tonelli Sándor 53
 Tormay Cécile 73-74, 174
 Tóth Imre 306
 Török Bálint 186-187
 Trefort Ágoston 219
 Tulipán Éva 107
 Turbucz Dávid 91, 93, 98, 103, 108, 289,
 331, 337, 340, 344-347, 350
 Tűri Béla 213, 232

U, Ú

Ujváry Gábor 11, 16, 114, 158, 181, 232,
 252-253, 353, 357-358

Unger Mátyás 78-79, 296-297
 Ungváry Krisztián 302-304, 316, 327,
 343, 345-346, 348
 Ussety Ferenc 216

V

Varga István 102, 183, 337
 Varga Júlia 312
 Varga Lajos 87
 Vági Zoltán 302
 Várady Erzsébet 308
 Váry Albert 73
 Vázsonyi Vilmos 212, 223, 230, 252,
 254
 Veesenmayer, Edmund 327
 Veres József 36-37
 Veress Géza 209
 Vermes Gábor 43, 53
 Veszprémy László Bernát 302, 355
 Vida István 161
 Viktor Emánuel, II., Savoyai, olasz
 király 133
 Villani Frigyes 150
 Vizi László Tamás 141
 Vix, Fer(di)nand 65-69, 87,
 Voinovich Géza 113-114
 Volosin, Avgusztin 151
 Vonyó József 145, 163, 314
 Vörös Boldizsár 12, 82, 357
 Vörösmarty Mihály 218

W

Weber, Viktor 57
 Weis István 277-278, 351-352
 Weiszbürg, Chajjim 225
 Weizsäcker, Ernst von 149
 Wekerle Sándor 55
 Werbőczy István 187

OT, 96

943.9-19 G20

Wilson, Woodrow 46, 55, 95, 118, 129, 162
 Wlassics Gyula, báró 22
 Wolf, Lucien 230, 239, 253
 Wolff Károly 239-240
 Wolkenberg Alajos 244, 260
 Z
 Zágoni István 115
 Zeidler Miklós 12, 58, 142, 146, 169, 305, 315, 355
 Zichy Eleonóra, ifjabb gróf Andrassy
 Gyuláné 105
 Zogu, Ahmed, I., albán király 139
 Zöllner, Erich 137
 Zs
 Zsiga Tibor 144



X 366 155



© Földházi Árpád

GALI MÁTÉ (Vác, 1988) történelem mester-szakos diplomáját jeles érdemjeggyel 2012-ben szerezte a Szegedi Tudományegyetemen. Doktori fokozatát 2017-ben *summa cum laude* minősítéssel érdemelte ki Romsics Ignác téma-vezetése mellett az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen. PhD-értekezésének címe *Berzeviczy Albert élete és munkássága (1853-1936)*. 2016 és 2020 között a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Horthy-kori Kutatócsoportjának tudományos munkatársa-ként dolgozott. 2020-2021-ben a Rubicon Intézet tudományos főmunkatársa volt. 2021-től a Mathias Corvinus Collegium Társadalom- és Történelemtudományi Iskolájában dolgozik. 2017 óta a Magyar Történelmi Társulat tagja. Szélesen vett érdeklődési és kutatási területébe tartozik Magyarország története az 1867-es kiegyezéstől a második világháború végéig.

MI A KÖZÖS a nemzetiségi kérdésben, a vörös- és fehérterrorban, a trianoni békeszerződésben, valamint a numerus claususban? Első ránézésre talán nem sok, és akár még úgy is tűnhet, hogy ezek a tankönyvekből ismert fogalmak az időbeli távolság okán a jelenre már vajmi kevés kihatással vannak. Holott az, hogy a magyarság miként igyekezett megbirkózni a 19. század végének és a 20. század első felének traumáival, össznemzeti próbatételeivel, döntően meghatározza nemzeti önképünket, és máig közvetlen hatást gyakorol a mindennapjainkra.

A kiegyezés és a második világháború befejezése között eltelt közel nyolc évtized sorsfordító időszaka volt Magyarország történelmének. A dualizmus kora gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt nagyfokú fejlődést hozott, ugyanakkor olyan komoly nehézségekkel is szembesítette az ország vezetőit, mint például a nemzetiségi kérdés, amely végül – első világháborús vereségünk nyomán – szétfeszítette a sok évszázados államkereket. Csak a viláégést követő összeomlás, a vörös- és fehérterror sújtotta 1918–1919-es esztendő és a rettentően kemény rendelkezéseket tartalmazó trianoni békediktátum aláírása után kezdődhetett meg a romok eltakarítása és az ország talpra állítása a Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett negyedszázadban.

Mint minden történelmi korszaknak, természetesen ezeknek az évtizedeknek is megvoltak a maguk dicsőséges pillanatai és árnyoldalai. Egyfelől változatos és eredményekben igen gazdag szellemi élettel, másfelől azonban számottevő társadalmi feszültséggócokkal. Az 1867 és 1945 közötti időszak bel- és külpolitikai történései, valamint a mindig is a népek keresztútján fekvő országunk kényszerpályái jelentős próbatételek elé állították a magyar nemzetet. A történész szerző e kötetében arra keresi a választ, miként sikerült – ha sikerült egyáltalán – megoldásokat találnunk ezekre a kihívásokra.

4950 Ft



9 786156 351777

MCC
PRESS